

वाग्भटालङ्कारः ।

श्रीवाग्भटविरचितः ।

विद्याभारत-वेदरत्न-न्यायवैशेषिकसाख्ययोगतीर्थ-वेदान्त-
विशारद प्रो० उदयवीरशास्त्रिणा विरचितया याज्ञ-
योधिनीसमाख्यया व्याख्यया तत्त्वतेनैव
माञ्जलहिन्दीभाषानुयादेन च समलङ्कृत ।

प्रकाशकः—

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास
संस्कृत हिन्दी पुस्तक प्रिन्टेरा
सैधमिह्य बाजार, लाहौर ।

अस्य पुनर्मुद्रणादिवर्षेऽधिकारा प्रकाशकादस्ता ।

दिलीप-१९०६]

वि० सं० १९६३

[मूल्यम् १]

प्रकाशक—

लाला तुलसीराम जैन, मैनेजिङ्ग
प्रोप्राइटर, मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास,
संस्कृत हिन्दी पुस्तक विक्रेता,
सैदमिह्रा बाजार, लाहौर ।

मुद्रक—

लाला अज्ञानचारीराम जैन,
मैनेजर, 'मनोहर इलेक्ट्रिक
प्रेस, सैदमिह्रा बाजार, लाहौर ।

भूमिका ।

अङ्गीकरोति यः कालं शब्दार्थानलङ्घनी ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्मन्तलं कृती ॥

इत्यभिपुङ्गोक्ता सालङ्कारयोरेव शब्दार्थयोः काल्यारभे प्राग्व्य-ज्ञानाय
प्राग्व्य-वर्णाय चालङ्कारज्ञानं परमावश्यकम् । एतदर्थमेव श्रीमता वाग्भटेन
प्रथमोऽध्यायः परमपरिच्छेदात्मकोऽयं वाग्भटालङ्कारस्यः प्राञ्जलविशदरचनः
स्वेतसामाह्वारजंगमो ग्रन्थः प्राणादि । अत्र ग्रन्थकृता न केवलं शब्दार्थ-
सङ्कारा एव लक्षिता उदाहरताश्च, अपि तु कवित्वप्राप्तेरुपायाः काव्य-सार-
णानि काव्य-गुणदोषश्च तथाचार्थं सर्वमपि काव्य-ज्ञानौषधिकं संक्षिप्य
लक्षितम्, पद्यमे काव्यात्मा रसोऽपि संक्षिप्य लक्षितो व्याहृतश्च । तदिदं-
मत्परारीरमपि सर्वार्थापभासि ग्रन्थरत्नं सुप्रवता वाग्भटेन साक्षरं कलशे
सागरनिक्षेप कृत ।

अस्य ग्रन्थस्य कर्ता श्रीवाग्भटः कविर्जनधर्मातुल्य आसीदिति मङ्गल-
चरणपद्यत एव प्रतीयते । यद्यप्येतद्ग्रन्थस्य वैष्णवेष्वापि प्रचारासिद्धये प्राची-
नैर्न केनचिद् टीकाकर्त्रा, सिद्धदेवगणितान्ना सूरिणा, मङ्गलचरणपद्यं विष्णु-
नमस्करपरतयापि व्याख्यातम्, परस्परप्रीतिहेतुतया स्तुत्यव्याप्तं तस्य प्रयत्न-
स्तथापि तत्तत्त्वं 'श्रीनाभेयजिन' पदं मुख्यतः तस्या भगवन्तं जिनमेव स्मारयति-
इति ग्रन्थकर्तुर्जनधर्मातुल्यमित्व एव पश्यस्वरासः । श्रीसिद्धदेवगणिरपि स्वयं
धर्मेण जैन एवासीत् । तेनापि स्वटीकारम्भे श्रीजिन एव गुणगणैर्गीतः ।

अयं वाग्भटो 'वाहद' इति प्राकृतनाम्नापि प्रसिद्धः । अस्य पितुर्नाम
'सौम' इत्यासीत् । २

रामाष्टमुत्तरेषुष्टमुत्तिष्ठमणिषो पदासमूह इव ।

सिद्धिवाहदसि तण्णो आधि सुहो वस्स सोमस्स ॥ [वाग्भट ४।१४८]

इति संकलालङ्कारोदाहरणस्य जिनधर्मसूरिकृतार्था व्याख्यायाम् 'एतद्-
ग्रन्थयोरेव स्वनामकद्वयं संकलालङ्कारस्योदाहरणं मणितम्' इत्युक्तम् । तेन
विज्ञायते, अयं वाग्भट श्रीसोमस्स पुत्र आसीत्, 'वाहद' इति चास्य प्राकृतं नाम ।

अयं वाग्भटो महाकवि अणिहिलपाटलपुरशासकस्य श्रीकर्णदेवनृपसूनो-
जयसिंहनृपतेर्महामात्य आसीत् । कर्णदेवनृपसूनुरणिहिलपाटलपुर शासतेति—

अणिहिलपाटलपुरमवनिपति कर्णदेवनृपसूनु ।

श्रीकलरानामधेय करी च जगतीह रत्नानि ॥ [वाग्भट ४।१३२]

इति ग्रन्थकर्तुं समुच्चयालङ्कारोदाहरणात् प्रतीयते । 'कर्णदेवनृपसूनु
श्रीजयसिंहदेव' इति तटीकाकार श्रीसिंहदेवगणिराह ।

किं च—'वग्भट' इत्यादिपूर्वोक्तप्रसावतरणिकाया सिंहदेवगणिराह—

'इदानीं ग्रन्थकार इदमलङ्कारकर्तृत्वख्यापनाय वाग्भटमभिधस्य महा-
कवेर्महामात्यस्य तन्नामगाथयैकया निर्दिशति' एतेनास्य महाकवित्वमिव
महामात्यत्वमपि ज्ञायते । श्रीजयसिंहनृपतेरेव प्रशसनात्तस्यैवाय महामा-
त्योऽभवदिति समाख्यते । अणिहिलपुरमेवास्य जन्मभूमिरन्यत्र वेति न
विशिष्य निर्णयते ।

वाग्भटस्य कालः ।

अणिहिलपुर प्राप क्षमाप प्राप्तजयोदय ।

महोत्सवप्रवेशस्य गजार्कसुरेन्द्रवत् ॥

वाग्भटस्य विहार स दशे इगारसायनम् ।

अन्येदुर्वाग्भटमाल्य धर्मालयान्तिववासन ॥

अपृच्छदार्हताचारोपदेशर गुरु नृप ।

श्रीमद् वाग्भटदेवोऽपि जीर्णोद्धारमकारयत् ॥

शिखीन्दुरविवर्षे च चजारोप व्यधाययत् ॥

इति प्रभाचन्द्रमुनिविरचितप्रभाविकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता १२१३
विक्रमसंवत्सरे, तदनुसारेण ११५० ख्रिष्टेब्दे प्रतीयते । जयसिंहनृपति-
रपि १०६३-११४३ ख्रिस्ताब्देष्वभवदिति हेमाचार्यप्रणीत—'शाश्वतकव्यात्'
अवगम्यते ।

चत्वारो वाग्भटा अभवन् । वाग्भटालङ्कारप्रणेता वाग्भट एक । वाव्या-
नुशासनप्रणेता वाग्भटो द्वितीय । अष्टाग्रहदयसहिताप्रणेता सिंहगुप्तसूनु
वाग्भटस्तृतीय । नेमिनिर्वाणमर्ता वाग्भटश्चतुर्थ ।

१ शिखीन्दुरविवर्षे १२१३ वर्षे इत्यर्थः ।

चाग्भटालङ्कारस्य प्राचीनाष्टीकास्तत्कर्तारश्च ।

- १ जिनवर्धनसूरीविरचिता प्रथमा ।
- २ सिंहदेवगणप्रणीता द्वितीया ।
- ३ ज्ञेमहसगणिसमुल्लासिता तृतीया ।
- ४ अनन्तभट्टसुतगणेशनिर्मिता चतुर्थी ।
- ५ राजहंसोपाध्यायप्रथिता पञ्चमी ।

तदयं ग्रन्थः सुकुमारमतीनामलङ्कारशास्त्रे प्रवेष्टुकामानां छात्राणां परमोपयोगीत्याकल्प्य पञ्चनदविश्वविद्यालयप्राच्यभाषाशिक्षासमितिसदस्यैः प्राज्ञपरीक्षायां पाठ्यत्वेन विनिवेशितः, अस्माभिश्चायं श्रीमेहरचन्द्र लक्ष्मणदाससंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षप्रार्थनयाऽन्वर्धनाभ्यां सुरनरभार-सुभयविलसितया बालबोधिन्या टीकया सनाथीकृत्य सम्पाद्य च सान्तेवासिनां विपश्चिदपश्चिमानां पुर उपह्रियते । आशास्यतेऽनेनाध्ययनाध्यापनयोरवश्यं कथनोपपत्तिरित्यतः इत्यलं पल्लवितेन ।

सम्पादकः

उदयवीरः

वाग्भटालङ्कारस्थविषयानुक्रमणिका ।

विषय	पृष्ठाङ्का	विषय	पृष्ठाङ्का
प्रथमपरिच्छेदे—		छन्दबन्धचिन्तान्तरम्	१६
सञ्ज्ञाचरणम्	१	काव्यनिर्माणकालनिर्णय	३०
काव्यफलम्	२	द्वितीयपरिच्छेदे—	
काव्योत्पत्तौ कारणम्	२	काव्यशरीरकथनम्	२१
प्रतिभा	३	भाषानिरूपणम्	२१
श्रुत्युत्पत्ति	४	वाङ्मयस्य द्वैविध्यनिरूपणम्	२२
अभ्यास	४	निर्दोषकाव्यप्रशंसा	२३
अभ्यासप्रकार	५	पदगतदोषा	२३
बन्धचाहत्वेहेतव	६	सोदाहरणमनर्थकलक्षणम्	२४
अन्यथाबन्धस्याचाकृत्योदाहरणम्	६	सोदाहरण श्रुतिकटुलक्षणम्	२४
यावत्सरकवित्वमभ्यासकथनम्	७	सोदाहरण व्याहृतार्थलक्षणम्	२५
तदुदाहरणम्	८	सोदाहरणमलक्षणलक्षणम्	२६
अन्यार्थानपहरणकथनम्	८	सोदाहरण स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थ-	
समस्यायामन्यार्थापहरणकथनम्	९	लक्षणम्	२६
अर्थसङ्कृतिहेतव	१०	सोदाहरणमप्रसिद्धलक्षणम्	२७
अर्थप्रकाशानप्रकार	१०	सोदाहरणमसम्मतलक्षणम्	२८
कविकर्तव्योपदेश	११	सोदाहरण प्राग्व्यलक्षणम्	२९
उपदेशान्तरम्	११	वाक्यमात्रदोषोक्तिप्रतिज्ञा	२९
अन्यविधौपदेश	१२	वाक्यदोषा	३०
अपरविधौपदेश	१३	सोदाहरण खण्डितलक्षणम्	३०
बवयोर्द्वयोरभेदोपदेश	१३	सोदाहरण व्यस्तसम्बन्धलक्षणम्	३१
तेषामुदाहरणानि	१४-१६	सोदाहरणमसम्मतलक्षणम्	३१
द्वयबन्धविग्रहम्	१७	सोदाहरणमपक्वमलक्षणम्	३३
छन्दबन्धविग्रहम्	१८	सोदाहरणं छन्दोभ्रष्टलक्षणम्	३३

विषय	पृष्ठाङ्का	विषय	पृष्ठाङ्का
सोदाहरण रतिप्रष्टलक्षणम्	३४	गोमूत्रिकाबन्धचित्रम्	५४
सोदाहरण यतिप्रष्टलक्षणम्	३४	ए-स्वरचित्रोदाहरणम्	५४
सोदाहरणमसत्क्रियलक्षणम्	३५	मात्रान्युतकचित्रोदाहरणम्	५५
अर्थदोषा	३५	विन्दुन्युतकचित्रोदाहरणम्	५६
अर्थदोषोदाहरणम्	३६	एकव्यञ्जनचित्रोदाहरणम्	५७
प्रकरणोपसहार	३७	अक्षरच्युतकचित्रोदाहरणम्	५८
तृतीयपरिच्छेदे—		बन्धोक्तिलक्षणम्	५९
गुणप्रयोजनम्	३९	समस्तश्लेषबन्धोक्तेश्चोदाहरणम्	६०
गुणनामानि	३९	असमस्तश्लेषबन्धोक्तेश्चोदाहरणम्	६१
सोदाहरणमौदार्यलक्षणम्	४०	अनुप्रासलक्षणम्	६२
सोदाहरण समताकान्त्योर्लक्षणम्	४१	छेकानुप्रासोदाहरणम्	६३
सोदाहरणमर्थव्यक्तिलक्षणम्	४२	लाटानुप्रासोदाहरणानि	६४
सोदाहरण प्रसन्नतालक्षणम्	४४	यमकलक्षणम्	६६
सोदाहरण समाधिलक्षणम्	४४	यमकोदाहरणानि	६६-८३
श्लेषीजसोर्लक्षणम्	४५	स्वभावोक्तिजातिलक्षणम्	८४
श्लेषोदाहरणम्	४५	स्वभावोक्त्युदाहरणद्वयम्	८४-८५
भोजस उदाहरणम्	४६	उपमालक्षणम्	८६
सोदाहरण माधुर्यसौकुमार्ययो-		उपमोदाहरणम्	८६
र्लक्षणम्	४७-४८	अपरमुपमोदाहरणम्	८७
गुणोपसहार	४९	अन्योपमोदाहरणम्	८८
चतुर्थपरिच्छेदे—		उपमेयोपमाया उदाहरणम्	८९
अलङ्कारलक्षणम्	५१	अनन्वयोपमाया उदाहरणम्	९०
अलङ्काराणां नामानि	५१	बहूपमेयमूलोपमाया उदाहरणम्	९०
चित्रलक्षणम्	५२	अनेकोपमानमूलोपमोदाहरणम्	९१
चित्रोदाहरणम्	५३	उपमादोषा तत्प्रतिप्रसवश्च	९२
योदशदलकमलबन्धचित्रम्	५४	उपमादोषोदाहरणम्	९२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
उपमानस्य जातिप्रमाणगत-		दृष्टान्तलक्षणम्	१०७
न्यूनाधिकत्वोदाहरणम्	६३	दृष्टान्तालङ्कारोदाहरणम्	१०७
होनाधिकविशेषणोपमानोदाहरणम्	६३	व्यतिरेकलक्षणम्	१०८
भिन्नलिङ्गोपमानोदाहरणम्	६४	व्यतिरेकोदाहरणम्	१०८
समासे लिङ्गभेदस्यादोषत्वोदाहरणम्	६५	अपह्नुतिलक्षणम्	१०९
विभिन्नलिङ्गरूपकोदाहरणम्	६५	अपह्नुत्युदाहरणम्	१०९
भिन्नलिङ्गप्रतिबस्तूपमोदाहरणम्	६६	तुल्ययोगितालक्षणम्	११०
रूपकलक्षणम्	६७	तुल्ययोगितोदाहरणम्	११०
समस्ताखण्डरूपकोदाहरणम्	६७	उत्प्रेक्षालक्षणम्	१११
असमस्ताखण्डरूपकोदाहरणम्	६८	उत्प्रेक्षोदाहरणम्	११२
समस्तखण्डरूपकोदाहरणम्	६९	अर्थान्तरन्यासलक्षणम्	११२
असमस्तखण्डरूपकोदाहरणम्	१००	अर्थान्तरन्यासोदाहरणम्	११३
प्रतिबस्तूपमालक्षणम्	१००	समासोक्तिलक्षणम्	११४
प्रतिबस्तूपमोदाहरणम्	१०१	समासोत्तियुदाहरणम्	११५
आश्रितमल्लक्षणम्	१०१	विभावनालक्षणम्	११५
आश्रितमदुदाहरणम्	१०१	विभावनोदाहरणम्	११६
आक्षेपलक्षणम्	१०२	सोदाहरण दीपकलक्षणम्	११६
प्रतिषेधोक्तिमूलकाक्षेपस्य उदा-		सोदाहरणमार्तशयोक्तिलक्षणम्	११८
हरणम्	१०२	सोदाहरण हेतुलक्षणम्	११९
प्रतिषेधप्रतीतिमूलकाक्षेपस्य उदा-		सोदाहरणं पर्यायोक्तिलक्षणम्	१२१
हरणम्	१०३	समाहितलक्षणम्	१२२
प्रतिषेधप्रतीतिमूलकाक्षेपस्य प्राकृत-		समाहितोदाहरणम्	१२२
कान्यस्यमन्यदुदाहरणम्	१०४	परिश्रितलक्षणम्	१२३
संशयलक्षणम्	१०५	प्रथमपरिश्रयुदाहरणम्	१२४
शुद्धसंशयोदाहरणम्	१०५	द्वितीयपरिश्रयुदाहरणम्	१२५
निश्चयान्तसंशयोदाहरणम्	१०६	यथासंशयलक्षणम्	१२५

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
यथासंख्योदाहरणम्	१२६	परिसंख्योदाहरणम्	१४१
विषमलक्षणम्	१२६	प्रथोत्तरसङ्करयोर्लक्षणम्	१४२
विषमोदाहरणम्	१२७	व्यक्तेत्तरोदाहरणम्	१४३
सहोक्तिलक्षणम्	१२७	गूढोत्तरोदाहरणम्	१४३
सहोत्तयुदाहरणम्	१२८	गूढागूढोत्तरोदाहरणम्	१४४
विरोधलक्षणम्	१२९	सङ्करोदाहरणम्	१४५
शब्दकृतविरोधोदाहरणम्	१२९	ग्रन्थान्तरोद्धानामन्येषामलङ्कारा-	
अर्थकृतविरोधोदाहरणम्	१३०	णामनभिधाने हेतुकथनम्	१४५
अवसरलक्षणम्	१३१	अलङ्कारोपसंहारः	१४६
अवसरोदाहरणम्	१३१	सभेदरीतिकथनम्	१४७
सारलक्षणम्	१३२	गौडीरीतेरुदाहरणम्	१४७
सारोदाहरणम्	१३२	वैदर्भ्या उदाहरणम्	१७८
श्लेषलक्षणम्	१३३	पञ्चमपरिच्छेदे—	
श्लेषोदाहरणे	१३३-१३४	काव्ये रसानामुपयोगव्यवस्था-	
समुच्चयलक्षणम्	१३५	पनम्	१५०
आद्यसमुच्चयोदाहरणम्	१३५	रसस्वरूपकथनम्	१५०
द्वितीयसमुच्चयोदाहरणम्	१३६	रसनामानि	१५१
अप्रस्तुतप्रशंसालक्षणम्	१३७	स्थायिभावाः	१५१
अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणम्	१३७	शृङ्गारलक्षणं तद्भेदश्च	१५२
एकावलीलक्षणम्	१३८	शृङ्गारस्य भेदान्तरम्	१५२
एकावत्युदाहरणम्	१३८	नायकलक्षणम्	१५३
अनुमानलक्षणम्	१३९	नायकभेदाः	१५३
अतीतानुमानोदाहरणम्	१३९	अनुकूलदक्षिणयोर्लक्षणम्	१५४
अनागतानुमानोदाहरणम्	१४०	शठपृष्टयोर्लक्षणम्	१५४
वर्तमानानुमानोदाहरणम्	१४०	नायिकाभेदाः	१५५
परिसंख्यलक्षणम्	१४१	अनुकूललक्षणम्	१५५

विषय	पृष्ठाङ्का	विषय	पृष्ठाङ्का
स्वकीयालक्षणम्	१५६	ह्रस्वरसलक्षणम्	१६२
परकीयालक्षणम्	१५७	पात्रभेदेन हासभेद	१६२
पद्याङ्गनालक्षणम्	१५७	अद्भुतरसोत्पत्तिकथनम्	१६३
वेरयादिनायिकानां कथनम्	विशेष- १५८	अद्भुतरसलक्षणम्	१६३
विप्रलम्भशृङ्गारभेदा	१५८	भयानकरसलक्षणम्	१६४
पूर्वानुरागलक्षणम्	१५९	भयानकरसस्य अनुभावा	१६४
मानप्रवासयोर्लक्षणम्	१५९	रौद्ररसलक्षणम्	१६५
कथयविप्रलम्भलक्षणम्	१६०	रौद्ररसस्य अनुभावा	१६५
वीररसलक्षणम्	१६१	बीभत्सरसलक्षणम्	१६६
कथ्यारसलक्षणम्	१६१	शान्तरसलक्षणम्	१६६
		ग्रन्थोपसंहार	१६७

श्रीः

वाग्भटालङ्कारः

प्रथमः परिच्छेदः ।

इह 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलास्तानि च शास्त्राणि
ग्रथन्ते, धीरपुरुषकाणि च भवन्ती' ति वचनात् शास्त्रादाव-
भीष्टदेयतानमस्कारात्मकं मङ्गलं नः श्रेयसे श्रीवाग्भटो महो-
कविर्नियधानि—

श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा ।

मोक्षमार्गं सतां ब्रूते यदागमपदावली ॥१॥

अन्वयः—यदागमपदावली सतां मोक्षमार्गं ब्रूते, 'सः'
श्रीनाभेयजिनो देवः सदा यः श्रियं दिशतु ।

पदार्थः—यदागमपदावली—यस्य भगवतो देवस्य, आगमरूपाण्येष
पदानि आगमपदानि सिद्धान्तभूतान्युपदेशवाक्यानीत्यर्थः, तेषामावली पंक्तिः
समूहः निजसिद्धान्तोपदेशवाक्यसमूह इति यावत् । सतां—सज्जनानां विदुषाम्,
मोक्षमार्गं—मोक्षस्य निर्वाणस्य मार्गं पद्दतिं तत्प्राप्तिप्रकारं वा, ब्रूते—प्रतिपाद-
यति । 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः' इति नियमात् यदिति ध्रुतेः स इत्यध्याहार्यः ।
सः श्रीनाभेयजिनः—नाभेरपत्न्यं जातो वा नाभेयः 'इतश्चानियः' इति तादितो
ढक्, जयति संसारं कामादीन् वा शत्रूनििति जिनः, जयतेर्गुणादिको नक्
[उणा० ३।२], श्रिया शोभया श्रयिमादिसम्पदा वा युक्ते नाभेयः श्रीनाभेयः,
भयूरभ्यंसकादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः, स चासौ जिन इति कर्मधारयः,
सकलसामर्थ्यवान् नाभिदेशोत्पन्नोऽर्हसित्यर्थः । देवः—दीव्यति दीप्यते ददाति
वेति देवः, सकललोभानामुत्पत्त्यादिक्रीडाकारी, प्रकारास्वरूपः स्वमासा वा
जगत्प्रकारकः, सर्वजीवानां स्वकृतकर्मफलोपभोगार्थं विविधसाधनानां प्रदा-

अन्वयः—तस्य [तत्र. पाठा०] प्रतिभा कारणम्, व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम्, अभ्यासो मृशोत्पत्तिकृत्, इति आद्यकविसङ्ख्या [भवति] ।

पदार्थः—तस्य-निष्कलच्छणस्य काव्यस्य, तत्रेति पाठे काव्यरचनायामित्यर्थो बोध्यः, प्रतिभा-नवनवोन्मेषशालिनी देशकालानुरूपं विशेषस्फूर्तिमती असाधारणचमत्कारयुक्ता बुद्धिः, कारणं हेतुर्भवति । व्युत्पत्तिस्तु विविधशास्त्रपर्यालोचनेन जनितः संस्कारविशेषः बहुध्रुतता नैपुण्यं विद्वत्ता, विभूषणं-विशेषशोभासमुत्पादकं भवतीत्यर्थः । प्रतिभाजन्यं काव्यं विद्वत्तयैव शोभां लभते, सत्यामपि प्रतिभार्या वैदुष्यमन्तरा सौन्दर्यं नापद्यन् इति भावः । अभ्यासः—पौनःपुन्येन काव्यनिर्माणम्, मृशोत्पत्तिकृत्-मृशं मदित्येव उत्पत्तिं रचनां करोतीति तथा अविलम्बेन काव्यरचनासम्पादक इत्यर्थः । एवं च प्रतिभा काव्यनिर्माणे, व्युत्पत्तिस्तस्य सौन्दर्यं, अभ्यासश्चाविलम्बितत्वे हेतुरिति फलितार्थः । इति-उक्तस्या, आद्यकविसङ्ख्या-आद्यानां प्राग्भावानां कवीनां एकमत्येनोपदेश इत्यर्थः ।

भाषार्थः—उस काव्य की रचना का कारण कवि की प्रतिभाशालिनी बुद्धि होती है, व्युत्पत्ति के द्वारा रचना विभूषित की जाती है और बारबार का अभ्यास, शीघ्र काव्यनिर्माण शक्ति का उत्पादक होता है, यह प्राचीन कवियों का उपदेश है ॥३॥

प्रतिभास्वरूपमाह—

प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी ।

स्फुरन्ती सत्कवेर्युद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी ॥४॥

अन्वयः—सत्कवेः प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी स्फुरन्ती सर्वतोमुखी बुद्धिः प्रतिभा [इत्युच्यते] ।

पदार्थः—सत्कवे-धेष्टकवेः अनवयवाव्यनिर्मातुः, प्रसमेति-प्रसन्नानि प्रसादादिगुणयुक्तानि मुल्लितानि यानि पदानि शब्दाः, नव्या नवीनाः पूर्वमनुद्भाविता येऽर्थस्तेषां युक्तियोंजनमुपयोगः, प्रसन्नपदानि च नव्यार्थयुक्तयथेति प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्तयः, अभिनवार्थवर्णनपराः शब्दसमूहा इत्यर्थः । अपरा प्रसन्नपदानां या नव्यार्थयुक्तयः प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्तयः,

रुचिरपदाना नवीनवर्णवस्तुभिः सह योजनेत्यर्थः । तासां य उद्बोध उल्ला-
सशतं विधातुं शीलमस्या इति तथा सुललितपदैर्या स्वभावेनैवाभिनवार्यवर्णने
प्रवर्तते सा शुद्धिरिति भावः, स्फुरन्ती-चमत्कारयुक्ता, सर्वतोमुखी-सर्वतः
समन्तात् मुख प्रसरणं यस्याः सा चतुरस्र प्रसरणशाला सर्वाङ्गीत्यर्थः ।
शुद्धिः-प्रज्ञा, प्रतिभा उच्यते इति शेषः ।

भाषार्थः—श्रेष्ठ कवि की बुद्धि को, जो सुन्दर पदों के द्वारा नवीन
अर्थों के वर्णन करने में समर्थ तथा चमत्कार युक्त अर्थों की अपनी नई सूझ से
भरी हुई और प्रत्येक विषय में प्रवृत्ति रखने वाली हो, प्रतिभा कहते हैं ॥४॥
व्युत्पत्तिपदार्थमाह—

शब्दधर्मार्थकामादिशास्त्रेष्वाम्नायपूर्विका ।

प्रतिपत्तिरसामान्या व्युत्पत्तिरभिधीयते ॥५॥

अन्वयः—शब्दधर्मार्थकामादिशास्त्रेषु आम्नायपूर्विका अ-
सामान्या प्रतिपत्तिः व्युत्पत्तिरभिधीयते ।

पदार्थः—शब्देति-शब्दश्च धर्मश्च अर्थश्च कामश्च ते आदौ येषां ते
शब्दधर्मार्थकामादयः, तेषां यानि शास्त्राणि तेषु । द्वन्द्वाग्ने ध्रुवमाणस्य प्रत्येक
अभिसम्बन्धनियमात् शब्दादीनां प्रत्येकं शास्त्रपदेनान्वेति । एव च शब्दशा-
स्त्राणि-व्याकरणादीनि, धर्मशास्त्राणि-मन्वादीनि, अर्थशास्त्राणि-बौद्धिक्या-
दीनि, कामशास्त्राणि-कामसूत्रादीनि वात्स्यायनादिप्रणीतानि, तेषु, अत्रादिशब्देन
छन्दोऽलङ्कारजगत्वरणपरीक्षादिशास्त्राणां संग्रहो बोध्यः । आम्नायपूर्विका-
आम्नायौ गुरुपरम्परया प्राप्त उपदेशः, स पूर्वं कारणं यस्यां यस्यां वेति तथा,
गुरुपरम्पर्यभूतेत्यर्थः । असामान्या-असाधारणी, प्रतिपत्ति-बोधो ज्ञानवि-
शेषः, व्युत्पत्ति-इति नाम्ना, अभिधीयते-उच्यते । गुरुपरम्परया प्राप्त शब्दा-
दिशास्त्राणामसाधारणं ज्ञानं व्युत्पत्तिशब्देनोच्यते इत्यभिप्रायः ।

भाषार्थः—व्याकरण आदि सम्पूर्ण शास्त्रों के, गुरुपरम्परा से प्राप्त
असाधारण ज्ञान को ही व्युत्पत्ति कहते हैं ॥५॥

अभ्यासमाह—

अनारतं गुरूपान्ते यः कान्ये रचनादरः ।

तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोऽप्युपदिश्यते ॥६॥

अन्वय —गुरुपान्ते काव्ये अनारतं यो रचनादर, [बुधाः] तमभ्यासं विदुः । तस्य कोऽपि क्रमः उपदिश्यते ।

पदार्थ —गुरुपान्ते—गुरो शिष्यकस्याचार्यस्य काव्यकुशलस्य, उपान्ते समाप्ते, काव्ये—काव्यविषये, अनारत निरन्तर—यो रचनादर—रचनाया श्लोकनिर्माणस्य, आदर—प्रयत्न, बुधा इति शेष, तम्—तादृश प्रयत्नविशेषम्, अभ्यासम्—अभ्यास इति नाम्ना, विदुः—जानन्तीत्यर्थ । तस्य निष्कृष्टाभ्यासस्य, कोऽपि—कश्चिदपि कियन्मात्र एव न समग्र इत्यर्थ । क्रम प्रकार, उपदिश्यते—निरूप्यते । जिज्ञासूनामनायासेन बोधार्थम् अभ्यास कर्तुं सच्छेपेण कश्चिदुपाय प्रदर्शयत इत्यभिप्राय ।

भाषार्थ—गुरु के समीप, काव्य रचना में जो विशेष प्रयत्न किया जाय, विद्वान् उसे अभ्यास कहते हैं । उसका कुछ उपायों का निर्देश [यहा इस ग्रन्थ में] किया जाता है । [तात्पर्य यह है कि, किसी काव्य—कुशल गुरु की देखरेख में श्लोकनिर्माण में निरन्तर प्रयत्न करने को अभ्यास कहते हैं । उसके कुछ तरीक यह हैं] ॥६॥

अभ्यासप्रकारमाह—

विभ्रत्या बन्धचारुत्वं पदावन्त्यार्थशून्यया ।

वशीकुर्वीत काव्याय च्छन्दांसि निखिलान्यपि ॥७॥

अन्वय —काव्याय, बन्धचारुत्वं विभ्रत्या अर्थशून्यया पदावन्त्या निखिलान्यपि च्छन्दांसि वशीकुर्वीत ।

पदार्थ —काव्याय—काव्य शब्द निष्पादयितुं श्लोकनिर्माणरीतिमभ्यसितुमिति यावत् । बन्धचारुत्वं—बन्धमय सन्दर्भस्य, बन्धे श्लोकनिर्माणे वा चारुत्व मनोज्ञत्व सौन्दर्यम्, विभ्रत्या—धारयन्त्या, अर्थशून्यया—अभिधेयरहितया अथ अतीत्यध्याहार्य, निरर्थकवाणीत्यर्थ, विमुक्त पुनरर्थयुक्तया इति भाव । पदावन्त्या—पदानां सुतिष्ठन्तशब्दानां आवली धेणि समूह इति यावत्, तथा, निखिलान्यपि—यथाशक्य समस्तान्यपि च्छन्दांसि—गृह्यानि, वशीकुर्वीत—अवशान्यपि वश्यानि कुर्यात् । प्रथम हि अर्थनिरपेक्षमुल्लिखितपदविन्यासाभ्यासेन केवल वृत्तजात स्थायय कुर्यादिति भाव ।

भाषार्थ—काव्य की रचना के लिय सबसे प्रथम सुन्दर सन्दर्भ का

निर्माण करते हुए अर्थ रहित भी पद समूह के द्वारा जहाँ तक हो सके
सम्पूर्ण छन्दों को अपने वश में करे ॥७॥

बन्धचारुत्वहेतूनुपदिशति—

पश्चाद् गुरुत्वं संयोगाद्विसर्गाणामलोपनम् ।

विसन्धिचर्जनं चेति बन्धचारुत्वहेतवः ॥८॥

अन्यथः—संयोगात् पश्चाद् गुरुत्वम्, विसर्गाणामलो-
पनम् . विसन्धिचर्जनं च . इति बन्धचारुत्वहेतवः [भवन्ति] ।

अन्वयः—[हे] अधीश ! त्वया शिते कृपाणे विधृते [सति] घेरे [च] रणे कृते [सति] क्षितिपा भीत्या जवात् वने एव गताः ।

पदार्थ—हे अधीश ! नृणां मनुष्याणाम्, अधीशः—निग्रहानुग्रह-कर्तृत्वेन स्वामी, तत्सम्बुद्धौ हे अधीश ! नरेन्द्र ! त्वया—कर्तृभूतेन, शिते—तीक्ष्णो, कृपाणे—असौ, विधृते—धारिते करेण गृहीते सति, घेरे—भयावहे तुमुले वा, रणे—संग्रामे च, कृते—विहिते सति, क्षितिपाः—ग्रसं गात् शत्रवो राजानः, भीत्या—भयेन, जवात्—वेगात्, वने—वनने एव, गताः—प्राप्ताः । त्वत्प्रातापभिया शत्रुनृपाः संग्रामाद्गुणं राज्यं च परिहाय निजप्राणान् रक्षितुं विजयप्रदेशं प्रविष्टाः, सर्वं परित्यज्य पलायिता इति भावः ।

अत्र श्लोके 'अधीश' इति पदे श्रवणकटुः सन्धिः । 'विधृते त्वया' इत्यत्र 'त्व' इति संयुक्तवर्णस्य परत्वात् पूर्वस्य गुरुत्वं नास्ति, अपि तु 'ते' इत्यस्य स्वाभाविकमेव गुरुत्वम् । 'क्षितिपा भीत्या' इत्यत्र च विसर्गलोपो वर्तते । एवं चैवे दोषा धन्वरोचित्यजनकत्वात् रचनाचारुत्वं नाशयन्तीत्यर्थः ।

भाषार्थ—हे मनुष्यों के मालिक ! आपने तेज तलवार को हाथ में ठठा जब घोर संग्राम प्रारम्भ किया, तो सब विरोधी राजा, आपके डर से जवदी ही अपनी जान बचाने के लिये जंगलों में भाग गये ॥६॥

अर्थविशेषं विनापि श्लोकरचनमभ्यसनीयमेवेत्याह—

अनुल्लसन्त्यां नव्यार्थयुक्तावभिनयत्वतः ।

अर्थसङ्कलनातत्त्वमभ्यस्येत् सङ्कयास्वपि ॥१०॥

अन्वयः—अभिनयत्वतः [कारणात्] नव्यार्थयुक्तौ अनुल्लसन्त्यां सङ्कयास्वपि अर्थसङ्कलनातत्त्वम् अभ्यसेत् ।

पदार्थ—अभिनयत्वतः—अभिनयस्य भावस्वरत्वं सस्यात्, पद्यमर्थे तसिः, अभिनयत्वात् नवीनत्वात् कारणात्, पद्यकण्ठेऽयुक्तत्वादित्यर्थः । नवीनो हि कविः पूर्वाध्विभिरनुद्धावितान् निगूढानर्थान् न सहस्रैव कल्पयितुं शक्नोति, तस्मात् देतोः, नव्यार्थयुक्तौ—नव्यस्य नूतनस्य, अर्थस्य—प्रतिपाद्यस्य वस्तुनः गूह्यै—कल्पनायाम्, अनुल्लसन्त्याम्—अपरिपूरयाम्, अभिनयवर्णनीयविषय-कल्पनार्थमश्रयमानायामित्यर्थः । सङ्कयास्वपि लौकिकव्यंग्यद्वारा लक्ष्यपि,

किमुत काव्यरचनायामिति भावः । अर्थसङ्कलनात्स्वम्—अर्थानां प्रतिपाद्यवस्तूनां सङ्कलना संयोजना तस्यास्तत्त्व रहस्य पद्यरचनारीतिलक्षणम्, अभ्यस्येत्—पुनः पुनरनुशीलयेत् । अर्थसंयोजनं सुचारुरूपेण यथा भवेत् तथा दैनिकव्यवहारेष्वप्यभ्यासं विदधीतेति भावः ।

भाषार्थ—नवीन कवि रचना करने में असुशुभ होने के कारण, पहले पहल, पूर्व कवियों के द्वारा न की गई कल्पनाओं के करने में असमर्थ होता है । इसलिये साधारण बातचीत में भी अर्थसंयोजना के उपायों का अभ्यास करे ॥१०॥

लौकिकालापेष्वर्थसंयोजनाभ्यासमुदाहरति—

आगम्यतां सखे ! गाढमालिङ्गयात्र निपीद च ।

सन्दिष्टं यन्निजभ्रातृजायया तन्निवेदय ॥११॥

अन्वय.—सखे ! आगम्यताम्, गाढं च आलिङ्गय अत्र निपीद, यत् निजभ्रातृजायया सन्दिष्टं तन्निवेदय ।

पदार्थ—स्वगृहादागत मित्रं प्रति कस्यचिदन्यस्य मित्रस्योक्तिरियम् । हे सखे ! मित्र ! आगम्यताम्—आगमनं क्रियताम्, स्वागतं तव भवत्विति भावः । गाढम्—अतितरा च आलिङ्गय—अश्लिष्य, अत्र—अस्मिन् स्थाने, मम समीप इति भावः, निपीद—उपविश । यत् किमपि च वाचिकादिकं निजभ्रातृजायया—निजस्य स्वस्य मम यो भ्राता—परमं सुहृत् भवान्, तस्य भवतो जायया पत्न्या, सन्दिष्टं—मदुद्देशेन वाचिकं नमस्कारादिकम् अन्यद्वा प्रेषितं भवेत्, तत्—वाचिकादिकं सर्वं निवेदय—कथय प्रतिपादयेत्यर्थः ।

सर्वमिदं पद्यं लौकिकमेव वाक्यम् । अभ्यासावस्थायाम् हि नवीनार्थस्याप्रतिमानात् उक्तस्यामेवार्थसंयोजनां वुर्यात् । सत्यभ्यासे पुनः स्वयमेव न पदार्थपरिस्फुरणेन निर्दोषकाव्यरचना जायते इति भावः ।

भाषार्थ—हे मित्र ! आओ और गाढ आलिङ्गन करके यहाँ हमारे समीप बैठो । हमारी भौजाई ने जो सँदेश भेजा हो, वह कहो ॥११॥

ननु यदि नव्यार्थसंयोजना न प्रस्फुरति, तर्हि परकाव्यार्थमाश्रित्यैव कुतो नाभ्यासो विधीयते । तत्राह—

परार्थबन्धाद् यत्र स्यादभ्यासो वाच्यसङ्गतौ ।

स न श्रेयान् यतोऽनेन कविर्मवति तत्करः ॥१२॥

अन्वयः—वाच्यसङ्गतौ च परार्थबन्धाद् योऽभ्यासः
स्यात्, स. धेयान् न [भवति] यतः अनेन कविः तत्करो भवति ।

पदार्थ — वाच्यसङ्गतौ—वाच्यस्य प्रतिपादनीयस्यार्थस्य विषयस्य वा
सङ्गतौ—संयोजनाया सघटनायामित्यर्थः । परार्थबन्धात्—परेषामन्येषा कवीना
■ अर्थबन्ध—प्रतिपाद्यवस्तुग्रथन तस्मात्, ल्यन्तोपेऽत्र पञ्चमी शेषा, तेन
तमवलम्ब्येत्यर्थः । योऽभ्यास—काव्यनिर्माणे पुन पुन ग्रथन, स्यात्—
भवेत्, स—अभ्यास, धेयान्—कन्याणावहो यस्तत्करो न भवतीति शेष ।
यत—यस्मात् कारणात्, अनेन—एवभूताऽभ्यासेन, कवि—काव्यनिर्माता,
तत्करो—चौर, तद्वत्त्वोके निन्द्यो भवति—जायते ।

परार्थबन्ध निज मुवाण कविलोके निन्द्यत एव । एव च कीर्त्यर्थ
काव्यविधान विपरीतफलमेव भवतीति भावः । तथा चोक्तम्—

“परम्य वाच्य स्वमिति मुवाणो
विज्ञायते शैरिह फलम्यचौर ।

विलोक्य माणिन्यमयोग्यदत्ते

प्रत्येति को नाम यदेतदस्य ॥” इति ।

भाषार्थ—वर्तनीय अर्थ की रचना में, दूसरे कवियों की कृतियों का
आग्रय लेकर जो अभ्यास किया जाता है, वह धेयस्वर नहीं होता । क्योंकि
पेसा करने से कवि चौर के समान लोक में निन्दनीय समझा जाता है ॥१२॥
समस्यायान्तु अन्यार्थग्रहणमपि न दोषावहमित्याह—

परकाव्यग्रहोऽपि स्यात् समस्यायां गुणः कनेः ।

हि-यस्मात् कारणात्, असौ-समस्यापूर्तिकारी कविः, तदर्थानुगतं-तस्य परकाव्यस्य योऽर्थस्तस्यानुगतमनुबूलम्, नवम्-अभ्युत्पूर्वम्, निजप्रतिभाप्राग-लभ्येनाभिनवमर्थम्, रचयति-निबध्नाति ।

भाषार्थ—समस्या पूर्ति के लिये दूसरे कवि के काव्य का ग्रहण करना कवि का गुण ही होता है । क्योंकि वह दूसरे काव्य के अर्थ के अनुबूल, समस्या में नवीन अर्थ की रचना करता है ॥१३॥

अथार्थस्फूर्तेर्निमित्तान्याह—

मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालोऽभियोगिता ।

अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥१४॥

अन्वयः—मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातः कालः अभियोगिता अनेकशास्त्रदर्शित्वम् इति [एने] अर्थालोकहेतवः [भवन्ति] ।

पदार्थ—मनःप्रसत्ति—अखिलमनोव्यपाराहित्येन चेतसः प्रसन्नता, प्रतिभा—‘प्रसन्नपदनव्यर्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी । स्फुरन्ती सर्ववेर्बुद्धि’ अथवा—नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धि, प्रातः काल—प्रभातसमय, इदमुपलक्षणं सर्वस्याप्यनुबूलस्य समवस्य, अभियोगिता—अभियोग उद्यम योऽस्यास्तीति मतुबर्ध इत्, तस्य भावः परिश्रमशीलत्वमित्यर्थः । प्रातः कालोऽभियोगिता इत्यदि पाठः, प्रभाते काव्यरचनायाः प्रवर्तनमित्यर्थः । अनेकशास्त्रदर्शित्वम्—विविधशास्त्रार्थपरिज्ञानवत्त्वम्, इत्येते पूर्वोक्ता अर्थालोकहेतवः—अर्थानां प्रतिपादयस्तूनाम् आलोकस्य प्रकाशस्य आलोकैः समुद्रावने वा हेतवः कारणानि भवन्तीति शेषः ।

भाषार्थ—मन की प्रसन्नता, कवि की स्फुरणशील बुद्धि, प्रातः काल का अनुबूल समय, अनेक शास्त्रों का वास्तविक ज्ञान, ये सब रचना में वर्णनीय अर्थ के प्रकाशक होते हैं ॥१४॥

अथार्थप्रकाशनविधिमाह—

समाप्तमिष पूर्वार्धे कुर्यादर्थप्रकाशनम् ।

तत्पुरुषबहुव्रीही न मिथः प्रत्ययानहौ ॥१५॥

अन्वयः—पूर्वार्धे अर्थप्रकाशनं समाप्तमिष कुर्यात् । तत्पुरुषबहुव्रीही मिथः प्रत्ययावहौ न [कुर्यात्] ।

पदार्थः—पूर्वार्धे—श्लोकस्य पूर्वभागे, अर्थप्रकारानम्—अर्थस्य श्लोकादिना काव्येन प्रतिपाद्यस्य, प्रकाशनं—प्रतिपादनम्, समाप्तमिव—प्रायेण समाप्तं न तु समाप्तमेवेत्यर्थः, कुर्यात्—विदधीत । एवं च द्वितीयतृतीयपादयोः सन्धिः समासश्च न कार्य इति । किं च तत्पुरुषबहुव्रीहि—तत्पुरुषश्च बहुव्रीहिश्च इत्येतन्नामकौ समासौ, भिद्यः—परस्परम् प्रत्ययावहौ—प्रत्ययमावहत इति अन्योऽन्यस्य सन्देहजनकावित्यर्थः । न कुर्यादिति योज्यम् । कश्चिदपि समासोऽसन्दिग्ध एव कार्य इत्यर्थः । यथा 'वृत्रशत्रुः' इत्यत्र पदे 'वृत्रस्य शत्रुः' इति तत्पुरुषे, 'वृत्रः शत्रुर्यस्य' इति वा बहुव्रीहिः, इति सन्दिग्धं समाप्तं क्वापि न कुर्यादिति भावः ।

भाषार्थः—श्लोक के पहले आवे माग में ही अर्थ को लगभग समाप्त कर दे । तथा तत्पुरुष और बहुव्रीहि समास श्लोक में परस्पर सन्देहजनक न होने चाहिये ॥१५॥

काव्यनिर्माणे शिक्षान्तरमाह—

एकस्यैवाभिधेयस्य समाप्तं व्यासमेव च ।

अभ्यसेत् कर्तुमाधानं निःशेषालङ्क्रियास्यपि ॥१६॥

अन्ययः—निःशेषालङ्क्रियासु अपि एकस्य अभिधेयस्य एव आधानं कर्तुं समाप्तं व्यासमेव च अभ्यसेत् ।

पदार्थः—निःशेषालङ्क्रियासु—समग्रालङ्कारेषु अनुप्रासोपमादिषु अपि, एकस्य अभिधेयस्य—प्रतिपादनीयार्थस्यैव आधानं—व्यवस्थापनम् आरोपणं वा, कर्तुं—विधातुम्, समाप्तं—समाप्तेन संक्षेपेण, व्यासं—व्याप्तेन विस्तरेण चैव, अभ्यसेत्—पुनः पुनः प्रयत्नं कुर्यादित्यर्थः । सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु एकस्यैवार्थस्यैव दृढा व्युत्पत्तिमापादयितुं यौनःपुन्येन प्रयतेतेति भावः ।

भाषार्थः—संपूर्ण अलंकारों में एक ही वर्णनीय वस्तु को संक्षेप अथवा विस्तार से दृढ़ता प्राप्त करने के लिए बारम्बार अभ्यास करे ॥१६॥

कवीनां कृते विशेषान्तरं प्रापयति—

स्पादनद्वान्तिपादान्तेऽप्यशैथिल्ये लघुर्गुरुः ।

पादादौ न च चक्रव्याधादयः प्रापशो बुधैः ॥१७॥

अन्ययः—अनर्द्धान्तपादान्ते, अपि अशैथिल्ये [सति] लघुः

हि-यस्मात् कारणात्, असौ-समस्यापूर्तिकारी कवि, तदर्थानुगतं-तस्य परकाव्यस्य योऽर्थस्तस्यानुगतमनुकूलम्, नवम्-अधुतपूर्वम्, निजप्रतिभाप्राग-रन्ध्रेनाभिनवमर्थम्, रचयति-निबध्नाति ।

भाषार्थ—समस्या पूर्ति के लिये दूसरे कवि के काव्य का ग्रहण कर लेना कवि का गुण ही होता है । क्योंकि वह दूसरे काव्य के अर्थ के अनुकूल, समस्या में नवीन अर्थ की रचना करता है ॥१३॥

अथार्थस्फूर्तेर्निमित्तान्याह—

मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालोऽभियोगिता ।

अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥१४॥

अन्यथ —मन.प्रसत्ति. प्रतिभा प्रातःकाल. अभियोगिता
अनेकशास्त्रदर्शित्वम् इति [एने] अर्थालोकहेतवः [भवन्ति] ।

पदार्थ —मन प्रसत्ति -अखिलमनोव्यवसाहित्येन चेतसः प्रसन्नता,
प्रतिभा-‘प्रसन्नपदनव्यर्थयुनःपुद्गोधाविधाग्निनी । स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धि’
अथवा—नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धि, प्रातःकाल -प्रभातसमय, हृदयपलक्षण
सर्वस्याप्यनुकूलस्य समयस्य, अभियोगिता-अभियोग उद्यम सोऽस्यास्तीति
मनुबर्थ इन्, तस्य भाव परिभ्रमशीलत्वमित्यर्थ । प्रातःकालेऽभियोगिता
इत्यपि पाठ, प्रभाते वाच्यरचनायां प्रवर्तनमित्यर्थ । अनेकशास्त्रदर्शित्वम्-
विविधशास्त्रार्थपरिज्ञानवस्त्वम्, इत्येते पूर्वोक्ता अर्थालोकहेतव -अर्थानां
प्रतिपाद्यवस्तुनाम् आलोकस्य प्रकाशस्य आलोके समुद्भावे वा हेतवः कारणानि
भवन्तीति शेषः ।

भाषार्थ—मन की प्रसन्नता, कवि की स्फुरणशील बुद्धि, प्रातःकाल का
अनुकूल समय, अनेक शास्त्रों का वास्तविक ज्ञान, ये सब रचना में वर्णनीय
अथ क प्रकाशक होते हैं ॥१४॥

अथार्थप्रकाशनाविधिमाह—

समाप्तमिव पूर्वार्थं कुर्यादर्थप्रकाशनम् ।

तत्पुरुषबहुव्रीही न मिथः प्रत्ययायहौ ॥१५॥

अन्यथ.—पूर्वार्थे अर्थप्रकाशन समाप्तमिव कुर्यात् । तत्पु-
रुषबहुव्रीही मिथः प्रत्ययायहौ न [कुर्यात्] ।

भाषार्थ—कवि को चाहिए कि वह, काव्यरचना में, लोकों को तीन, सात अथवा चौदह सङ्ख्या से युक्त वर्णन करे और न दीखनेवाली भी कीर्ति को श्वेतरूप में, तथा अकीर्ति को कृष्णरूप में वर्णन करे ॥१८॥

वारणं शुभ्रमिन्द्रस्य चतुरः सप्त वाम्बुधीन् ।

चतस्रः कीर्तयेद् वाष्टौ दश वा ककुभः क्वचित् ॥१९॥

अन्वय.—इन्द्रस्य वारणं शुभ्रम्, अम्बुधीन् चतुरः सप्त वा, ककुभः चतस्रः अष्टौ वा, क्वचित् दश वा कीर्तयेत् ।

पदार्थ—यद्यपि सामान्येन गजानां वर्णं कृष्णो दृश्यते, तथापि इन्द्रस्य—देवराजस्य, वारणं—गजमैरावतं शुभ्रम्—श्वेतम्, अम्बुधीन्—समुद्रान्, चतुर—पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणभेदेन चतुःसङ्ख्यायुक्तान्, सप्त वा—लवण इक्षु—क्षीर—दधि—घृत सुरा—सलिलभेदेन सप्तसङ्ख्यायुक्तान् वा, ककुभः—दिल, चतस्रः—पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणभेदेन चतुःसङ्ख्या, अथवा तत्रैव आग्नेयी—नैऋती—वायवी—ऐशानी इत्येतासां चतसृणां विदिशानां योजनेन अष्टौ, तत्रापि ऊर्ध्वदिगधोदिवप्रक्षेपात् क्वचित्—सत्यामवेक्षायां दश वा कीर्तयेत्—वर्णयेत् ।

भाषार्थ—इन्द्र के हाथी का सफेद रंग वर्णन करे । समुद्र, चार अथवा सात वर्णन करने चाहिये । इसी प्रकार दिशाओं को चार, आठ अथवा कहीं दस सङ्ख्या में वर्णन करना चाहिये ॥१९॥

यद्ययोर्दलयोश्चाभेदमुपदिशति—

यमकश्लेषचित्रेषु यद्ययोर्दलयोर्न मित् ।

नानुस्वारविसर्गौ च चित्रमङ्गाय सम्मतौ ॥२०॥

अन्वय—यमकश्लेषचित्रेषु यद्ययोः दलयोः मित् न । अनुस्वारविसर्गौ च चित्रमङ्गाय न सम्मतौ ।

पदार्थ—यमक—स्व—चित्रेषु—एतदस्येषु अलङ्कारविशेषेषु, यद्ययोः—व्यङ्ग्यकारणयोः, तथा दलयोः—व्यङ्ग्यकारणयोश्च मिथ, मित्—भेदो न गण्यत इति शेष । अनुस्वारविसर्गौ च—अनुस्वारश्च विसर्गश्च तौ, चित्रमङ्गाय—विशेष काव्यविशेषस्य हारवन्धस्त्रयवन्धादिरूपस्य मङ्गाय विषा—साय नाराय, न सम्मतौ—जातुमगौ, न कथितावित्यर्थः । चित्रवन्धेषु सन्ता-

गुरुः स्यात् । बुधैः प्रायशः चादयः पादादौ न च वक्तव्याः ।

पदार्थ —अनर्धान्तपादान्ते—अर्धस्यान्त अर्धान्त, पादस्यान्त पादान्त, अर्धान्तश्चासौ पादान्तश्चेति अर्धान्तपादान्त, द्वितीयचतुर्थपादान्त इत्यर्थ, न अर्धान्तपादान्त अनर्धान्तपादान्त, प्रथमतृतीयपादान्त इत्यर्थ, तस्मिन् प्रथमतृतीयपादान्ते, अपिशब्दात् द्वितीयचतुर्थपादान्ते चेत्यर्थ । अरीथे ह्ये—शिथिलस्य भाव शैथिल्य न शैथिल्यम् अशैथिल्य तस्मिन्, यथास्य दाक्ष्य सतात्यर्थ, लघु—एकमात्रिको वर्ण, गुरु—द्विमात्रिक, स्यात् भवेत्, चण्डस्य दाक्ष्यार्थे लघुरपि वर्णा गुरुत्वेन गण्यत इति भाव । बुधै—विद्वद्भिः, प्रायशः—प्रायेण, चादयः—च वा तु हि प्रसृतय, पादादौ—पादस्य आदौ प्रारम्भे, न च वक्तव्या—नैव प्रयोक्तव्या इत्यर्थ । प्रायश इत्युक्ते केषांचित् रे धिक् हे हन्त प्रमृतीना पादादौ योजनेऽपि न दोष इति बोध्यम् ।

मापार्थ—प्रथम और तृतीय पादों के अन्त में, बन्ध की दृढ़ता के लिए लघुवर्ण को भी गुरु के समान उच्चारण करना चाहिए । विद्वान् कवियों को उचित है कि वे प्रायः पाद के प्रारम्भ में च वा आदि अव्ययों का प्रयोग न करें ॥१७॥

अथ स्लोकद्वयेन विशेषान्तरमाह—

भुवनानि निबधीयात् त्रीणि सप्त चतुर्दश ।

अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिश्च ततोऽन्यथा ॥१८॥

अन्यथ—[कवि] भुवनानि, त्रीणि सप्त चतुर्दश [वा] निबधीयात्, अदृश्याम् अपि कीर्तिं सिताम् [अदृश्यामपि] अकीर्तिं च तत अन्यथा [निबधीयात्] ।

पदार्थ —कवि भुवनानि—विष्टपानि, जगन्ति, त्रीणि स्वर्गमर्त्यपाताल भेदेन प्रित्वसख्याविशिष्टानि, सप्त—भूर्भुव स्वर्गमहर्जनतप सत्यलोकभेदेन सप्त राख्यायुक्तानि वा, चतुर्दश पूर्वप्रतिपादिनानीमानि सप्त, तल वितल गुनल नितल-तलातल रमातल पातालरूपाणि च सप्त, एव मिलित्वा चतुर्दशसंख्य कानि वा, निबधीयात्—वाच्यरचनायां निरूपयेदित्यर्थ । निष्ठ अदृश्याम्—अमूर्तामचतुर्विधयाभूतामापि, कीर्ति—यश, सितां—वेतां शुश्रूषम्, अदृश्यामपि अकीर्तिम्—अयशश्च, ततोऽन्यथा—शुद्धवशाखोऽन्यप्रकारमगतितां शृण्णामित्यर्थ । निबधीयात्—वाच्यबन्धे प्रदर्शयेदिति ।

बाला न संयमिताः, वियोगिनीभिः तत्कामिनीभिश्च मुहु-
र्महीपातविधूसराङ्गाः बाला न संयमिताः ।

पदार्थ—हे विगो ! राजन् ! दयाद्रैख-कृपापरवशेन सता, त्वया-
भवता एव, न केवल रिपूणां-शत्रूणाम्, बाला-पुत्रा, न संयमिता-न
बदा, अपि तु वियोगिनीभिः-त्वया निर्जितत्वात् पतिविरहविधुराभिः,
तत्कामिनीभिश्च-शत्रूणामङ्गनाभिरपि, मुहु-बारं बार सातत्येन, महीपात-
विधूसराङ्गा-मह्या पृथिव्यां पातेन लुण्ठनेन विधूसराणि धूलिमिश्रितानि
अङ्गानि अवयवा येषां तथामृता बाला-अत्र बचयोरभेदेन बाला केशा
इत्यर्थं, न संयमिता-न बदा इत्यर्थं । अत्र 'बाला' इति छिष्टपदे बच-
योरभेद प्रदर्शित एवेति ।

भावार्थ—हे राजन् ! दयालु हुए केवल आपने ही शत्रुओं के बालकों
को नहीं बाधा, यह बात नहीं है, किन्तु पतियों से वियुक्त हुई शत्रुओं
की कामिनियों ने भी, बारबार जमीन में टोटने से मलिन हुए अपन बाल
अर्थात् केशों को नहीं बाधा ॥२२॥

नैठये डलयोरभेदमुदाहरति—

देव ! युष्मद्यशोराशिं स्तोतुमेनं जडात्मकम् ।

उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥२३॥

अन्यथ—हे देव ! युष्मद्यशोराशिं स्तोतुम्, भक्तिः, इन्दु-
लेखा जडात्मकं सागरमिव, एनं जडात्मकं माम् उत्कण्ठयति ।

पदार्थ—हे देव ! राजन् ! युष्मद्यशोराशि-युष्माक यशसां राशि
तादरीन कीर्तिकलापम्, स्तोत्र-वर्णयितुम्, भक्ति-भवद्विषयिणी प्रीति,
इन्दुलेखा-इन्दोलेख चन्द्रमस कला, जडात्मकम्-अत्र डलयोरैक्यात् जला
त्मकम्, जलमेव आत्मा स्वरूपं यस्य स जडात्मा, जडात्मा एव जडात्मक,
एतार्थे क प्रत्ययः, जटमयमित्यर्थं । सागर-समुद्रमिव, एन-प्रत्यक्षभूत
रामोपरय जडात्मक-जडो ज्ञानरहित आत्मा यस्य सादृश मूर्धमित्यर्थं,
माम् उत्कण्ठयति-उत्कण्ठयति प्रेरयतीत्यर्थं । अत्र जडात्मकम् इति छिष्ट-
पदे डलयोरभेदः ।

भावार्थ—हे राजन् ! आपकी यशोरशि का वर्णन करने के लिये, यह

वप्यनुस्वारविसर्गौ सत्यामपेक्षाया न गणयेते, अविद्यमानवन्मन्येते इति भावः ।

भाषार्थ—यमक, श्लेष और चित्र नामक अलङ्कारों में बकार वकार तथा ढकार-ळकार का परस्पर भेद नहीं सम्भवा जाता, एवं अनुस्वार और विसर्ग, चित्रबन्ध के विघातक नहीं माने जाते । अर्थात् आवश्यकता होने पर उन्हें, अविद्यमान के समान मान लिया जाता है ॥२०॥

तत्र यमके वययोर्दलयोश्चामेदमुदाहरति—

शङ्कमानैर्महीपाल ! कारागारविडम्बनम् ।

त्वद्वैरिभिः सपत्नीकैः श्रितं बहुविडम्बनम् ॥२१॥

अन्वय—हे महीपाल ! कारागारविडम्बनं शङ्कमानैः सपत्नीकैः त्वद्वैरिभिः बहुविड(लं)र(य)नं धितम् ।

पदार्थ—कस्यचिन्नुपस्य पराक्रमप्रराता खन्वियम् । हे महीपाल ! क्षितिपते ! कारागारविडम्बन—त्वदाद्ये कारारूपे आगारे तवापराधिजनबन्धनगृहे, विडम्बन—कठोरवर्धन धमादिजनितशयकलेशम्, शङ्कमानै—चिन्तयद्भिर् तर्कयद्भिर्हितम्, सत्यायनमन्तरेण शास्त्रस्माकं कथमप्यस्माद्विश्वो महाबल-शालिनो मोक्ष इति विभ्यद्विरिति भावः, अत एव सपत्नीकै—सख्यनै, त्वद्वैरिभि—तव शत्रुभि, बहुविडम् अत्र उल्लयोरभेदेन 'बहुविलम्' इति पद बोध्यम्, बहूनि विलानि सपादिनीटकोटराणि यत्र एवभूतम्, सर्पादिविवरा-वीर्यमित्यर्थः । वनम्—अत्र वययोरभेदेन 'वनम्' इति पद बोध्यम्, अर-ण्यमित्यर्थः । धितम्—आश्रयत्वेन अवलम्बितमिति । अत्र द्वितीयवचनपूर्वा-दान्ते 'विडम्बनम्' इति समानानुपूर्वीकत्वेन यमकासाधारः । तत्र च उल्लयोर्द-वयोर्भावेदेनार्थप्रतीतिः प्रदर्शिता ।

भाषार्थ—हे राजन् ! कैदखाने में अत्यधिक कोशों की कल्पना करने वाले, परिवारसहित, तुम्हारे शत्रुओं ने दर के मार, ममानक जगलों का आश्रय लिया है ॥२१॥

श्लेषे वययोरभेदमुदाहरति—

त्वया दयार्द्रेण विमो ! रिपूणां न केवलं संयमिता न चालाः ।

तत्कामिनीभिश्च प्रियोगिनीभिः मृदुर्महीपातविधूसराङ्गाः ॥२२॥

अन्वय—हे विमो ! दयार्द्रेण त्वया न केवल रिपूणां

योग्य, इन्द्र के भी रत्नमय सिंहासन को कँपा देने वाले, शीघ्र ही सम्पूर्ण
 दुःखसमूह का नाश करने वाले, पापरूपी अन्धकार का ध्वंस करने वाले शरीर
 से युक्त और अत्यधिक तथा दोषरहित तप से केशलुब्धन के सिद्धान्त को मानने
 वाले आपका अथवा देव का दर्शन करता हूँ ॥२४॥

हारबन्धचित्रम् ।

अथ चित्रे शिवयोरमेवमुदाहरति—

प्रचण्डबल ! निष्काम ! प्रकाशितमहागम ! ।

मावतच्चनिधे ! देव ! मालमन्त्राद्भुता तव ॥२५॥

मक्ति चन्द्रमा की कला जैसे जलमय समुद्र को उत्कण्ठित करती है, इसी तरह मुक्त मूर्ख को उत्कण्ठित कर रही है ॥२३॥

इदानीं चित्रालङ्कारे डलयोरभेदमुदाहरति—

चन्द्रेडितं चटुलितस्वरधीतसार-

रत्नासनं रभसकल्पितशोकजातम् ।

पश्यामि पापतिमिरक्षयकारकाय-

अल्पेतरामलतपःकचलोपलोचम् ॥२४॥

अन्वयः—चन्द्रेडितं चटुलितस्वरधीतसाररत्नासनं रभसकल्पितशोकजातं पापतिमिरक्षयकारकायम् अल्पेतरामलतपःकचलोपलोचं [भयन्तं, देयं वा] पश्यामि ।

पदार्थ—चन्द्रेडित—चन्द्रेण ईडित, चन्द्र इव वा ईडित स्तुतस्तम्, सर्वाङ्गादकरमित्यर्थ । चटुलितस्वरधीतसाररत्नासनं—स्वरित्यभ्ययम्, स्व-स्वो अधीतो विख्यात उपवर्णितो वा सार उत्कर्षो बल वा यस्य स स्वरधीतसार, इन्द्र इत्यर्थ । चटुलित चञ्चलीकृत कल्पित वा स्वरधीतसारस्य रत्नासन रत्नमय सिंहासन येन तयाभूतम् । यद्वा—स्वरधीतो मेघ, तस्य सार रत्नमयमानन, चटुलितं स्वरधीतस्य मेघशालस्य सारं रत्नासनं येन स तम् । रभसकल्पितशोकजातम्—रभसेन वेगेन झटित्येव कल्पित समुपादितं शोकजातं दुःखसमूह, शत्रूणांमिति शेष, येन तम्, अथवा रभसेन हर्षेण 'रभसो वेगहर्षयो' इत्यमरः, कल्पित खण्डित क्षिप्त वा शोकजातं दुःखसमूह स्वजनानां येन ॥ तम्, पापतिमिरक्षयकारकायम्—पापान्येव तिमिराणि अन्धकारा, तेषां क्षयं नाश करोतीति पापतिमिरक्षयकारकाय शरीर यस्य स तम्, अल्पेतरामलतपःकचलोपलोचम्—अल्पेतर—प्रभूतम् अमल निर्मल निर्दोष वा यत्तप तेन कचानां केशानां लोभे उत्पाटने लुब्धने वा भोज-दर्शनं मतिर्यस्य तम् । तयाविध भयन्त देय वा पश्यामि । अत्र द्वारव पञ्चिने 'चन्द्रेडितम्' इति ढकारस्य 'चटुलितम्' इति लकारस्य आभेदेन सामञ्जस्य भवति ।

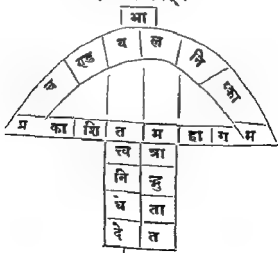
भाषार्थ—भै, चन्द्र के समान पूजनीय अथवा चन्द्र से पूजा किये जाने

अन्ययः—[हे] प्रचण्डबल ! निष्काम ! प्रकाशितमहागम !
भावतस्त्वनिधे ! देव ! अत्र तव मा अलम् अद्भुता [वर्तते] ।

पदार्थ—हे प्रचण्डबल ! प्रचण्डमुत्कट शत्रो पराभावकतयातिभया-
वह बल पराक्रमो यस्य, तत्सम्बुद्धौ हे प्रचण्डबल ! निष्काम-निरभिलाष,
निर्गत कामोऽभिलाषो यस्मात् स, तत्सम्बुद्धौ तथा, अथवा निवृष्टोऽपकृत
काम वन्द्यो यस्मात् तत्सम्बुद्धौ, रूपसम्पत्त्या न्यक्कृतकन्दर्प इत्यर्थ, प्रकाशित
महागम-प्रकाशित प्रकटीकृत महान् आगम शास्त्र येन स, तत्सम्बुद्धौ,
भावतस्त्वनिधे-भावाना सद्वस्तूना तत्त्व स्वरूप याथार्थ्य वा तस्य निधि निलय
तत्सम्बुद्धौ, सकलार्थविदित्यर्थ । अथवा भावोऽभिप्रायधिसंगतः सङ्कल्प-
विशेष, स एव तत्त्व रहस्य तस्य निधि तत्सम्बुद्धौ, देव-हे दिव्यगुणयुक्त अत्र-
विश्वत्रयेऽपि, तव-त्वत्सम्बन्धिनी, भा-दीप्ति प्रभाव इति यावत्, अलम्-अति
शयेन, अद्भुता-आश्चर्यकारिणी वर्तते इति शेष । अत्र छत्रपन्धचित्रे, 'बल'
इति पदे वकारस्य 'भाव' इति पदे वकारस्य अभेदेन सामञ्जस्य भवति ।

भावार्थ—हे उत्कट शक्ति सम्पन्न ! कामनाओं से रहित ! महान् शास्त्रों का
प्रकाश करने वाले ! सम्पूर्ण पदार्थों की वास्तविकता को जानने वाले देव ! इस
सकल विश्व में आपका ऐश्वर्य अत्यधिक प्रकाशित है ॥२५॥

छत्रपन्धचित्रम् ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशरीरं निरूपयति—

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।

इति भाषाश्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥१॥

अन्वयः—संस्कृतं प्राकृतं तस्य अपभ्रंशः भूतभाषितम्
इति चतस्रः अपि भाषाः काव्यस्य कायतां यान्ति ।

पदार्थः—संस्कृतं—पाणिनीयादिभ्याकरणप्रतिपत्ता प्रसिद्धा देववाणी,
प्राकृतं—प्रकृतेः कारणभूतात् संस्कृतादागतम्, तस्य—प्राकृतस्य अपभ्रंशः—अन्यो
भाषाविशेषः, भूतभाषितं—भूतानां पिशाचानां भाषितं, पैशाची भाषा इत्यर्थः,
इति—एतावत्ततः अपि भाषाः काव्यस्य—कविकृतेः, कायतां—तरीरत्वं, यान्ति—
प्राप्नुवन्ति । एताः सर्वा अपि भाषाः काव्यनिर्माणे समुपयुज्यन्त इति भावः ।

भाषार्थः—संस्कृत, प्राकृत, उसका अपभ्रंश और भूतभाषा अर्थात् पैशाची
भाषा—ये चारों ही भाषाएँ काव्य का अंग होती हैं । तात्पर्य यह है कि इन
सब ही भाषाओं में काव्य की रचना की जाती है ॥१॥

भाषाचतुष्टयं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां स्पष्टयति—

संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।

प्राकृतं तज्जतचुल्ल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥२॥

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।

यद्भूतैरुच्यते किञ्चित् तद्भौतिकमिति स्मृतम् ॥३॥

अन्वयः—शब्दशास्त्रेषु निश्चिता स्वर्गिणां भाषा संस्कृतम्
(रत्युच्यते), तज्जतचुल्ल्यदेश्यादिकम् अनेकधा प्राकृतम्, तत्तद्देशे-
षु यत् शुद्धं भाषितं (तत्) तु अपभ्रंशः, भूतैः यत् किञ्चिद्
उच्यते, तद् भौतिकम् इति स्मृतम् ।

पदार्थः—शब्दशास्त्रेषु—शब्दशास्त्रप्रतिपादकेषु पाणिनीयादिभ्याकरण-
शास्त्रेषु, निश्चिता—निर्धारिता, स्वर्गिणां—देवानां विदुषां वा भाषा—भाषणं

भाषार्थ—हे संसार रूप वन में मत्त गज के समान माया रूप जन्म-
कार को नष्ट करने वाले, देवताओं के राजा इन्द्र से भी बड़े बड़े वीर ।
विनयपूर्वक मैं आपकी स्तुति करता हूँ ॥२६॥

परिच्छेदार्थमुपसंहरति—

अधीत्य शास्त्राण्यभियोगयोगा-

दभ्यासवर्यार्थपदप्रपञ्चः ।

तं तं विदित्वा समयं कवीनां

मनःप्रसक्तौ कवितां विदध्यात् ॥२७॥

अभ्ययः—अभियोगयोगात् शास्त्राणि अधीत्य, अभ्यास
पदार्थपदप्रपञ्चः, कवीनां तं तं समयं विदित्वा, मनःप्रसक्तौ
[कविः] कवितां विदध्यात् ।

माध्वार्थ—वह प्रसिद्ध काव्य दो प्रकार का होता है—एक छन्दोमुक्त और दूसरा छन्दोरहित । पहले को पद्य और दूसरे को गद्य कहते हैं । जिसमें गद्य और पद्य दोनों हों, वह मिश्रकाव्य कहाता है ॥४॥

दोषपरिहारार्थं निर्दोषकाव्यप्रशंसामाह—

अदुष्टमेव तत्कीर्त्यं स्वर्गसोपानपङ्क्तये ।

परिहार्यानतो दोषांस्तानेवादौ प्रचक्ष्महे ॥५॥

अन्वयः—अदुष्टम् एव तत् कीर्त्यं स्वर्गसोपानपङ्क्तये

[भवति], अतः परिहार्यान् दोषानेव आदौ प्रचक्ष्महे ।

पदार्थः—अदुष्टं—दोषरहितमेव, तत्—काव्यम्, कीर्त्यं—यशसे, एवं स्वर्गसोपानपङ्क्तये—स्वर्गस्य तदारमकस्य आवासस्य सोपानपङ्क्तिरिव नि श्रेष्ठततिरिवेति तस्यै, भवतीति शेषः । सुरविकीर्तं स्वर्गेऽपि विस्तीर्य-माणत्वादिति भावः । अतः—अस्मात् कारणात्, परिहार्यान्—परिहर्तुं परि-त्यक्तुं योग्यान्, तान्—अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धान् वक्ष्यमाणान् वा, दोषान्—अनर्थकादीन्, एव आदौ—प्रथमतः, प्रचक्ष्महे—निरूपयामः ।

माध्वार्थ—दोष रहित काव्य ही यश और स्वर्ग तक पहुँचाने के लिये उपयोगी हो सकता है । इसलिये प्रथम उन दोषों का ही निरूपण करते हैं, जो काव्य-रचना में अवश्य परित्याज्य हैं ॥५॥

काव्ये हि दोषास्त्रिविधा भवन्ति—पददोषाः, वाक्यदोषाः, वाक्यार्थदोषाश्च । तत्रादौ पदगतानष्टो दोषानाह—

अनर्थकं श्रुतिकटु व्याहृतार्थमलक्षणम् ।

स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थमप्रसिद्धमसम्मतम् ॥६॥

ग्राम्यं यच्च प्रजायेत पदं तन्न प्रयुज्यते ।

क्वचिदिष्टा च विद्वद्भिरेषामप्यपदोपता ॥७॥

अन्वयः—अनर्थकं श्रुतिकटु व्याहृतार्थमलक्षणं स्वसङ्के-तप्रकृत्यर्थम् अप्रसिद्धम् असम्मतं यच्च पदं ग्राम्यं प्रजायेत तत् न प्रयुज्यते, विद्वद्भिरेव क्वचिद् एषाम् अपदोपता अपि इष्टा । पदार्थ—अनर्थकं—न निदोषः । प्रयोजनं यस्य तदनर्थकं निप्रयोजन-

संस्कृतम्-इति नाम्ना उच्यते बुधैरेति शेषः, तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकं-तज्ज-तस्मात्
संस्कृतात् जातं समुत्पन्नम्, तत्तुल्यं-तेन संस्कृतेन तुल्यं सदृशम्, देश्यं-
देशेषु भवम्, इत्येतानि आदौ यस्य-तत्प्रगृह्यतिकमित्यर्थः, तत्तज्जतत्तुल्यदेश्या-
दिकम्, अनेकधा-बहुप्रकारकम्, प्राकृतम्-इति नाम्ना व्यपदिश्यते ।

तत्तद्देशेषु-तेषु तेषु देशेषु कर्णाटपाद्यालादिषु, यत् शुद्धम्-अन्यभाषाभि-
रमिश्रितं साधु, भाषितं-भाषणम्, तत्तु अपभ्रंशः-इति नाम्ना कथ्यते, भूतै-
पिशानैर्देवयोनिविशेषैर्वा, यत् किञ्चिदुच्यते-उच्यते, तद् भौतिकं-वैशाखिक-
मिति स्मृतं-कथितम् । संस्कृतादन्यदपभ्रंशतया व्यपदिश्यत इति केचित् ।

मावार्थ-पश्चिमीयादि व्याकरण शास्त्रों में निश्चित की हुई देवताओं की
भाषा 'संस्कृत' कहलाती है । तथा संस्कृत से उत्पन्न हुई उसके समान और
भिन्न २ देशों में अनेक प्रकार से बोली जाने वाली प्राकृत भाषा कहलाती है,
यह कई तरह की होती है । उन २ देशों में अन्य भाषाओं की मिश्रण से
रहित जो शुद्ध भाषा बोली जाती है, उसे अपभ्रंश कहते हैं । और जो भाषा
भूत आर्यात् पिशाच (देवयोनि विशेष) आदि के द्वारा बोली जाती है,
उसका नाम 'भौतिक' कहा जाता है ॥२,२॥

पाद्मस्य द्वैविध्यमाह-

छन्दोनिबद्धमच्छन्द इति तद् बाह्मयं द्विधा ।

पद्यमाद्यं तदन्यच्च गद्यं मिथं च तद् द्वयम् ॥४॥

अन्वयः-तद् पाद्मयं छन्दोनिबद्धम् अच्छन्द इति द्विधा
(भवति), आद्यं तत् पद्यम्, अन्यत् च गद्यम्, तद् द्वयं च मिथं
(कथ्यते) ।

पदार्थ-तत्-प्रसिद्धम् बाह्मयं-वाचां विचार, विचारार्थे मयद्, कवे
कृतिरूपं काव्यमित्यर्थः, छन्दोनिबद्धं-छन्द शास्त्रप्रतिपादितलक्षणानुरूपम्,
अच्छन्द-छन्द शास्त्रोक्तमात्रावृत्त्यादिलक्षणरहितम्, इति द्विधा-द्विप्रका-
रकं भवतीति शेषः । तत्र आद्यं-प्रथमं छन्दोनिबद्धम्, तत्-काव्यम्, पद्यं-
इति नाम्ना व्यवहियत इति शेषः । अन्यद्-द्वितीयं छन्दोरहितं च, गद्यम्-इति
नाम्ना व्यपदिश्यते । तद् द्वयं गद्यपद्योमयात्मकं काव्यं च मिथं-इति नाम्ना कथ्यत
इति शेषः । चम्पू, नाटकं च मिथं कथ्यं भवति, तयोर्गद्यपद्योमयरूपरत्नादित्यर्थः ।

भाषार्थ—प्रकरण में जो पद उपयोगी न हो, वह अनर्थक कहा जाता है। जैसे—‘मैं गणपति की वन्दना करता हूँ’ इस श्लोककथित वाक्य में ‘सम्बोदर’ ‘हि’ और ‘तु’ पद अनर्थक हैं ॥८॥

अथ श्रुतिकडुदोषं सोदाहरणमाह—

निष्ठुराक्षरमत्यन्तं बुधैः श्रुतिकडु स्मृतम् ।

एकाग्रमनसा मन्ये स्रष्ट्र्यं निर्मिता यथा ॥९॥

अन्वयः—अत्यन्तं निष्ठुराक्षरं बुधैः श्रुतिकडु स्मृतम् ।

यथा—मन्ये इयम् एकाग्रमनसा स्रष्ट्रा निर्मिता ।

पदार्थः—अत्यन्तं—मृशम्, निष्ठुराक्षरं—निष्ठुराणि कठोराणि क्लेशोन्मत्त-
स्वराणीयानि अक्षराणि वर्णा यस्मिंस्तत्, कर्करावर्णवत् पदमित्यर्थः, बुधैः—
विद्वद्भिः, श्रुतिकडु—ध्वशेन्द्रियपीडाकरत्वात् तन्नामकं दुष्टम्, स्मृतं—पठि-
तम् । उदाहरणमाह—यथा, मन्ये—सम्भावयामि, इयं—नारी, एकाग्रमनसा—
एकाग्रं विषयान्तराऽलम्बनं मनो यस्य तेन अवहितचेतसा, स्रष्ट्रा—विधात्रा,
निर्मिता—घटिता इति । अत्र ‘स्रष्ट्रा’ इति श्रुतिकडु पदम् ।

भाषार्थ—अत्यन्त कर्करा अक्षरों वाले पद को विद्वानों ने श्रुतिकडु कहा है । जैसे—‘मैं समझता हूँ, इस नारी को स्रष्ट्रा (ब्रह्मा) ने बहुत ध्यानपूर्वक बनाया है’ इस उपर्युक्त श्लोकवाक्य में ‘स्रष्ट्रा’ पद श्रुतिकडु है ॥९॥

सोदाहरणं व्याहृतार्थमाह—

व्याहृतार्थं यदिष्टार्थबाधकार्यान्तराश्रयम् ।

रतस्त्वमेव भूपाल ! भूतलोपकृतौ यथा ॥१०॥

अन्वयः—यत् [पदम्] इष्टार्थबाधकार्यान्तराश्रयं [तत्]

व्याहृतार्थम् । यथा—भूपाल ! त्वमेव भूतलोपकृतौ रतः ।

पदार्थः—यत्—पदम्, इष्टार्थबाधकार्यान्तराश्रयम्—इष्टस्य अभिप्रेतस्य
विवक्षितस्य, अर्थस्य—प्रतिपाद्यस्य, बाधकं—विरोधिनम्, अर्थान्तरम्—अन्यमर्थम्,
आश्रयति अवलम्बत इति तथा, निजामिलापितात् प्रतिवृत्ताधर्मप्रतीतिरिति
भावः । तद् व्याहृतार्थं—तन्नामकं दुष्टं पदमभिधीयत इत्यर्थः । तत्रोदाहरण-
माह । यथा—हे भूपाल—पृथ्वीपते । त्वमेव—मवान् एकः, त्वां बिना नान्यः
—अन्तराश्रयः, भूतलोपकृतौ—भूतलस्य सर्वस्याः पृथिव्याः उपकृतौ—

मित्यर्थः, धृतिकटु-धृतौ भवणे कटु प्रतिकूलं धृतिकर्कशमित्यर्थः । व्याह-
तार्थ-व्याहृतो विरुद्धोऽर्थो यस्य तत्, अलक्षणं-न विद्यते लक्षणं शब्द-
शाब्दव्युत्पादनं यस्य तत्, व्याकरणहीनमित्यर्थः । स्वसङ्केतप्रकृत्यार्थ-
स्वसङ्केतेनैव निजकल्पितसङ्केतेनैव प्रकृत्यः सिद्धोऽर्थो यस्य तत्, स्वाभि-
प्रायकल्पितमित्यर्थः । अप्रसिद्धं-शाब्दे क्वचिदुक्तमपि यत् न विख्यातं
तत् । असम्मतम्-अनभिमतम् । पदमिति सर्वप्राभिसम्बध्यते । यच्च प्राम्य-
प्रामे भवम्, प्रामीणजनवचनसदृशं पदं प्रजायेत-प्रादुर्भवेत्, तच्च प्रयुज्यते-
काव्येषु तद्वत्तस्य पदस्य प्रयोगो न जायते, दुष्टत्वादित्यर्थः । विद्वद्भिश्च कवि-
तामर्भतैः पूर्वाचार्यैश्च, क्वचित्-केषुचित् स्थानेषु, एषाम्-अनर्थकादीनाम्,
अपदोपता-निर्दोषता अपि, इत्य-प्रतिपादितेत्यर्थः । यथा निरर्थकत्वं संरलये,
धृतिकटुत्वं मते बहुरि, व्याहृतार्थत्वं मूर्च्छादौ, अलक्षणात्वं मूढे बहुरि,
अप्रसिद्धत्वं बाले उद्धते वा बहुरि, असम्मतत्वं नीचे कुपिते वा बहुरि,
प्राम्यत्वं च हास्यादौ, दोषतामपहाय शुण्ठतामेव भजन्ते । स्वसङ्केतप्रकृत्यार्थ-
भत्वं तु नित्यदोष एव ।

भाषार्थः—अनर्थक, धृतिकटु, विरुद्ध अर्थवाले, व्याकरण से हीन,
मनमाने अर्थों से युक्त, अप्रसिद्ध, अनभिमत तथा प्राम्य पदों का प्रयोग,
कविता में कभी न करना चाहिये । क्योंकि ये कविता के दोष कहे जाते हैं ।
प्राचीन विद्वानों ने इनको कहीं कहीं दोष नहीं भी माना ॥६॥
तत्रानर्थकं सोदाहरणं निरूपयति—

प्रस्तुतेऽनुपयुक्तं यत् तदनर्थकमुच्यते ।

यथा विनायकं वन्दे लम्बोदरमहं हि तु ॥८॥

अन्वयः—प्रस्तुते यत् अनुपयुक्तं तद् अनर्थकम् उच्यते ।

यथा—अहं लम्बोदरं विनायकं हि तु वन्दे ।

पदार्थः—प्रस्तुते-प्रहने, प्रारब्धेऽर्थे, यत्-यद्म्, अनुपयुक्तम्-अनुपयोगि
प्रयोजनरहितम्, तदनर्थकमुच्यते, काव्ये तथाविधपदप्रयोगोऽनर्थकदोष इति
भावः । तदुदाहरणं दर्शयति—यथेति । यथा—अहं लम्बोदरं विनायकं-गण-
पतिम्, वन्दे-प्रणमामि । यत्र 'हि तु' इति पदद्वयं 'लम्बोदरम्' इति पदं
न निरर्थकमेव ।

अन्वयः—नेयार्थान्तरवाचकं स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थम् [उच्यते] । यथा—अयं शैलः पुष्पितैः वानरध्वजैः विभाति ।

पदार्थ—नेयार्थान्तरवाचकं—नीयत इति नेयं लक्ष्यं नतु अभिधा-
शतिबोध्यम्, नेयस्व अर्थान्तरस्य—अन्यार्थस्य, वाचकम्—अभिधायकम् पदं
स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थम्—तदाख्यदोषदुष्टमुच्यत इति शेष । यत्र अभिधाशति-
मपहाय स्वेच्छया दृश्यन्तरेण अन्यार्थकल्पनक्रियते, तत्रार्थ दोषः । यथा—
अयं-पुरोवती, शैल-पर्वत, पुष्पितै-सज्जातकुसुमै, वानरध्वजै-अ-
र्जुनवृक्षै, विभाति-रोमते । अत्र 'वानरध्वजै' इति पदे ग्रहणो दोष ।
वानरध्वजपदेन हि अर्जुन पाण्डव उच्यते, नतु अर्जुनो वृक्ष । अर्जुन-
नामसादृश्येन वृक्षार्थग्रहणे नेयार्थता दोष । यत्र पुन समस्तवविसङ्केत,
तत्र नार्थ दोष । यथा रघुशब्दश्चक्रवाकनाभि पक्षिणि, द्विरेफशब्दो भ्रमरे,
द्विकशब्दश्च काके शङ्क ।

माधर्म—जिस पद से अभिधावृत्ति को छोड़ कर अन्य किसी वृत्ति के
द्वारा, अर्थान्तर का बोधन कराया जाय, वही स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थ दोष होता
है । जैसे—'यह पहाड़ पूछे हुए अर्जुन वृक्षों से सुशोभित हो रहा है' यहाँ
अर्जुन वृक्ष के लिये 'वानरध्वज' पद दिया गया है । यह पद केवल अर्जुन
पाण्डव के लिये प्रयुक्त होता है, वृक्ष के लिये नहीं । नाम साम्य से यहाँ वृक्ष
के लिये प्रयुक्त कर दिया गया है, इसलिये यहाँ नेयार्थता दोष है । इसी को
'स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थ' कहते हैं ॥१२॥

अप्रसिद्धं सोदाहरणमाह—

यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तद् अप्रसिद्धं विदुर्यथा ।

राजेन्द्र ! भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति चारिधीन् ॥१३॥

अन्वयः—यस्य प्रसिद्धिः नास्ति तद् अप्रसिद्धं विदुः ।
यथा—राजेन्द्र ! भवतः कीर्तिः चतुरो चारिधीन् हन्ति ।

पदार्थ—यस्य—यदस्य, प्रसिद्धये प्रसिद्धि—प्रयोगो व्यवहारो वा नास्ति—
न विद्यते, तस्मिन्नर्थे पठितमपि पदमाभिधानिकैर्न प्रयुज्यत इति भाव ।
तद् अप्रसिद्धं—तदाख्यदोषदुष्टम्, विदु—जानन्ति बुधा इति शेष । यथा—
हे राजेन्द्र !—महाराज ! भवत—थीमन, कीर्ति—यश, चतुर—चतु संख्या-

उपकारे शुभसम्पादने, रत-संलग्न इति । अत्र 'भूतलोपकृतौ' इति पदे भूतानां प्राणिनां लोपकृतौ नाशकरणे, इति स्वाभिप्रेतविरुद्धार्थप्रतीतिः व्याहृतार्थत्वं दोषः ।

भाषार्थ— जिस पद में अभिप्रेत अर्थ से भिन्न, कोई विपरीत अर्थ भी प्रतीत हो, वही व्याहृतार्थ दोष होता है । जैसे— 'राजन् ! आप अकेले भूतल के उपकार में लगे हैं' इस उपर्युक्त श्लोकवाक्य में 'भूतलोपकृतौ' पद में प्राणियों का नाश करने में लगे हैं' यह विपरीत अर्थ भी निकलता है ॥१०॥

अलक्ष्यं सोदाहरणं लक्षयति—

शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदलक्षणमुच्यते ।

मानिनीमानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ ॥११॥

अन्वयः—यत् शब्दशास्त्रविरुद्धं तत् अलक्षणम् उच्यते ।
यथा—मानिनीमानदलनः असौ इन्दुः विजयते ।

पदार्थ—यत्-पदम् शब्दशास्त्रविरुद्ध-शब्दशास्त्रं व्याकरणादि तेन विरुद्धं-प्रतिबुलं तत्प्रतिपादितनियमविपरीतमित्यर्थः, तत्-तादृक् पदम्, अल-क्षणम्-अलक्षणाख्यदोषदुष्टम्, उच्यते-अभिधीयते । यथा-मानिनीमान-दलन-मानिनीनां मानवतीनां पुवतीनां मानं प्रणयवीर्यं दलयति नाशय-तीति तथा, अयथा-मानिनीनां मानस्य दलन, अहंकारस्य नाशकः, साद-द्वारा अपि युक्तयध्वनौदये मन्मथोन्मादेन पतिषु मानं मुञ्चन्तीति भाष । असौ इन्दु-वन्दः, विजयति-सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । अत्र 'विजयति' इति परस्मैपदं व्याकरणनियमप्रतिबुलत्वाद् दुष्टम् । तत्र 'विपराध्यां जे' [पा० १।१।१६] इत्यनेन सूत्रेणागमनेपदविधानात् ।

भाषार्थ—जो पद, शब्दशास्त्र अर्थात् व्याकरण के प्रतिबुल हो, उसे अलक्षण दोष कहते हैं । जैसे—'मानिनीं युवतियों के मान को मर्दन करने वाला वन्दरमा विजय को प्राप्त होता है' इस वाक्य में सप्तम कृयापद 'विज-यति' व्याकरण नियम के विपरीत है । यहाँ परस्मैपद न रह कर 'विजयते' ऐसा अग्रमनेपद प्रयोग होना चाहिए ॥११॥

अन्वयः—नेयार्थान्तरवाचकं स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थम् [उच्यते] । यथा—अयं शैलः पुष्पितैः वानरध्वजैः विभाति ।

पदार्थः—नेयार्थान्तरवाचकं—नीयत इति नेयं लक्ष्यं नतु अभिधा-
तिबोध्यम्, नेयस्य अर्थान्तरस्य—अन्यार्थस्य, वाचकम्—अभिधायकम् पदं
स्वसङ्केतप्रकृत्यर्थम्—तदास्यदोषदृष्टमुच्यत इति शेषः । यत्र अभिधावृत्ति-
मपहाय स्वेच्छया दृश्यन्तरेण अन्यार्थकल्पनांक्रियते, तत्रार्थ दोषः । यथा—
अयं—पुरोवर्ती, शैलः—पर्वतः, पुष्पितैः—सजातकुसुमैः, वानरध्वजैः—अ-
र्जुनवृक्षैः, विभाति—तोमते । अत्र 'वानरध्वजैः' इति पदे प्रकृतो दोषः ।
वानरध्वजपदेन हि अर्जुनः पाण्डव उच्यते, नतु अर्जुनो वृक्षः । अर्जुन-
नामसादृश्येन वृक्षार्थग्रहणे नेयार्थता दोषः । यत्र पुनः समस्तकविसङ्केतः,
तत्र नायं दोषः । यथा रघावशब्दश्चक्रवाकनाभि पक्षिणि, द्विरेकराजो भ्रमरे,
द्विकराब्दश्च काके शङ्खः ।

भाषार्थः—जिस पद से अभिधावृत्ति को छोड़ कर अन्य किसी वृत्ति के
द्वारा, अर्थान्तर का बोधन कराया जाय, वहां स्वसंकेतप्रकृत्यर्थ्य दोष होता
है । जैसे—'यह पहाड़ पूजे हुए अर्जुन वृक्षों से सुशोभित हो रहा है' यहाँ
अर्जुन वृक्ष के लिये 'वानरध्वज' पद दिया गया है । यह पद केवल अर्जुन
पाण्डव के लिये प्रयुक्त होता है, वृक्ष के लिये नहीं । नाम साम्य से यहाँ वृक्ष
के लिये प्रयुक्त कर दिया गया है, इसलिये यहाँ नेयार्थता दोष है । इसी को
'स्वसंकेतप्रकृत्यर्थ्य' कहते हैं ॥१२॥

अप्रसिद्धं सोदाहरणमाह—

यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तद् अप्रसिद्धं विदुर्यथा ।

राजेन्द्र ! भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति चारिणीन् ॥१३॥

अन्वयः—यस्य प्रसिद्धिः नास्ति तद् अप्रसिद्धं विदुः ।

यथा—राजेन्द्र ! भवतः कीर्तिः चतुरो चारिणीन् हन्ति ।

कान्, धारिणीन्-समुद्रान्, हन्ति-गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र 'हन्ति' इति द्वन् धातु अद्यपि 'हन् हिंसाग्लो' इति हिंसायां गतौ चोभयत्रापि पठ्यते तथापि हिंसार्थे एव प्रसिद्धिः, न तु गत्यर्थे, तत्र प्रयोगाद् अप्रसिद्धत्वं दोषः ।

माथार्थ—जिस पद की जिस अर्थ में प्रसिद्धि नहीं है, उस पद का उस अर्थ में प्रयोग करना 'अप्रसिद्ध' दाव कहता है । जैसे—'ह महाराज । आपकी कीर्ति चारों समुद्रों तक जाती है, अथवा पहुँची हुई है' । इस वाक्य में 'गमन' अर्थ का बोध कराने के लिये 'हन्ति' त्रियापद का प्रयोग किया गया है । यद्यपि धातु पाठ में 'हन्' धातु गमन और हिंसा दोनों अर्थों में पढ़ा गया है, पर वह हिंसा अर्थ में ही प्रसिद्ध है । गमन अर्थ में उसका प्रयोग 'अप्रसिद्ध' दोष से दूषित है ॥१३॥

असम्मतं सोदाहरणमाह—

शक्नोम्यर्थमाख्यातुं यन्न सर्वत्र सम्मतम् ।

असम्मतं तमोम्भोजं क्षालयन्त्यंशवो रवेः ॥१४॥

अन्वयः—यत् अर्थम् आख्यातुं शक्नोमि सर्वत्र न सम्मतम्, [तत्] असम्मतम् । [यथा] रवेः अश्वः तमोम्भोजं क्षालयन्ति ।

पदार्थ—शक्-पदम्, अर्थ—कश्चिदभिधेयम्, आख्यातुम्—अभिधातुम्, शक्नोमि—समर्थमपि सर्वत्र—सकलकविशास्त्रेषु । न सम्मतं—नाभिमतम्, तत् असम्मतम्—इति नाम्ना कथ्यते । यथा—रवेः—सूर्यस्य, अश्व—किरणा, तमोम्भोजम्—अन्धकारवर्द्धनम्, क्षालयन्ति—नाशयन्त्यपनयन्तीत्यर्थः । अत्र 'अम्भोज' पदम् अम्भोजो जातोऽम्भोज इति व्युत्पत्त्या वर्द्धनकमलार्थयोः प्रतीयमानमपि कमलार्थे एव कविसम्मतम्, वर्द्धने तत्प्रयोगः असम्मतदोष उच्यते ॥१४॥

ग्राम्यं सोदाहरणमाह—

यद्यत्रानुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यं स्मृतं यथा ।

छादयित्वा सुरान् पुण्यैः पुरो धान्यं क्षिपाम्यहम् ॥१५॥

अन्वयः—यत्र यद् अनुचितं तत्र तद् हि ग्राम्यं स्मृतम् ।

यथा—अहं सुरान् पुण्यैः छादयित्वा पुरः धान्यं क्षिपामि ।

पदार्थः—यत्र—यस्मिन् देशे यस्या वा भाषायाम्, यत्—पदम्, अनुचितम्—प्रयोक्तुमयुक्तम्, तत्र—तस्मिन् देशे तस्या वा भाषायाम्, तद्धि—तदेव पदम्, ग्राम्यम्—अश्लील विद्वज्जनप्रयोगायोग्यम् स्मृतम्—अभिहितम् । यथा—अहं सुरान्—देवान्, पुण्यैः—बुभुक्षैः, छादयित्वा—आच्छाद्य समभ्यर्च्य, पुर—अग्रतः, देवानामभिमुखमित्यर्थः, धान्यं—मीठादिकम्, क्षिपामि—निर्वपामि समर्पयामीत्यर्थः । अत्र 'छादयित्वा' 'धान्यं' 'क्षिपामि' इति पदत्रयं प्रामीण-जनप्रयुक्तपदवत्त्वात् ग्राम्यम् । एव च मीढानुगुप्साऽयङ्गलप्रतीतिकराणामपि पदानां समायां वक्तुमनुचितत्वाद् ग्राम्यत्वमेव । यथा 'साधनं मुमहयस्य' 'वायुः प्रसरति' 'संस्थितोऽयम्' इत्यादिषु ।

भाषार्थः—जिस देश अथवा भाषा में, जिस पद का प्रयोग करना अनुचित हो, उसका प्रयोग कर देना ग्राम्य कहा जाता है । जैसे—'मैं देवताओं को फूलों से ढक कर उनके आगे जादल चढ़ता हूँ' इस वाक्य में सस्कृत पद 'छादयित्वा' 'धान्यं' 'क्षिपामि' के गवार आदमियों से बोले गये पदों के समान होने के कारण ग्राम्य हैं ॥१५॥

सम्प्रति वाक्यमात्रगतान् दोषान् वक्तुमुपक्रमते—

यदात्मकत्वाद् वाक्यस्य तदोपाः सन्ति तत्र हि ।

अपदस्थास्तु ये वाक्यदोषास्तान् ब्रूमहेऽधुना ॥१६॥

अन्वयः—वाक्यस्य यदात्मकत्वात् तदोपाः तत्र सन्ति हि । ये तु अपदस्था वाक्यदोषाः नान् अधुना ब्रूमहे ।

पदार्थः—वाक्यस्य—पदसमुदायस्य, यदात्मकत्वात्—पदस्वरूपात्, तदोपाः—पदगतदोषा पूर्वं निरूपिता अनर्थकादयः, तत्र—वाक्ये, सन्ति हि—विद्यन्ते एव । ये तु—ये पुनः, अपदस्था—पदे अवस्थिता, केवल वाक्यदोषा—वाक्यगता एव दोषा, तान्—स्मरिष्यतादीन् वक्ष्यमाणान्गौ दोषान्, अधुना—इदानीमतपरमेव, ब्रूमहे—ब्रूयामः ।

माध्याय—वाक्य के पदसमुदाय रूप होने से, जो दोष पद में कहे गये हैं, वे तो वाक्य में होते ही हैं। किन्तु जो दोष पदों में नहीं होते, केवल वाक्य में ही होते हैं, उन का अब निरूपण करते हैं ॥१६॥

वाक्यदोषानुद्दिशति—

खण्डितं व्यस्तसम्बन्धमसम्मितमपक्रमम् ।

छन्दोरीतियतिभ्रष्टं दुष्टं वाक्यमसत्क्रियम् ॥१७॥

अन्वयः—खण्डितम्, व्यस्तसम्बन्धम्, असम्मितम्, अपक्रमम्, छन्दोरीतियतिभ्रष्टम्, असत्क्रियं वाक्यं दुष्टं [भवति] ।

पदार्थ—खण्डित—वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नम्, व्यस्तसम्बन्ध—दूरस्थितसम्बन्धपदम्, असम्मितम्—असमरान्दार्थम्, अपक्रम—प्रसिद्धक्रमरहितम्, छन्दोरीतियतिभ्रष्ट—छन्दोभ्रष्ट—छन्द शास्त्रविरुद्धम्, रीतिभ्रष्ट—गौडीयादिरीतिरहितम्, यतिभ्रष्ट—पदान्तराल एव विरामवत्, असत्क्रिय—क्रियापदरहितम्, वाक्य दुष्ट भवतीतिशेष । एतद्विषय दोषा केवल वाक्यगता भवन्तीत्यर्थ ।

माध्याय—खण्डित, व्यस्तसम्बन्ध, असम्मित, अपक्रम, छन्दोभ्रष्ट, रीतिभ्रष्ट, यतिभ्रष्ट, जियारीन होना—ये आठ वाक्यगत दोष कहे जाते हैं ॥१७॥ तत्र सोदाहरणं खण्डितमाह—

वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम् ।

यथा पातु सदा स्वामी यमिन्द्रः स्तौति यो जिनः ॥१८॥

अन्वयः—वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम् ।

यथा—इन्द्रः यं स्तौति [स] स्वामी जिनः यः सदा पातु ।

पदार्थ—अत्र 'यद् वाक्यम्' इत्यध्याहार्यम् । वाक्यान्तरप्रवेशेन—अन्यद् वाक्य वाक्यान्तर तस्य अन्यस्य वाक्यस्य प्रवेश—अभिनिवेश मध्येपातस्तेन, विच्छिन्न—मिथता मत तद् वाक्य खण्डित—तदाख्यदोष दुष्टम्, मत—वधितम् । यथा—इन्द्र—देवराज, य—देव जिनम्, स्तौति—प्रशंसति, स प्रसिद्ध स्वामी—प्रभु, जिन—गर्वशो बुद्ध, य—युष्मान्, सदा—सर्वदा, पातु—रक्षतु । अत्र मूलश्लोके 'पातु सदा स्वामी यो जिनः' इति वाक्यम् अन्तरालपतितेन 'यमिन्द्रः स्तौति' इति वाक्यान्तरेण विच्छिन्नम् । तस्यान्वय वाक्ये खण्डितत्व दोष ।

भाषार्थ—जो वाक्य, बीच में दूसरे वाक्य के आज्ञाने से विच्छिन्न हो गया हो, वह सयिद्धत कहता है । जैसे—वह प्रमु जिन, इन्द्र जिसकी स्तुति करता है, सदा तुम्हारी रक्षा करे' इस वाक्य में 'इन्द्र जिस की स्तुति करता है' यह वाक्य बीच में आज्ञाने से, प्रथम वाक्य विच्छिन्न हो गया है, इसलिये यह सयिद्धत है ॥१८॥

व्यस्तसम्बन्धं सोदाहरणमाह—

सम्बन्धिपददूरत्वे व्यस्तसम्बन्धमुच्यते ।

यथाऽऽद्यः सम्पदं ज्ञाता देयात् तत्त्वानि वोऽर्हताम् ॥१९॥

अन्यथः—सम्बन्धिपददूरत्वे व्यस्तसम्बन्धम् उच्यते ।

यथा—तत्त्वानि ज्ञाता अर्हताम् आद्यः चः सम्पदं देयात् ।

पदार्थः—सम्बन्धिपददूरत्वे—सम्बन्धिना सम्बन्धवतां पदानां दूरत्वे—अगभिधाने सति दुष्टं वाक्यम्, व्यस्तसम्बन्धम्—एतज्ज्ञात्रा, उच्यते—अभिधीयते । यथा—तत्त्वानि—वृथिव्यादीनि, ज्ञाता—अवगन्ता, अत्र 'न लोकाभ्यय-' इति [पा० २।३।६६] षष्ठीप्रतिषेधेन कर्मणि द्वितीया भवति । सकलपदार्थ-ययार्थज्ञानशील इत्यर्थः । अर्हतां—जिनसम्प्रदायविशेषावसम्बिनाम्, आद्यः—प्रथमः, अथमदेव इत्यर्थः, चः—युष्माकम्, सम्पदं—धनार्थधर्मम्, देयात्—प्रददातु । अत्र 'आद्यः' इत्यस्य 'अर्हताम्' इत्यनेन अतिदूरस्थितेन सम्बन्धः । एवं च 'तत्त्वानि ज्ञाता' इत्येतयोरापि भिन्नः सम्बन्धः मध्ये 'देयात्' पदस्य स्थितत्वात् दूरस्थित एव । तथा चेदं वाक्यं व्यस्तसम्बन्धम् ।

भाषार्थ—सम्बन्धी पदों के दूरस्थित होने पर व्यस्तसम्बन्ध दोष कहा जाता है । जैसे—'तत्त्वज्ञाना अर्हतां मे भेष्ठ, तुम्हें सम्पत्ति प्रदान करे' इस वाक्य में 'तत्त्वों का ज्ञान' और 'अर्हतां मे भेष्ठ' में सम्बन्धी पद भूतस्रोत में बहुत दूर दूर पड़े हुए हैं ॥१९॥

असम्मितं लक्षयति—

शब्दार्थौ यत्र न तुलाविधृताविव सम्मितौ ।

तदसम्मितमित्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो यथा ॥२०॥

अन्यथः—यत्र शब्दार्थौ तुलाविधृतौ इयं न सम्मितौ तद् वाक्यं वाक्यविदः असम्मितम् इत्याहुः । यथा—

पदार्थ —यत्र—यस्मिन् वाक्ये, शब्दार्थौ—शब्दवार्थद्वयं तौ, पदतदर्थौ, तुल्यविभूतौ—तुल्यत्वात् तुलादण्डेन विभूतौ न्यस्तौ द्वौ भारौ इव, व्यतिरेकसु-
दाहरणमिदम्, यथा तुलाधृत वस्तुद्वय समयुक्तं भवति तथा यौ शब्दार्थौ
न सम्मितौ—न तुल्यौ, शब्दा बहवोऽर्थधाल्य, तद् वाक्यं—तथाविधं पदस-
मूहम्, वाक्यविदं—धुषा, असम्मितामिति—एतदाख्यं दोषम्, आहु-कथयन्ति।
यथा—इत्यभिप्रेत्यादाहरणसंज्ञेन सम्बध्यते ।

मावार्थ—जिस वाक्य में, शब्द और अर्थ, तराजू पर धौ हुए दो तुल्य
पदार्थों की तरह, समान नहीं होते, वह वाक्य असमित कहता है। अर्थात्
जिस में शब्द बहुत अधिक हों और अर्थ बहुत थोड़ा हो। जैसे—॥२०॥

असमितोदाहरणमाह—

मानसौकःपतयानदेवासनविलोचनः ।

तमोरिषु निपक्षारिप्रियां दिशतु वो जिनः ॥२१॥

अन्वयः—मानसौकःपतयानदेवासनविलोचनः जिनः
वः तमोरिषु निपक्षारिप्रियां दिशतु ।

पदार्थ —मानसौकः पतयानदेवासनविलोचनः—मानस नाम धर तदेव
श्लोक—स्थानं यस्य स चाधी पतन्—पक्षा इति इत्यर्थः । एव यान—बाहन
यस्य तथाभूत यो देव—ब्रह्मा तस्य आसन—कमलम्, तद्विषं विलोचने—नेत्रे
यस्य एवंभूत, कमलनेत्र इत्यर्थः, जिन—बुद्ध, व—गुप्ताकम्, तमोरिषु-
विपक्षारिप्रिया—तमसाम्—अन्धकाराणां रिषु—शत्रु निवर्तकत्वेन, सूर्य,
तस्य विपक्ष—अरि, राहुरित्यर्थः, तस्य अरि शत्रुविष्यु तस्य प्रिया—
रक्षणीम्, दिशतु—वितरतु । अथ शब्दानां बाहुल्येऽपि 'कमलनेत्रो बुद्धो
गुप्ताभ्यं रक्षमी ददातु' इत्ययमर्थस्तु स्वल्प एव । तस्मादत्रासम्मि-
तात्वं दोषः ।

भावार्थ—मानस सरोवर में रहने वाला पक्षी इस जिसका बं रहने है, उस
ब्रह्मा का आसन जो कमल, उसके समान नेत्र वाला, जिन देव, अन्धकार
को नष्ट करने वाले सूर्य का विपक्षी जो राहु, उसके शत्रु विषय की प्रिया
रक्षणी को आप लोगों के भिये देव । यहां पर बड़े बड़े बड़े समस्त
देवों का अर्थ बहुत थोड़ा होने से असमित दात है ॥२१॥

सोदाहरणमपक्रममाह—

अपक्रमं भवेद् यत्र प्रसिद्धक्रमलङ्घनम् ।

यथा भुक्त्वा कृतस्नानो गुरुन् देवांश्च वन्दते ॥२२॥

अन्ययः—यत्र प्रसिद्धक्रमलङ्घनम् [तत्] अपक्रमं भवेत् ।

यथा—भुक्त्वा कृतस्नानः गुरुन् देवांश्च वन्दते ।

पदार्थ—यत्र-यस्मिन् वाक्ये, प्रसिद्धक्रमलङ्घनं-प्रसिद्धस्य लोके शास्त्रे वा प्रख्यातस्य, क्रमस्य-नियमस्य, लङ्घनम्-अतिक्रम, तद्वान्यम् अपक्रम-तदारूपदोषपुष्टम्, भवेत्-स्यात् । यथा—भुक्त्वा-भोजन कृत्वा, कृतस्नान-कृत स्नानं येन स स्नातः सन्, गुरुन्-आचार्यान्, देवान्-अमरांश्च, वन्दते-प्रणमति । अत्र पूर्वं स्नानं ततो देवगुरुवन्दनं ततश्च भोजनम्, इति लौक-शास्त्रप्रसिद्धस्य क्रमस्य लङ्घनात् अपक्रमत्वं दोषः ।

भावार्थ—जिस वाक्य में लोक-प्रसिद्ध तथा शास्त्र प्रसिद्ध क्रम का उल्लंघन हो, वह अपक्रम कहलाता है । जैसे—‘वह खाना खाकर, स्नान करके गुरु तथा देवता को नमस्कार करता है’ । यहाँ प्रसिद्धि के अनुसार स्नान सबसे पूर्व और भोजन सबके अन्तमें होना चाहिये ॥२२॥

सोदाहरणं छन्दोभ्रष्टमाह—

छन्दःशास्त्रविरुद्धं यत् छन्दोभ्रष्टं हि तद्यथा ।

स जयतु जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ॥२३॥

अन्ययः—यत् छन्दःशास्त्रविरुद्धं तत् हि छन्दोभ्रष्टम् ।

यथा—सः परब्रह्ममहानिधिः जिनपतिः जयतु ।

पदार्थ—यत्-वाक्यम्, छन्दःशास्त्रविरुद्धं-विज्ञानादिप्रदर्शितपद्यरचना-नियमप्रतिवृत्तम्, तत् हि-तदेव वाक्यम्, छन्दोभ्रष्टं-तद्वान्यदोषपुष्टं वक्ष्यत इति शेषः । यथा—स-प्रसिद्धः परब्रह्ममहानिधिः-परब्रह्मणः परमत्त्वं यस्य महानिधिः-उत्कृष्ट शेषधिः, महान् आश्रय इत्यर्थः, जिनपतिः-भगवान् बुद्धदेव, जयतु-गर्वोत्कर्षेण वर्तनाम् । अत्र तृतीयचरणं ‘स जयति जिनपति’ इत्यत्र आपापरात् परं नगण्यं पातान् अनुदृष्ट्वाणं जातिः । तस्मान् छन्दोभ्रष्टत्वमत्र दोषः ।

माथार्थ—जो वाक्य छन्द शास्त्र के प्रतिकूल रचना किया गया हो, वह छन्दोभ्रष्ट कहाता है । जैसे—‘परमतत्त्व का खजाना जिनपति विजयी हो’ इस मूल वाक्य के तीसरे चरण में छन्दोरचना ठीक न होने से छन्दोभ्रष्ट दोष है ॥२३॥
सोदाहरणं रीतिभ्रष्टं निरूपयति—

रीतिभ्रष्टमनिर्वाहो यत्र रीतेर्भवेद् यथा ।

जिनो जयति स श्रीमान् इन्द्राद्यमरवन्दितः ॥२४॥

अन्वयः—यत्र रीतेः अनिर्वाहः भवेत्, [तत्] रीतिभ्रष्टम् ।
यथा—स इन्द्राद्यमरवन्दितः श्रीमान् जिनः जयति ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, रीते—वैदर्भ्यादे, अनिर्वाह—अननु-
सरणम्, भवेत्—स्वात्, सद्वाक्यम्, रीतिभ्रष्ट—तदाख्यदोषयुक्तं कथ्यत इति
शेष । यथा—स—प्रसिद्ध, इन्द्राद्यमरवन्दित—इन्द्रो देवराज आदि प्रथम
श्रेष्ठो वा येषां ते इन्द्राद्या, ते च ते अमरा—देवास्तैर्वन्दित—पूजित, सुरे-
न्द्रादिदेवसत्कृत इत्यर्थ, श्रीमान्—तत्त्वमीयुक्त, जिन—मुद्देव, जयति—
सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अत्र तृतीयचरणे असमस्तपदप्रयोगात् वैदभी रीति,
तुरीयचरणे पुनः समासाभ्युपगमात् गौडीया रीति । एवस्मिन्नेव श्लोके
रीतिद्वयाभ्युपगमेन आरब्धपरितरनिर्वाहादत्र रीतिभ्रष्टता दोषः ।

माथार्थ—मित्र वाक्य में प्रथम स्वीकृत रीति का निर्वाह न हो, वह रीति-
भ्रष्ट कहाता है । जैसे—‘इन्द्र आदि देवों से सत्कृत, शोभायुक्त मगवान् बुद्ध
सबसे उत्कृष्ट है ।’ इस वाक्य के तृतीय और चतुर्थ चरण में दो भिन्न रीतियों
का आप्रपय लिया गया है, इसलिए यहाँ रीतिभ्रष्ट नामक दोष है ॥२४॥

सोदाहरणं यतिभ्रष्टमाह—

पदान्तर्विरतिः प्रोक्तं यतिभ्रष्टमिदं यथा ।

नमस्तस्मै जिनस्वामिने सदा नेमयेऽर्हते ॥२५॥

अन्वयः—पदान्तर्विरतिः इत्थं यतिभ्रष्टं प्रोक्तम् । यथा—
तस्मै जिनस्वामिने अर्हते नेमये सदा नमः ।

पदार्थ—पदान्तर्विरति—पदस्य—युक्ति-तस्य शब्दस्य, अन्त—मध्ये वा
विरति—विराम, इदम्—एवमयं वाक्यम्, यतिभ्रष्ट—तदाख्यदोषयुक्तम्, प्रोक्त-
ह्येतन्म, पुनरिति शेष । यथा—तस्मै—अगिद्याय, जिनस्वामिने—जिनो बुद्ध ।

चामी स्वामी-परमैश्वर्यवान्, तस्मै ऐश्वर्यशालिने बुद्धायेत्यर्थः । अर्हते-
सर्वपूज्याय, नेमये-तन्मात्रे महापुरुषाय, सदा-सर्वदा, नमः-प्रणतिः । अत्र
'जिनस्वामिने' इति पदस्य मध्ये 'जिनस्वामि' इत्यत्र यतिः, 'ने' इत्यक्षरं
चतुर्थ्यन्तरणे पठ्यते । एवं चात्र पदस्य मध्ये यतिसत्त्वात् यतिभ्रष्टत्वं दोषः ।

भाषार्थः—जिस वाक्य के पद के बीच में ही विराम हो जाय, वहां यति-
भ्रष्ट दोष होता है । जैसे—'नेमि नाम वाले पूज्य एवं ऐश्वर्यशाली बुद्ध के लिये
नमस्कार हो' इस वाक्य में 'जिनस्वामिने' पद के बीच में ही यति होने से
यतिभ्रष्ट दोष है ॥२५॥

सोदाहरणमसत्क्रियमाह—

क्रियापदविहीनं यत् तदसत्क्रियमुच्यते ।

यथा सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैर्घुसृणैः स्तवैः ॥२६॥

अन्वयः—यत् क्रियापदविहीनं तत् असत्क्रियम् उच्यते ।

यथा—सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैः घुसृणैः स्तवैः ।

पदार्थः—यत्-वाक्यम्, क्रियापदविहीन-क्रियापदेन रहितम्, तद्वाक्यम्,
असत्क्रियं-तदाख्यदोषदुष्टम्, उच्यते कथ्यते । यथा—सरस्वती-वाग्देवीम्,
पुष्पै-पुष्पैः, श्रीखण्डैः-चन्दनैः, घुसृणै-घुसृणैः, स्तवैः-स्तोत्रैश्च । अत्र
सरस्वतीं पुष्पैः अर्चयामि, चन्दनैः घुसृणैश्च अनुलिम्पामि, स्तवैश्च स्तौमि—
इति स्यात् । एवं च मूलवाक्ये क्रियापदासत्त्वात् असत्क्रियत्वमत्र दोषः ।

भाषार्थः—जो वाक्य क्रियापद से रहित हो, वह असत्क्रिय कहा जाता है ।
जैसे—'सरस्वती देवी को पुष्प, चन्दन, केसर तथा स्तुतियों से' इस वाक्य में
क्रियापद कोई नहीं है, इसलिये यह वाक्य असत्क्रिय दोष ॥ गुरु है । वस्तुतः
वहाँ 'सरस्वती देवी को पुष्प आदि से अर्चना करता हूँ' ऐसा वाक्य होना
चाहिये ॥२६॥

अष्टौ वाक्यदोषानुक्त्या सम्प्रत्ययदोषानाह—

देशकालागमावस्थाद्रव्यादिषु विरोधिनम् ।

काव्येष्वर्थं न वच्नीयात् विशिष्टं कारणं विना ॥२७॥

अन्वयः—देशकालागमावस्थाद्रव्यादिषु विरोधिनम् अर्थ

पदार्थ—देशकालागमावस्थाद्वयादिषु—देश स्थानविशेषो ग्रामनगर पर्वतादि, काल समयो वसन्तादि, आगम शास्त्रम्, अवस्था दशा, इव्य पृथिव्यादि, आदिपदेन गुणक्रियादीना समूह, तेषु विषयेषु, विरोधिन-प्रतिकूलतया भासमान विपरीतम्, अर्थम्—अभिधेयम्, विशिष्टम्—असाधारणम्, कारण—हेतुम्, विना—अन्तरेण, काव्येषु—गद्यपद्यात्मकरचनासु, न वर्णीयात्—न योजयेत् न वर्णयेदित्यर्थ, तथा वर्णनं कवेरव्युत्पन्नत्वद्योतकत्वादुपहासकर-मेवेत्यर्थः ।

भावार्थ—देश, काल, शास्त्र, अवस्था तथा द्रव्यादि विषयक विरोधी अर्थ को, विशेष कारण के बिना, कभी काव्य में वर्णन न करे ॥२७॥

देशादिविरोधेन निबद्धस्यार्थस्य दुष्टत्यमुदाहरति—

प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटबुटजराजीस्मितदिशि

प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकणसमानोष्ममहसि ।

जलक्रीडायातं मरुसरसि बालद्विपकुलं

मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशरपातैः प्रशमिनः ॥२८॥

अन्यथः—स्फुटबुटजराजीस्मितदिशि चैत्रस्य प्रवेशे, हिमकणसमानोष्ममहसि मार्तण्डे प्रचण्डे [सति], प्रशमिनः मरुसरसि जलक्रीडायातं मदेनान्धं बालद्विपकुलम् असमशर-पातैः विध्यन्ति ।

पदार्थ—स्फुटबुटजराजीस्मितदिशि—स्फुट विकसितकुसुमा वा बुट-जानां गिरिमल्लिकानां [‘कुटज शको वत्सको गिरिमल्लिका’ इत्यमर] राज्य धेयम्, ता एव स्मितम् इवद्वासो यासां तथाभूता दिश आशा यत्र एवभूते, चैत्रस्य—मधुमासस्य, प्रवेशे—प्रारम्भे, हिमकणसमानोष्ममहसि—हिमानो नुद्दिनानां ये कणा बिन्दवः, ते मयानानि मुख्यानि ऊष्ममहसि उष्णतेजोसि यस्य एवभूते, यथा गुफारपात तथैव प्रीष्मप्रसर इत्युभयो साम्यम् । मार्तण्डे—सूर्ये, प्रचण्डे—अतिवृद्धौ तीव्रे सति, प्रशमिनः—शान्त स्वभावा योगिन, मरुसरसि—मरु निर्जल प्रदेश, तत्र यत्र सते जलाराध-स्तस्मिन्, मरुभूमिगते जलाराध इत्यर्थे, जलक्रीडायातं—जम्बीरराज्ये गरि-नेन्यै आवागमनम्, मदेनान्ध—मदेनमत्तया सर्वभेदावज्ञान-तम्,

बालद्विपकुल—परिशेषकसमूह कलमसमुदायमित्यर्थ, असमशरपातै—विषम-
बाणप्रहारै, विध्यन्ति—भिन्दन्ति ।

अत्र चैत्रारम्भे कुटजपुष्पाविकास कालविरुद्ध, तस्य वर्षास्वेव सम्भ-
वात् । मार्तण्डस्य हिमकणवद् उष्णताभिधानं द्रव्यविरुद्धम् । मरुदेशो जला-
शयवर्णनं देशविरुद्धम् । कलमाना मदनोन्मत्तताभिधानम् अवस्थाविरुद्धम्,
यौवन एव मद्धमम्भवात् । प्रशामिनो विध्यन्तीत्यागमविरुद्धम् । वनद्विपाना-
मपि वेधनं शतशविरुद्धम् । एव देशकालादिविरुद्धवर्णनं कवेर्हास्यायैव न
यशस इति भावः ।

मावार्थ—खिले हुए कुटज के फूलों से मुस्कराती हुईं दिशाओं वाले चैत्र
मास के प्रारम्भ में, तथा तुषारपात के समान गरमी बरसाते हुए सूर्य के अति
प्रचण्ड होने पर, मरुभूमि के तालाब में जल-जीवा के लिये आये हुए मदान्ध
हाथी के बच्चों को शान्तस्वभाव योगीजन तीव्र बाणों से बीध रहे हैं । यद्वा
पर वसन्त में कुटज का फूलना कल विरुद्ध, सूर्य का तुषारपात के समान
गरमी बरसाना द्रव्य विरुद्ध, मरुभूमि में जलाशय का बर्खन देशविरुद्ध, हाथी
के बच्चों को मदनोन्मत्त कहना अवस्था विरुद्ध, तथा योगियों का बाण चला
कर हाथी मारना शान विरुद्ध है ॥२८॥

प्रकरणमुपसंहरति—

इति दोषविषनिषेकैरकलङ्कितमुज्ज्वलं सदा विबुधैः ।

कविहृदयसागरोत्थितममृतमिवास्वाद्यते काव्यम् ॥२९॥

अन्वय.—इति दोषविषनिषेकैः अकलङ्कितम् उज्ज्वलं कवि-
हृदयसागरोत्थितं काव्यम् अमृतमिव विबुधैः सदा आस्वाद्यते ।

पदार्थ —इति—इत्यम्, दोषविषनिषेकै—पूर्वोक्ता ये दोषा—अनर्थकत्वा
दय, त एव विषणि हाताहत्या, तेषां निषेका—मिश्रीभावा—सम्मिश्रणानि
तै, अकलङ्कितम्—अदूषितम्, उज्ज्वलम्—अनर्थकत्वादोषशून्यतया गुणा
लङ्कारयुक्ततया च विशेषचमत्कृतिसहितम्, कविहृदयसागरोत्थित—कवीनां
हृदयस्थेयव सागर समुद्र, तस्मादुत्थितं प्रादुर्भूतम्, काव्यं—कवित्वम्,
अमृतमिव—पीयूषवत्, विबुधै—विद्वद्भि देवैश्च, सदा—सर्वदा, आस्वाद्यते—
सानन्द पयोलोच्यते निपीयते चेत्यर्थः ।

माषार्य—इस प्रकार पूर्वोक्त अनर्थक आदि विषरूप दोषों के समिश्रण से रहित, तथा गुण अलंकार आदि से युक्त, कवियों के हृदय रूपी सागर से प्रदुर्भूत हुए काव्य वा, अमृत के समान, विद्वान् और देव सदा ही आस्वादन करते हैं ॥२६॥

इति वाग्भटालङ्कारव्याख्यायां यालयोधिन्यां
द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

आदौ गुणप्रयोजनमाह—

अदोपावपि शब्दार्थौ प्रशस्येते न यैर्विना ।

तानिदानीं यथाशक्ति ब्रूमोऽभिव्यक्तये गुणान् ॥१॥

अन्वयः—अदोपौ अपि शब्दार्थौ यैर्विना न प्रशस्येते
इदानीं तान् गुणान् यथाशक्ति अभिव्यक्तये ब्रूमः ।

पदार्थः—अदोपौ—अनर्थकत्वादिदोषरहिता अपि, शब्दार्थौ—शब्दधा-
र्यश्च तौ पदपदार्थौ, यैः—गुणैः, विना न प्रशस्येते—प्रशंसां नार्हते, तान् काव्य-
प्रशंसाहेतुभूतान् वक्ष्यमाणान्, गुणान्—औदार्यदीन्, यथाशक्ति—शक्तिमनति-
क्रम्य, सामर्थ्यानुसारम्, अभिव्यक्तये—प्रकटीकर्तुम्, ब्रूमः—प्रतिपादयामः ।

भाषार्थः—अनर्थक आदि दोषों से रहित भी शब्द और अर्थ, जिन गुणों
के बिना प्रशंसा के योग्य नहीं होते, अब उन गुणों को यथाशक्ति प्रकट करने
के लिये अग्रिम ग्रन्थ का प्रारम्भ किया जाता है ॥१॥

गुणानुद्दिशति—

औदार्यं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः प्रसन्नता ।

माधिः श्लेष ओजोऽथ माधुर्यं सुकुमारता ॥२॥

अन्वयः—औदार्यम्, समता, कान्तिः, अर्थव्यक्तिः, प्रसन्नता,
समाधिः, श्लेषः, ओजः, माधुर्यम्, अथ सुकुमारता ।

पदार्थः—औदार्यम्—उदारता, समता—समानत्वम्, कान्तिः—शोभा, अर्थ-
व्यक्ति—अभिधेयस्य स्पष्टतया प्रतीतिः, प्रसन्नता—प्रसादः, समाधि—समाधा-
नम्, श्लेष—अनेकार्थप्रत्यायकत्वम्, ओजः—समासबहुलतया बन्धसौन्दर्यम्,
माधुर्यं—मधुरता, अथ सुकुमारता—सुकोमलपदविन्यासश्च, एते दश गुणाः
शास्त्राविद्गुरुदिष्टा इति शेषः ।

भाषार्थः—औदार्यं समता कान्ति अर्थव्यक्ति प्रसन्नता समाधि श्लेष ओज
माधुर्यं और सुकुमारता ये दश गुण समग्रने चाहियं ॥२॥

क्रमप्राप्तमौदार्यं लक्षयति—

पदानामर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैः ।

मिलितानां यदाधानं तदौदार्यं स्मृतं यथा ॥३॥

अन्वयः—अर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैः मिलितानां पदानां यद् आधानं तद् औदार्यं स्मृतम् । यथा—

पदार्थ — अर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैः—अर्थस्य—अभिधेयस्य यत् चारुत्व—मनोज्ञत्वम्, तस्य प्रत्यायकानि—बोधकानि, यानि पदान्तराणि—भिन्नानि पदानि, तै सह मिलिताना—संगतानाम्, पदाना—सुप्तिञ्जन्तशब्दानाम्, यद् आधान—करण विरचन वा, प्रयोग इति भावः, तद् औदार्यम्—उदारता तदाख्यो गुण इत्यर्थः, स्मृत—प्रतिपादितम्, युधैरिति शेषः । यथा इति पदम् उदाहरण-प्रदर्शकेनाग्रिमश्लोकेन सम्बध्यते ।

भाषार्थ—अर्थ की सुन्दरता का बोधन कराने वाले अन्य पदों के साथ मिले हुए पदों की याजना औदार्य कहता है । जैसे—॥३॥

औदार्यस्योदाहरणमाह—

गन्धेभविभ्राजितधाम लक्ष्मी-

लीलाम्बुजच्छत्रमपास्य राज्यम् ।

क्रीडागिरौ रैवतके तपांसि

श्रीनेमिनाथोऽत्र चिरं चकार ॥४॥

अन्वयः—श्रीनेमिनाथः गन्धेभविभ्राजितधाम लक्ष्मीलीलाम्बुजच्छत्रमपास्य राज्यम् अपास्य अत्र रैवतके क्रीडागिरौ तपांसि चकार ।

पदार्थ — श्रीनेमिनाथ —शिवः लक्ष्म्या युक्तो नेमिनाथो नेमिस्वामी, गन्धेभविभ्राजितधाम—गन्ध्या प्रसफुटमद्गन्धयुक्ता, ये इभा—इस्तिन, ते गन्धेभा, गन्धगन्धा इत्यर्थः, तै विभ्राजितानि—वश्येष्व शोभितानि, धामानि—स्थानानि भवनानि वा यत्र तथाभूतम् मदमेकिगजपटशोभितराजद्वारमित्यर्थः । लक्ष्मीलीलाम्बुजच्छत्र—लक्ष्म्या राजश्रिया, लीलाम्बुजमिव क्रीडावमलमिव च्छत्रम् आतपत्र यत्र तथाभूतम्, राज्यम्—प्रभुत्वम्, अपास्य—परित्यज्य,

अथ-अस्मिन्, रैवतके-रैवतकनाम्नि, क्रीडागिरौ-विहारसुभगे पर्वते, चिर-
दीर्घकालम्, तपांसि-कठोरमतानि, चकार-अनुष्ठितवान् । अथ इभाम्बुजगि-
रिशब्दानां गन्धलांत्वाक्रीडापदैर्मिलितानां सतामर्थरम्यत्वोत्पादकत्वादौदार्यम् ।
इमादीनां केवलानां न तादृशं सौन्दर्यं यथा गन्धादिभिर्मिलितानाम्, तदे-
वौदार्यमुच्यत इत्यर्थः ।

भाषार्थ-श्रीनेमिनाथ ने, मद छोड़ने वाले हाथियों से सुशोभित राज-
महलों से गुरु, तथा राज्य-लक्ष्मी के क्रीडा-कमल के समान छत्र वाले राज्य
का परित्याग कर, यहा रैवतक नामक सुन्दर पहाड पर चिरकाल तक तप
क्रिया । यहा हाथी, कमल और पर्वत पदों के साथ गन्ध, लीला और मीठा
पदों का मेरु होने से अर्थ सौन्दर्य बढ जाने के कारण औदार्य गुण है ॥४॥
समतां कान्तिञ्च लक्षयति—

घन्धस्य यदवैषम्यं समता सोच्यते बुधैः ।

यदुज्ज्वलत्वं तस्यैव सा कान्तिरुदिता यथा ॥५॥

अन्वयः—घन्धस्य यत् अवैषम्यम्, बुधैः सा समता
उच्यते । तस्यैव यत् उज्ज्वलत्वं सा कान्तिः उदिता । यथा—

पदार्थः—घन्धस्य-आव्ययनस्य, यद् अवैषम्यं-मिथोऽप्रातिकूल्यम्,
अविसंवादित्वमित्यर्थः, बुधैः-विद्वद्भिः, सा समता-तदाख्यो गुणः, उच्यते-
कथ्यते । तस्यैव-घन्धस्यैव च, यद् उज्ज्वलत्वं-निर्मलत्वं माधुर्यव्यञ्जक-
विसर्गादिसत्त्वेन घन्धस्य यदुद्दीप्तत्वम्, सा कान्तिः-तदाख्यो गुणः, उदिता-
कथिता, आलङ्कारिकविरिति शेषः । यथा इत्यभिप्रेदादहरणश्लोकेन सम्बध्यते ।

भाषार्थ-रचना की परस्पर अनुकूलता को, विद्वान्, समता नामक गुण
कहते हैं । और उस ही रचना की उज्ज्वलता को कान्ति नामक गुण कहा
गया है । जैसे—॥५॥

समतामुदाहरति—

कुचकलसत्रिसारिस्फारलावण्यधारा-

मनुवदाति यदङ्गासङ्गिनी हारवन्ली ।

असदृशमहिमानं तामनन्योपमेयां

कथय कथमहं ते चेतसि व्यञ्जयामि ॥६॥

अन्वयः—यदङ्गासङ्गिनी हारवल्ली कुचकलसविसारिस्फारलावण्यधाराम् अनुवदति, असदृशमहिमानम् अनन्योपमेयां ताम्, ते चेतासि अहं कथं व्यञ्जयामि, कथय ।

पदार्थ—यदङ्गासङ्गिनी—यस्याः कान्ताया, अङ्गासङ्गिनी देहावयव-सम्पर्किणी, हारवल्ली—हारलता, कुचकलसविसारिस्फारलावण्यधाराम् कुच-कलसयो स्तनकुम्भयोरुपरि विसारिणी प्रसरन्ती या स्फारा अत्युज्ज्वला उत्कटा वा लावण्यधारा सौन्दर्यपरम्परा ताम्, अनुवदति—अनुकरोति, असदृशमहिमान—नास्ति सदृशोऽन्यतुल्यो महिमा महत्त्वं यस्यास्ताम् अनु-पममहत्त्वशालिनीम्, अत एव अनन्योपमेया—नास्ति अन्यद् उपमेयम् उपमा-योग्यं यस्यास्ताम्, अन्याभि कान्ताभिरुपमातुमशक्याम् अनन्यसदृशीमि-त्यर्थः । तां—कान्ताम्, ते—तव, चेतासि—हृदये, अहं कथं—केन प्रकारेण, व्यञ्जयामि—प्रकटीकरोमि प्रकाशयामि चेति कथय—ब्रूहि । अनुपमं तस्या-सौन्दर्यं शब्दैर्निर्हपयितुमह सर्वथाप्यशक्त इति भावः । काश्चित्तायिकामवेक्षि-तवत कस्यचिन्निजमुद्दं प्रतीयमुक्तिः । अत्र सर्वचरणेषु रचनायास्तुल्यमा-धुर्यप्रतीति समता नाम गुणः ।

भावार्थ—जिसके अंगों पर लिपटी हुई हार लता, स्तनरूप कलसों पर निखरी हुई अति उज्ज्वल सौन्दर्य परम्परा को स्पष्ट कर रही है । उस अनुपम महत्त्वशालिनी अद्वितीय कान्ता को, मैं तुम्हारे चित्त में किस तरह प्रकट करूँ, तुम्हीं कहो ॥६॥

कान्तिमुदाहरति—

फलैः फलप्लाहारः प्रथममपि निर्गत्य सदना-

दनासक्तः सौख्ये क्वचिदपि पुरा जन्मनि कृती ।

तपस्यन्नश्रान्तं ननु वनश्रुवि श्रीफलदलै-

रसरण्डैः सरण्डेन्दोश्चिरमकृत पादार्चनमसौ ॥७॥

अन्वयः—कृती असौ पुराजन्मनि प्रथमम् अपि सदनात् निर्गत्य फलैः फलप्लाहारः क्वचिद् अपि सौख्ये अनासक्तः, अथान्तं तपस्यन् ननु वनश्रुवि असरण्डैः श्रीफलदलैः चिरं सरण्डेन्दोः पादार्चनम् अकृत ।

पदार्थः—कृती-कृतार्थः सफलः, असौ-कश्चिदनिर्दिष्टनामा पुमान्,
पुराजन्मनि-पूर्वस्मिन् देहग्रहे, प्रथमं-बाल्ये, अपि-एव, सदानात्-गृहात्,
निर्गल्य बहिर्भूय, गार्हस्थ्यधर्मं परित्यज्येत्यर्थः, फलैः-बन्धैस्तैः, वल्लभाहारः-
सम्पादितभोजनः, क्वचिदपि-रस्मिदपि, सौख्ये-इन्द्रियादिजन्ये भोग-
शुभे, अनासक्तः-आसन्नरहितः, अथान्तं-भ्रमरादिलेन निरन्तरं यथा स्यात्
तथा, तपस्यन्-तपधर्यां कुर्वन्, ननु-निश्चितं नि सन्देहं वा यथा स्यात् तथा,
वनभुवि-अरण्यप्रदेशे, अखण्डैः-अत्रुटितैः, श्रीफलदलैः-विल्वपत्रैः, चिरं-
दीर्घकालं यावत्, खण्डेन्दोः-खण्डः कलात्मकः अर्द्धो वा इन्दुश्चन्द्रो मस्तके
यस्य सः, तस्य महादेवस्य, पादार्चनं-चरणपूजनम्, अकृत-कृतवान् ।
अत्र न विरह्यः सन्धिः, न विसर्गाणां लोपः, न च समासानां दीर्घता, इति
एवमस्य उज्ज्वलत्वात् वान्तिर्गुणः ।

भाषार्थः—अपने प्रयत्न में सफल उस व्यक्ति ने, पूर्वजन्म में बालकपन
से ही घर छोड़कर, पत्नी से जीवन निर्वाह कर, किसी भी वैयक्तिक सुख में
ने पंसर, निरन्तर तपस्या करते हुए जंगल में बिना टूटे फूटे बैठ के पत्तों
से चिरकाल तक महादेव के चरणों की पूजा की ॥७॥

सोदाहरणमर्थव्यक्तिमाह—

यदनेयत्वमर्थस्य सार्थव्यक्तिः स्मृता यथा ।

त्वत्सैन्यरजसा सूर्ये लुप्ते रात्रिरभूद् दिवा ॥८॥

अन्यथः—अर्थस्य यद् अनेयत्वं सा अर्थव्यक्तिः स्मृता ।

यथा—त्वत्सैन्यरजसा सूर्ये लुप्ते दिवा रात्रिः अभूत् ।

पदार्थः—अर्थस्य-यदप्रतिपाद्यस्य अभिधेयस्य यद् अनेयत्वं-मुसबो-
ध्यम्, अभ्याहारादिवष्टक्यपना विना उच्चारितपदैरेव अभिमतार्थोपरि-
तिरित्यर्थः । सा अर्थव्यक्तिः-तदाख्यो गुणः, स्मृता-रक्षिता, भुवैरिति शेषः ।
यथा—त्वत्सैन्यरजसा-तव समूहानां चरणोपरितेन रेणुना, सूर्ये-आदित्ये,
लुप्ते-अन्तर्हिने सति, दिवा-दिवा एव, रात्रि-रात्रि, सूर्यप्रकाशाभावात्,
अभूत्-अभूतम् । अत्र रात्रिहेतुः सूर्यलोपः, तस्य हेतु रज, तस्यापि तव
सैन्यमित्यर्थस्य गुणगम्यना शब्दभ्रमवन्मूला, तस्मादत्र अर्थव्यक्तिर्गुणः ।

भाषार्थः—अप्यहारा अर्द्ध के बिना ही जिन उच्चारित पदों का अर्थ

सरलता से समझा जा सके, वहा अर्थव्यक्ति नामक गुण कहा गया है । जैसे—‘आपकी सेनाओं के समूह से ठीी हुई धूल के द्वारा सूर्य के ढके जाने पर दिन में ही रात हो गई’ । यहा सूर्य का ढका जाना रात्रि का हेतु, धूल का उठना सूर्य के ढके जाने का हेतु और तुम्हारी सेना का चलना धूल उठने का हेतु सुख गम्य होने से अर्थव्यक्ति गुण विद्यमान है ॥८॥

सौदाहरणां प्रसन्नतामाह—

भट्टित्यर्थार्पकत्वं यत् प्रसत्तिः सोच्यते यथा ।

कल्पद्रुम इवाभाति वाञ्छितार्थप्रदो जिनः ॥९॥

अन्ययः—भट्टिति यद् अर्थार्पकत्वं सा प्रसत्तिः उच्यते । यथा—वाञ्छितार्थप्रदः जिनः कल्पद्रुम इव आभाति ।

पदार्थ —भट्टिति—अविलम्बेन, दर्शनोंच्चारणध्वन्यमात्रेणैवेत्यर्थ, यद् अर्थार्पकत्वम्—अर्थप्रत्यायकत्वम्, सा प्रसत्ति—प्रसन्नताभिधौ गुण, उच्यते—कथ्यते, युधैरिति शेषः । यथा—वाञ्छितार्थप्रद—वाञ्छितम् अभिलषितम् अर्थ वस्तु प्रकर्षेण दशतीति तथा, अभीष्टवस्तुदानपर इत्यर्थ, जिन—बुद्धदेव, कल्पद्रुम इव—पारिजातवत्, आभाति—रोमते । अत्र प्रतिदीर्घैव पदैर्वस्तुनो वर्णितत्वात् भट्टित्यर्थप्रतीति प्रसन्नता नाम गुणः ।

भाषार्थ—जहाँ अति शीघ्र अर्थान् उच्चारण या प्रवण मात्र से ही अर्थ का बोध हो जावे, वहाँ प्रसन्नता नामक गुण कहा गया है । जैसे—‘अभीष्ट वस्तुओं का देने वाला भगवान् बुद्ध, कल्पवृक्ष के समान सुशोभित हो रहा है’ । यहाँ पौरन ही अर्थ प्रतीति होने से प्रसन्नता गुण है ॥९॥

सौदाहरणं समाधिं निरूपयति—

स समाधिर्यदन्यस्य गुणोऽन्यत्र निवेश्यते ।

यथाश्रुमिररिस्त्रीणां राज्ञः पद्मपितं यशः ॥१०॥

अन्ययः—यत् अन्यस्य गुणः अन्यत्र निवेश्यते स समाधिः ।

यथा—अरिस्त्रीणाम् अश्रुमिः राज्ञः यशः पद्मपितम् ।

पदार्थ —यत्—यत्र, अन्यस्य—अन्य-वस्तुस्य, गुण—धर्म, अन्यत्र—अन्यरतिन वस्तुनि, निवेश्यते—आरोप्यते रण्यते वा, स समाधि—नदार्थयो गुण, युधैरित्यन इति शेषः । यथा—अरिस्त्रीणां—राजपुत्रिणानाम्, अश्रुमि—

नेत्रवारिभिः, तत्पतिविनाशकारणकैः, राज्ञ-विजयिनो नृपस्य, यश-कीर्तिः, पल्लवित-सम्पातपत्रम्, विस्तारं प्राप्तमित्यर्थः । अत्र लतापादपादीनामन्येषां गुणः पल्लवितत्वम् अयत्र यशसि निवेशितमिति समाधिर्गुणः ।

मापार्य—यदा अन्य के गुण का, अन्य में आरोप किया जावे, वह समाधि नामक गुण कहा जाता है । जैसे—‘शत्रुओं की स्त्रियों के आसुओं से, राजा का यश पल्लवित अर्थात् वितृत हो गया’ । यहा लता वृक्ष आदि का पल्लवित होना गुण, यश में आरोप किया गया है, इस लिये यहा समाधि नामक गुण है ॥१०॥

कामप्राप्ते श्लेषौजसी लक्षयति—

श्लेषो यत्र पदानि स्युः स्यूतानीव परस्परम् ।

ओजः समासभूयस्त्वं तद् गद्येष्वतिसुन्दरम् ॥११॥

अन्यथ—यत्र पदानि परस्परं स्यूतानि इव स्युः [सः] श्लेषः । समासभूयस्त्वम् ओजः । तद् गद्येषु अतिसुन्दरम् [भवति] ।

पदार्थ—यत्र-यस्या रचनायाम्, पदानि-शब्दा, पृथग्भूतान्यपि परस्पर-भिन्न स्यूतानि इव-गुम्फितानि सञ्छिद्यानीव, स्यु-भवेयु, स-गुण, रूप-एतन्नाम्ना कथ्यते । समासभूयस्त्वम्-यत्र च समासबाहुल्यं स्यात्, तत्र ओज-एतदाख्यो गुणः, स्मर्यते इति शेषः । तत्-ओजः, गद्येषु वृन्दोर-हितेषु काव्येषु, अतिसुन्दर-नितरा मनोहरम्, भवतीति शेषः ।

मापार्य—जिस रचना में, वृथक् भी पद, आपस में एक दूसरे के साथ गुंथे हुए हों, वह रूप नामक गुण कहा जाता है । तथा जहा समास का बाहुल्य हो, वहा ओज नामक गुण होता है । यह ओज गुण गद्यकाव्यों में अति सुन्दर माना जाता है ॥११॥

श्लेषोदाहरणमाह—

सुदा यस्योद्गीतं सह सहचरीभिर्वनचरै-

र्षद्भुः श्रुत्वा हेलोद्भूतधरणिमारं भुजबलम् ।

दरोद्भूतदमर्द्धकुरनिकरदम्मात् पुलकिता-

धमत्कारोद्रेकं कुलशिशुरिणस्तेऽपि दधिरे ॥१२॥

अन्ययः—ते कुलशिखरिणः अपि, वनचरैः सहचरीभिः सह मुहुः उद्गीतं हेलोद्धृतधरणिभारं यस्य भुजबलं श्रुत्या दरोद्गच्छद्दर्भाद्दुरनिकरदम्भात् मुदा पुलकिताः चमत्कारोद्देकं दधिरे ।

पदार्थ—ते-प्रसिद्धा, कुलशिखरिण—कुलपर्वता अपि [“महेन्द्रो मलय सद्यः शुक्तिमावृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारि(पा)यानश्च सप्त वै कुलपर्वताः”], वनचरै—जङ्गलवासिभिर्मिलै, सहचरीभि—सङ्गिनीभि, पत्नीभि रित्यर्थ, सह—समम्, मुहु—बारंवारम्, उद्गीतम्—उच्चं स्वरेण कीर्तितम्, हेलोद्धृतधरणिभार—हेलया अनायासेन, उद्धृत—उत्पादित, विनाशित इति यावत्, धरणे—वृषिभ्या, भार—भूशो येन सत्, तथाविधं यस्य—राज्ञ, भुजबल—बाहुशक्तिम्, श्रुत्या—आकर्ण्य, दरोद्गच्छद्दर्भाद्दुरनिकरदम्भात्—दरोद्गच्छन्त—ईषदुन्मिषन्त अल्प विकसन्त, ये दर्भाद्दुरा—कुशप्ररोहा, तेषा निकर—समूह, तस्य दम्भात्—भ्याजात्, मुदा—हर्षेण, पुलकिता—रोमाञ्चिता सन्त, चमत्कारोद्देक विस्मयबाहुल्यम्, दधिरे—तृप्त-वन्त । अत्र रचनागतान्यसिक्खिदानि राजयशसाः सर्वव्यापित्वरूपमर्थमवबोधयितुम् एतस्मात्प्राप्तसूतमणिगणा इव परस्पर गुम्फितानि इति श्रेयो गुणः ।

माधार्थ—वे प्रसिद्ध-कुल पर्वत भी मिलिनिचो के साथ भीलों के द्वारा बार १ गाये हुए, अनायास ही पृथिवी के कट को नष्ट करने वाले, उस राजा के बहुतों को मुनकर छोड़ी २ ऊपर निषंगी हुई अति विरत दूत के बहाने से, हर्ष के कारण रोमाञ्चित और बहुत ही विस्मित हो गये । इस पद्य के सब ही पद राजा के यशविस्तार का वर्णन करने में परस्पर गुंथे हुए हैं, इस भिन्ने महा श्रेय गुण है ॥१२॥

ओजोगुणमुदाहरति गद्यबन्धेन—

समराजिरस्फुरदरिनरेशकरिनिकरशिखःसरम-

सिन्दूरपूरपरिचयेनारुणितकरतलो देव ॥१३॥

अन्ययः—देव ! समराजिरस्फुर.... पूरपरिचयेन इय [मयान्] अरुणिनपरतल [विराजते] ।

“नप —दे देव!—उज्ज्वल समराजिर. पूरपरिचयेन—गमर रामम-

भूमिः, एव अजिरम्-अङ्गणम्, तस्मिन् स्फुरन्ति शोभमानानि यानि
अरिनेशानां-शत्रुपतीनाम्, करिनिकरस्य-गंजवृन्दस्य, शिरांसि-शीर्षाणि,
युद्धे चिह्नानि मस्तकानीत्यर्थः, तत्र सरसाः-रसेन जलदिना सहिताः,
क्लिप्ता इत्यर्थः, ये सिन्दूरस्य-नागसम्भवस्य, पूरा-प्रवाहाः, तेषां परिच-
येन-सङ्गेन, इव-इति उपेक्षायां, भवान् अरुणितकरतल-अरुणितं
रङ्गीकृतं करतलं यस्य एवंभूतः सन्, विराजते विभाति वेति शेषः । अत्र
समासबाहुल्यात् ओजो नाम गुणः ।

भाषार्थ—हे राजन् ! लड़ाई के मैदान में, शत्रु राजाओं के हाथियों के
फटे हुए सुशोभित शिरों पर लगे हुए गीले सिन्दूर से मानो लाल हाथों वाले
आप शोभित हो रहे हैं ॥१३॥

माधुर्यसौकुमार्यगुणौ लक्षयति—

सरसार्थपदत्वं यत् तन्माधुर्यमुदाहृतम् ।

अनिष्टुराक्षरत्वं यत् सौकुमार्यमिदं यथा ॥१४॥

अन्वयः—यत् सरसार्थपदत्वम् तत् माधुर्यम् उदाहृतम् ।

यत् अनिष्टुराक्षरत्वम्, इदम् सौकुमार्यम् । यथा—

पदार्थः—यत् सरसार्थपदत्वं-रसेन सहितोऽर्थो यस्मिन्, तादृशं पदं
यत्र वाक्ये तस्य भावः तत्त्वम्, रसोपेतार्थबोधकपदशास्त्रित्वमित्यर्थः । अथवा
अर्थोक्ष पदानि वेत्यर्थपदानि रससहितानि अर्थपदानि यत्र तस्य भावस्तरत्वम् ।
तत् माधुर्य-तदाख्यो गुणः, उदाहृतं-कथितम् । यच्च अनिष्टुराक्षरत्वं-न
सन्ति निष्टुराणि कर्कशानि अक्षराणि वर्णा यत्र तस्य भावस्तरत्वम्, सुको-
मलवर्णशास्त्रित्वमित्यर्थः, इदं सौकुमार्य-तदाख्यो गुणः, उदाहृतमित्यनापि
योज्यम् । यथा-इत्यभिप्रेदाहरणश्लोकेन सम्बध्यते ।

भाषार्थ—जहाँ रस सहित अर्थ और पदों का प्रयोग किया गया हो, वहाँ
माधुर्य गुण कहा जाता है । तथा जहाँ सुकोमल पदावली हो वहाँ सौकुमार्य
गुण होता है । जैसे अगले श्लोकों में ॥१४॥

माधुर्यमुदाहरति—

फणमणिकिरणालीस्यूतचञ्चनिचोलः

कुचकलशनिधानस्येव रक्षाधिकारी ।

उरसि विशदहारस्फारतामुज्जिहानः

किमिति करसरोजे कुण्डली कुण्डलिन्याः ॥१५॥

अन्वय.—कुचकलशनिधानस्य रक्षाधिकारी इव फणम-
णिकिरणालीस्यूतचञ्चलचोलः उरसि विशदहारस्फारतामु-
ज्जिहानः कुण्डली कुण्डलिन्याः करसरोजे किमिति [तिष्ठति] ।

पदार्थ — कुचकलशनिधानस्य—कुचौ—उरोजौ एव कलशौ षटौ, तावेव
निधान—निधि कोपलस्य, स्तनकुम्भरूपरत्नागारस्येत्यर्थ । रक्षाधिकारी इव—
रक्षणेऽधिकृत इव, तद्रक्षितं नियुक्त इवेत्यर्थ, फणमणिकिरणालीस्यूत-
चञ्चलचोल—फणे स्फटे स्थितो मणी रत्नम्, तस्य किरणाल्या रश्मिभारया
स्यूतं सञ्चिष्ट, अत एव चञ्चलं स्फुरन् निचोलं प्रच्छदपटो येन तथाभूतं,
उरसि—वक्षसि, विशदहारस्फारता—विशदं स्वच्छो यो हारः, तद्वत् स्फारतां
दैर्घ्यम्, उज्जिहान—प्राप्तुवन्, कुण्डली—सर्पः, कुण्डलिन्या—कुण्डले
वर्णभूषणे विद्येते यस्या सा तस्या, कुण्डलालङ्कृताया कामिन्या इत्यर्थ,
करसरोजे—पाणिपद्मे, किमिति—कथम्, तिष्ठतीति शेष । बाधिभ्यादिकीं
वरस्थितहारपटिं दृष्ट्वा कामिनः कस्यचित् हारे सर्वभ्रान्तिरिति शृङ्गार-
रसानुगुण्येन माधुर्यम् ।

माधुर्य—कुच कलश के खजाने का मानों रखवाहट, फण पर स्थित
मणियों की किरण पवित से आत प्राप्त और इसी लिये चञ्चुकी को पङ-
कते बाता, लुनी पर विस्तृत हार की लम्बाई को प्राप्त करता हुआ मट सर्प,
कण भूषण पीढ़ने कामिनी क कर कमल में क्यों बैठा है ? हाथ में गहे का
हार पकड़े हुए किसी नायिका को देखकर, किसी बाम्नी को हार में सर्प भ्रान्ति
हुई इस प्रकार शृङ्गार रस की अनुकूलता से यहाँ माधुर्य गुण है ॥१५॥
सौकुमार्यमुदाहरति—

प्रतापदीपाञ्जनराजिरेव

देव ! त्वदीयः करपाल एषः ।

नो चेदनेन द्विपतां मृषानि

श्यामायमानानि कथं कृतानि ॥१६॥

अन्यथ—देव ! त्वदीयः एष करवालः प्रतापदीपाञ्जन-
राजि एव, नो चेद् अनेन द्विषतां मुखानि श्यामायमानानि
कथं कृतानि ।

पदार्थ —हे देव !-राजन् ! त्वदीय -तव सम्बन्धी, एष -अयं पुरो
दृश्यमान, करवाल -खड्ग, प्रतापदापाञ्जनराजि -प्रताप प्रभाव एव
दीप प्रदीपज्वाला, तस्य अञ्जनराजि -कज्जललेखा एव विद्यत इति शेष ।
नो चेद्-अन्यथा, अनेन-करवालैः साधनभूतन, द्विषता-शत्रूणाम्,
मुखानि-आननानि, श्यामायमानानि-मलिनत्ववन्ति, कथ-केन प्रकारेण,
कृतानि-सम्पादितानि, भवता इति शेष । अथवा अनेन करवालैः कर्त्रा
कथं कृतानि । अत्र पदानां कोमलत्वात् माधुर्यं गुण ।

माधुर्य—हे राजन् ! आपकी यह तलवार, निश्चिन् ही आपके प्रताप
रूप दीपक की अञ्जन रेखा है, नहीं तो शत्रुओं के मुखों का काला कैसे
कर सकती ॥१६॥

प्रकरणमुपसहरति—

गुणैरमीभिः परितोऽनुविद्धं

मुक्ताफलानामिव दाम रम्यम् ।

देवी सरस्वत्यपि कण्ठपीठे

करोत्यलङ्कारतया कवित्वम् ॥१७॥

अन्यथ—देवी सरस्वती अपि मुक्ताफलानां दाम इव
अमीभिः गुणैः परितः अनुविद्धं रम्य कवित्वम् अलङ्कारतया
कण्ठपीठे करोति ।

पदार्थ —देवी-दिव्यगुणयुता कान्तिमती वा, सरस्वती-भारती, अपि
मुक्ताफलाना-मौक्तिकानाम्, दाम इव-मालामिव, मुक्ताहारमिवेत्यर्थ ।
अमीभिः -निष्कैः, गुणै -औदार्यादिभिः, सूत्रैश्च, परित -सर्वत, अनुविद्धम्-
अनुस्यूतम्, व्याप्तमित्यर्थ । अत एव रम्य-मनोहारी, कवित्व-काव्यम्,
अलङ्कारतया-अलङ्कारभावेन, कण्ठपीठे-गलस्थान्याम्, करोति-धारयति ।
ययाऽङ्गना कण्ठशोभार्थं रत्नहार धारयन्ति, तथौदार्यप्रसादादिगुणान्वित
शोभन काव्यं देवी सरस्वत्यपि महार्हभूषणतया निजकण्ठमारोपयतीति भाव ।

माषार्थ—संरस्वती देवी मी, मोतियों के हार की तरह, श्रीदार्य आदि गुणों से अन्वित, रमणीय काव्य को आमूषण रूप से अपने कण्ठ में धारण करती है ॥१७॥

इति वाग्भटालङ्कारव्याख्यायां दालयाधिभ्यां
तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अर्थालङ्कारान् विवक्षुः प्रथमं तदुपयोगितामाह—

दोषैर्मुक्तं गुणैर्युक्तमपि येनोज्झितं वचः ।

स्त्रीरूपमिव नो भाति तं ध्रुवेऽलङ्क्रियोच्चयम् ॥१॥

अन्वयः—दोषैः मुक्तं गुणैः युक्तम् अपि वचः येन उज्झितं स्त्रीरूपमिव नो भाति, तम् अलङ्क्रियोच्चयं ध्रुवे ।

पदार्थः—दोषैः द्वितीयपरिच्छेदप्रतिपादितैरनर्थकादिभिः, मुक्तं—रहितम्, गुणैः तृतीयपरिच्छेदप्रतिपादितैः, औदार्यादिभिः, युक्तं—सहितम्, अपि वचः—कवेर्वाक्यम्, येन—वक्ष्यमाणेन अलङ्कारसमूहेन, उज्झितं—त्यक्तं सत्, स्त्रीरूपमिव—स्त्रिया नार्या रूपं सौन्दर्यमिव, नो भाति—न शोभते, तं—वक्ष्यमाणम् अलङ्क्रियोच्चयम्—अलङ्क्रियाणाम् अलङ्काराणाम् शब्दगतानामनर्थगतानां च उच्चयं समुदायम्, ध्रुवे—वर्णयाम ।

भाषार्थः—अनर्थक आदि दोषों से रहित और औदार्य आदि गुणों से युक्त भी काव्य, जिसके बिना, स्त्री के रूप के समान शोभा को प्राप्त नहीं होता, उस अलङ्कार समुदाय का अब वर्णन करता हूँ ॥१॥

शब्दालङ्कारानर्थालङ्कारांश्चोद्दिशति—

चित्रं वक्रोक्त्यनुप्रासौ यमकं ध्वन्यलङ्क्रियाः ।

अर्थालङ्कृतयो जातिरूपमा रूपकं तथा ॥२॥

प्रतिवस्तूपमा भ्रान्तिमानाक्षेपोऽथ संशयः ।

दृष्टान्तव्यतिरेकौ चापह्नुतिस्तुन्ययोगिता ॥३॥

उत्प्रेक्षार्यान्तरन्यासः समासोक्तिर्विभावना ।

दीपकातिशयो हेतुः पर्यायोक्तिः समाहितम् ॥४॥

परिपृच्छिर्यथासंख्यं विषमः ससहोक्तिरुः ।

विरोधोऽवसरः सारं संश्लेषश्च समुच्चयः ॥५॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादेकावन्यनुमाऽपि च ।

परिसङ्ख्या तथा प्रश्नोत्तरं सङ्कर एव च ॥६॥

अन्ययः—१ चित्रम्, २ वक्तोक्तिः, ३ अनुप्रासः, ४ यम-
कम् ध्वन्यलङ्कित्याः । १ जातिः, २ उपमा, ३ रूपकम्, तथा
४ प्रतिघस्तूपमा, ५ आन्तिमान्, ६ आक्षेपः, अथ ७ संशयः.
दृष्टान्तः, ८ व्यतिरेकः, १० अपहृतिः, च ११ तुल्ययो-
गिता, १२ उत्प्रेक्षा, १३ अर्थान्तरन्यासः, १४ समासोक्तिः,
१५ विभावना, १६ दीपकम्, १७ अतिशयः, १८ हेतुः, १९
पर्यायोक्तिः, २० समाहितम्, २१ परिष्ृति, २२ यथासंख्यम्,
२३ विषयः, २४ सहोक्तिक, २५ विरोधः, २६ अवसरः, २७
सारम्, २८ संक्षेपः, च २९ समुच्चय, ३० अप्रस्तुतप्रशंसा, ३१
एकावली, अपि च ३३ अनुमा स्यात्, ३३ परिसङ्ख्या, तथा
३५ प्रश्नोत्तरम्, ३५ सङ्करः च अर्थालङ्कृतय एव ।

पदार्थ —चित्रादयधत्वार, ध्वन्यलङ्कित्या —शब्दालङ्कार, जातिप्रभृ-
तयध पञ्चविंशत्यङ्कित्या, अर्थालङ्कृतय —अर्थालङ्कारा एव बोध्या इति शेषः ।

भावार्थ—चित्र आदि चार शब्दालङ्कार, और जाति आदि पैंतीस
अर्थालङ्कार सममले चारिये ॥६॥

तत्र चित्रलक्षणं क्रमप्राप्तमाह—

यत्राङ्गसन्धितद्रूपैरक्षरैर्वस्तुकल्पना ।

सत्यां प्रसक्तौ तच्चित्रं तच्चित्रं चित्रकृच्च यत् ॥७॥

अन्ययः—यत्र अङ्गसन्धितद्रूपैः अक्षरैः वस्तुकल्पना, तत्
प्रसक्तौ सत्यां चित्रम्, यत् च चित्रकृत् तत् चित्रम् ।

पदार्थ —यत्र—यस्मिन् पद्यबन्धे, अङ्गसन्धितद्रूपैः—अङ्गानाम् अवयवानां
ये सन्धयः शपटनविशेषास्तद्रूपैस्तादृशी तैरेव वा अक्षरैः—वर्णैः, वस्तु-
कल्पना—प्रतिपाद्यस्वार्थस्य रचना, तत्—नाटक कल्पनमित्यर्थः, प्रसक्तौ—प्रसक्त-
तायाम्, सत्यां—विद्यमानायां, यत्राङ्गसन्धितद्रूपैः—यत्राङ्गसन्धित-
रूपेण, भवतीति शेषः । यच्च—किञ्च यत् मध्यगमम्, चित्रकृत्—चम-
त्कारवादि, स्वरभ्यजनादीनां योजनविशेषेषु विद्यमानव्यवहित्यर्थः, तत्—

तदपि सघटनम्, चित्र-तदाख्योऽलङ्कार उच्यते इति शेषः । यत्र निष्णात-
कवि पद्यपत्रच्छत्रादिरचनानुसृष्टान् वर्णान् शब्दान् वा प्रयुनाक्ति, तत्र चित्रा-
ख्योऽलङ्कारो भवतीति भावः ।

भाषार्थ—जिस पद्य रचना में, अवयवों की बनावट समान वर्णों के
द्वारा करके, प्रतिपादनीय अर्थ का वर्णन किया जाय, और प्रसाद गुण भी
बना रहे, वह चित्र नामक शब्दालङ्कार होता है । तथा उसे भी चित्रालङ्कार
कहते हैं, जहां पदावली में कुछ भी चमत्कार हो ॥७॥

चित्रालङ्कारमुदाहरति—

जनस्य नयनस्थानध्वान एनरिच्छनचिनः ।

पुनः पुनर्जिनः पीनज्ञानध्यानधनः स नः ॥८॥

अन्वयः—जनस्य नयनस्थानध्वानः पीनज्ञानध्यानधनः
स जिनः नः एनः पुनः पुनः छिनस्तु ।

पदार्थ—जनस्य—लोकस्य, नयनस्थानध्वान—नयने नेत्ररूपे स्थाने पदे
ध्वान शब्द निर्वाणमार्गप्रदर्शक शब्द यस्य तथाभूत, यदुपदिष्ट शब्द लोका-
सतत सादर पटन्तीति भावः । पीनज्ञानध्यानधन—पीने परिपुष्टेऽत्यन्त विरादे
वा ज्ञानध्याने बोधानुमग्नानरूपे एव धन सम्पत् यस्य तथाभूत, निरतिशय-
ज्ञानविशिष्ट स्वात्मानुभववाधेत्यर्थः । एन—स्वामी, स—प्रसिद्ध, जिन—बुद्ध,
न—अस्माकम्, एन—पापम्, पुनः पुनः—वारवारम्, छिनस्तु—विनाशयतु ।

इदं पद्य पौडरादलङ्कारमन्वयेन गौमूत्रिकावन्धेन च पठितुं शक्यते ।
तदस्माभिरप्यस्ताभिर्दिष्टम् । यद्यप्यत्र 'इन' 'पुनः' 'जिन' इत्यादी विसर्गपरो
नकार आवश्यक 'जनस्य' इत्यादी च नकारो निर्विसर्गपर एवेति वैयर्थ्यम्,
तथापि—

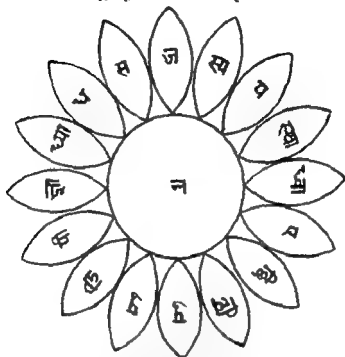
‘यमवशेषचित्रेषु बवयाईलयोनं भिन् ।

नानुस्वारविसर्गो च चित्रमङ्गाय सम्मतौ ॥[वाग्भ० १।२०]

इत्यायुक्तप्रकारेण न कश्चिदोप इति दिक् ।

भाषार्थ—जिनके उपदेश वाक्य, मनुष्यों के नेत्रों में सदा स्थान पते
हैं, विस्तृत ज्ञान और आत्मानुभव ही जिनकी सम्पत्ति है, वह प्रसिद्ध स्वामी
बुद्ध, हमारे पापों को सदा नष्ट करें ॥८॥

योडशपत्रपद्मबन्धचित्रम् ।

गोमूत्रिकाबन्धचित्रम् ।

ज	न	त्य	न	व	न	स्था	न	ध्या	न	ए	न	त्रि	न	रि	न
पु	न	पु	न	जि	न	पी	न	शा	न	ध्या	न	ध	न	स	न

एकस्वरचित्रमुदाहरति—

गणनरगणवरकरतरचरण !

परपदशरणगजनपयकथक ! !

अमदन ! गतमद ! गजकरयमल !

शममय ! जय मयधनवनदहन ! ॥६॥

अन्वयः—गणनरगणवरकरतरचरण ! परपदशरणगजन-
पथकथक ! अमदन ! गतमद ! गजकरयमल ! शममय ! भय-
घनघनदहन ! जय ।

पदार्थः—गणनरगणवरकरतरचरण—गणा अप्यो देवा वा, नरा
मनुष्याः, तेषां गणाः समूहः संधः, तस्य वरकरतरौ—अतिशयेन वाञ्छितार्थं संपा-
दयितारौ, अभिलषितार्थसाधकावित्यर्थः, चरणौ पादौ यस्य, तत्सम्बुद्धौ तथा,
चरणसेवकानां जनानाममीष्टफलप्रद इत्यर्थः । परपदशरणगजनपथकथक—
परमुत्कृष्टं यत् पदं परपदं—निर्वाणं मोक्षस्थानमित्यर्थः, तदेव शरणम् आश्रयं
गच्छन्तीति परपदशरणगाः, ते च ते जनाः, तेषां पथो मार्गस्य कथकः
कर्तव्योपदेशेन प्रदर्शक इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ तथा, अमदन—निष्काम, गतमद—
निरहङ्कार, गजकरयमल—गजस्य गजकरस्य करिषु एकादशस्य इव करयमलं
हस्तयुग्मं यस्य, तत्सम्बुद्धौ तथा, एककरशब्दस्यात्र लोपः, हे महाबाहो !
इत्यर्थः । शममय—शान्तिस्वरूप, किञ्च हे भयघनघनदहन—भयं भीतिः,
जन्ममरणप्रबन्धात्मकमेव धर्मं निबिडं वनमरणं तस्य दहनोऽग्निः, तद्विना-
शक इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ तथा, जय—सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । चित्रत्वात् पादान्ते
गुरुणामभावोऽपि न दोषावहः । ‘वा पादान्ते’ इति नियमेन वा गुरुत्वमव-
सेयम् । अत्र एकस्याकारस्यैव स्वरस्य विद्यमानत्वात् एकस्वरचित्रमिदम् ।

मावर्ष—अपने चरण सेवक, देव और मनुष्यों को अमीष्ट फल देने
वाले, परमपद की ओर जानेवाले पुरुषों के मार्ग प्रदर्शक, कामवासनाओं से
अलग, अहंकार रहित, हाथी की सूंड के समान बहुओं वाले, शान्तिस्वरूप,
और सांसारिक भयरूपी घने जंगल के लिए अग्निरूप आप, सबसे उत्तम
हैं ॥६॥

मात्राच्युतकमुदाहरति—

मूलस्थितिमघःकुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः ।

षिटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥१०॥

अन्वयः—मूलस्थितिम् अघः कुर्वन् गताक्षरैः पात्रैः जुष्टः
स षिटः पथि तिष्ठतः कस्य कुलीनस्य सेव्यः ? ।

पदार्थः—मूलस्थिति—मूलस्थ कुलस्य स्थिति मर्यादाम्, निजकुलचार-

मिल्यर्थं, अथ कुर्वन्-अनादरयन्, कुलाचारमपह्नाय कुमार्गगामी इत्यर्थः ।
 गताक्षरै-गतानि दूरीभूतानि अक्षराणि अक्षरादयो वर्णा येभ्यस्तै मूलै,
 पात्रै-नटविद्यकादिभि, जुष्ट-सेवित, स-प्रसिद्ध, विष्ट-धूर्त, पथि-
 सम्मार्गे, तिष्ठत-प्रवर्तमानस्य कस्य कुलीनस्य-श्रेष्ठकुलप्रसूतस्य पुण्यस्य,
 सेव्य-सत्करणीय स्यात्, न वस्यापीत्यर्थः । अत्र विष्टपदे इकारस्य प्रच्युती
 षट् इति पदमस्वेऽभ्य एवार्थं कल्प्यते । तथाहि—

मूलस्थिति-मूलानां शिपानां स्थितिमवस्थानम्, अथ कुर्वन्-तलदेशो
 कुर्वन्, गताक्षरै-गतो दूरीभूत आ समन्तात् क्षरो नाशो येषां ते, सरस
 हरितवर्णैरित्यर्थः, पात्रै-पर्णै जगभिर्वा, जुष्ट-सेवित, परितो व्याप्त
 इत्यर्थः, स-प्रसिद्ध, विष्ट-ज्यमोघपादप, कुलीनस्य-कौ पृथिव्या लीनस्य
 समुपविष्टस्य, तिष्ठत-सामगमनरोदात् विध्रामेच्छया क्षत्रैवासीनस्य, पथिकस्य
 पान्यस्य, सेव्य-आधायणीय इत्यर्थः । अत्रेकारमात्राच्युनौ अभ्याथौपपत्ते
 षुष्ट एव चमकार, तस्मान् मात्राच्युनवचित्रमिदम् ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

नरके-रौरवादौ, दुःखिता-कष्टभागिताम्, यान्ति-प्राप्नुवन्ति । अत्र 'बधने'
इति पदान् अनुनासिकभूतबिन्दुच्युती अन्य एवार्थं कल्प्यते । तथाहि—

अन्वयः—नर ! धर्माधर्मविदः साधुपक्षपातसमुद्यताः
गुरुणां बधने निष्ठाः के दुःखितां यान्ति ? ।

पदार्थ—नर ! हे पुरुषोत्तम ! धर्माधर्मविदः—धर्मं पुण्यम् अधर्मं पापं
च विविच्य जानन्तीति ते तयोक्ता, को धर्मं कथाधर्म इति तत्त्व-
विदः, साधुपक्षपातसमुद्यता—साधूनां सज्जनानां पक्षपाते सिद्धान्ताभिनि-
वेशे मताग्रहे समुद्यता समुद्यक्ता, अनुरागवन्त इत्यर्थः । गुरुणा—गुरुणां
पित्रादीनाम्, बधने—उपदेशे आश्रयपालने वा, निष्ठा—नितरां स्थिता अति-
शयश्रद्धावन्त इत्यर्थः । के—जना, दुःखिता—पीडावस्थाम्, यान्ति—गच्छन्ति !
न केऽपि इत्यर्थः । अप्र बिन्दुच्युतिमानेण बिलक्षणार्थप्रतीति स्फुट एव चम-
त्कार इति बिन्दुच्युतबिन्निमित्तम् ।

मायार्थ—धर्म को ही अधर्म समझने वाले सबनों के विचारों को
गिराने में सदा तैयार, अपने पूज्य व्यक्तियों के उगने में बड़े क्षतुर पुरुष
नरक में दुःख के मगनी होते हैं । अथवा—

हे पुरुष ! धर्म और अधर्म की वास्तविकता को पृथक् २ समझने वाले,
श्रेष्ठ पुरुषों के मतों में आग्रह रखने वाले, गुरुओं के बच्चों में सदा स्थित
रहने वाले कौन दुःख को प्राप्त होते हैं ? अर्थात् कोई नहीं ॥१२॥

एकव्यञ्जनत्रिप्रमुदाहरति—

ककाकुक्कुकेकाङ्ककेकिकोकैककुः ककः ।

कुक्कुकोकःकाककाककक्काकुक्कुकाङ्ककुः ॥१२॥

अन्वयः—ककाकुक्कुकेकाङ्ककेकिकोकैककुः कुक्कुकोकः—

काककाककक्काकुक्कुकाङ्ककुः ककः (वर्तते) ।

पदार्थ—ककाकुक्कुकेकाङ्ककेकिकोकैककु—क मुख्यमस्यामस्तीति वा मत्व-
धीयेऽपि टापि च रूपम्, मुखोत्पादिका इत्यर्थः, तादृशी काकु ध्वनिर्धेयां
ते ककाक्क, ते च ते कङ्का जलपक्षिविशेषा, केका ध्वनिविशेषोऽङ्कः
चिह्नं धेयां ते केकाङ्का, ते च ते केकिनो मयूरा, कोका चक्रवाक्याश्च, तेषा-
मेका अद्वितीया इति भूमि स्थानं निलय इत्यर्थः । विविधजलपक्षिनिवास-

भूमिरिति भावः । कुङ्कुमैक वाक्वाक्कर्षाङ्कुङ्कुमाङ्कु -वच इतिमता ,
 वचश्च वचधेति कुङ्कुव , द्विरुक्तिरुतिशयद्योतनार्था , अत्यन्त कुत्सिता इत्यर्थः ।
 काका हि ताके पक्षिषु मध्येऽत्यन्त कुत्सिता एव गणयन्ते । क जलम् ओको
 निवासस्थानं येषां ते कौकम् , काका एव काकका , कुङ्कुव कौकस्य ते वाक्वा
 इति* कुङ्कुमैक वाक्वा मितरा गार्हिता जलराका इत्यर्थः । तान् व्याख्ययन्ति
 समन्तात् शब्दापयन्ति या श्रुत्वा श्रुत्वेदीयमन्त्रविशेषा , मन्त्रोच्चारणपूर्वक
 मेव हि वाक्केभ्यो बलिरुपपद्यते इति सदेव श्रुतिमि वाकानां शब्दापनम् , ता
 श्रुत्वा एव वाक्को ध्वनिविशेषा , तान् धोक्ति उच्चारयति य , व ब्रह्मा , स
 अष्टौ ऋते यस्य स कुङ्कुमैक वाक्वाक्कर्षाङ्कुङ्कुमाङ्कु , विष्णुरित्यर्थः ।
 तस्य पु -निवसतिस्थानम् , व्यावास इत्यर्थः । एवभूत वच -केन जलेनोप
 खण्डित , को वायुर्वा यत्र यिद्यते स समुद्रो वर्तत इति शेषः । अत्र एवस्यैव
 ककारवर्णस्य गत्वेन बन्धस्य स्फुटं यमकारित्वमित्येवम्यजनविग्रमिदम् ।

दधत्-कुर्वन्, अथवा रणदम्बर-रणस्य समरस्य दम्बर पादन्यासं कुर्वन्, रणसम्बन्धिपादन्यासविशेषं कुर्वन्नित्यर्थः । प्रसरति-प्रस्पन्देण वेगेन चलतीत्यर्थः । अत्र 'करेणु' इति पदान् ककारप्रच्युतौ द्वितीयोऽर्थः सम्पद्यते । तथाहि—

हे देव ! यौष्माकसेनाया-भवदीयवाहिन्या, असौ रेणु-दूरमुत्पतित रज, दिवाकरस्य-मानो, आश्लेष-समन्तात् आलिङ्गनं कुर्वन्, रणदम्बर-रणे सग्रामे दम्बरं भयङ्करतां च, दधत्-सम्पादयन्, प्रसरति-परितो व्याप्नोतीत्यर्थः । अत्र ककारच्युतावन्यार्थप्रतिपत्तेश्चमत्कारित्वात् एकव्यञ्जनच्युत-कविग्रमिदम् ।

भाषार्थः—हे राजन् ! आपकी सेना का वह प्रसिद्ध हाथी, आकाश में अपनी सूडकी पुनःता हुआ, युद्धभूमि में भयङ्करता को उत्पन्न करता हुआ, अथवा सग्राम सम्बन्धी कदम रखता हुआ वेग से चल रहा है । अथवा—

हे राजन् ! आपकी सेना के चलने से ठठी हुई वह घूल, सूरज को चारों ओर से ढकती हुई, और सग्राम में भय की अवस्था को पैदा करती हुई, सब ओर फैल रही है ॥१३॥

चित्रयन्त्रं सप्रपञ्चं निरूप्य वक्रोक्तिमधुना लक्षयति—

प्रस्तुतादपरं वाच्यमुपादायोत्तरप्रदः ।

भङ्गरलेपमुखेनाह यत्र वक्रोक्तिरेव सा ॥१४॥

अन्वयः—यत्र उत्तरप्रदः प्रस्तुतात् भङ्गरलेपमुखेन अपरं वाच्यम् उपादाय आह सा एव वक्रोक्तिः ।

पदार्थः—यत्र-यस्मिन् पद्यबन्धे, उत्तरप्रद-उत्तरदाता पुमान्, प्रस्तुतात्-प्रकान्तादर्थात्, भङ्गरलेपमुखेन-सभङ्गरलेपाश्रयेण अमङ्गरलेपाश्रयेण वा, अपरम्-अन्यम्, वाच्यम्-अर्थम्, उपादाय-आश्रित्य, आह-वदति, सा-एव वक्रोक्तिः-एतदाख्योऽलङ्कारः कथ्यते इति शेषः ।

भाषार्थः—यिस रचना में उत्तर देनेवाला, प्रस्तुत अर्थ से, समग्रश्लेष अथवा अमङ्गरलेप के द्वारा, भिन्न अर्थ का आश्रय लेकर कथन करता है, उसे वक्रोक्ति नामक अलङ्कार कहते हैं ॥१४॥

समग्रश्लेष्यकोक्तिमुदाहरति—

नाथ ! मयूरो नृत्यति

तुरगाननवक्षसः कुतो नृत्यम् ।

ननु कथयामि कलापिन-

मिह सुखलापी प्रिये ! कोऽस्ति ॥१५॥

अन्ययः—नाथ ! मयूरो नृत्यति । तुरगाननवक्षसः नृत्यं
कुतः ? ननु कलापिनं कथयामि । प्रिये ! इह सुखलापी
कोऽस्ति ? ।

पदार्थ —वाचिन्मुग्धा नायिका पति सम्बोध्य ब्रूते—नाथ !—हे स्वामिन् !

मयूर-शिखी, नृत्यति-नर्तन करोति, मयूरनृत्यदर्शनस्य कामोद्दीपकत्वान्मु-
ग्धाया-तथोक्तिः । तदभिप्रायं बुद्ध्वाऽपि धीरलसितो नायकः समग्रश्लेष-
द्वारा पूर्वोक्तस्य 'मयूरो नृत्यति' इत्यत्र 'मयूर' इति पदस्य, ['तुरगवदनो
मयु' इति कौशानुसारम्] मयो उर मयूर, तुरगवदनवक्षः, इत्यन्यमर्थं
वक्ष्यति वा परिहामबुद्ध्या उत्तरयति । तुरगाननवक्षसः-तुरगानन-विभक्त-
स्य वक्षस उरसः, नृत्य-नर्तनम्, कुत-कथमत्र सम्भवतीति, अतस्त्व-
मेतदित्यर्थः । अथ नायिका पुनरपि मद्भाषयतात्पर्यमनेन नावगममिति विचि-
न्त्य तमकार्यं शब्दान्तरेण बोधयितुमाह-ननु-भो नाथ ! कलापिन-शिर-
सि त्वमसि त्वमसि-ममसि । मयूरपदेन कलापिबोधने मम तात्पर्यमित्यर्थः ।
भर्ता तु तमर्थं जानन्नपि पुनः परिहामपरतया 'कलापि' पदस्य 'क' गुण-
लपनि भाषणे' इत्यर्थांतरं कल्पयित्वा उत्तरमाह—प्रिये-प्रणयिनि, इह-
अस्मिन् प्रदेशे, सुखलापी-सुरा मयुं लपनि भाषन् इति तथा, बोऽस्ति ?
व पुमान् वने ? न बन्धुदरनीत्यर्थः । एवमत्र मयूरवत्तापिपदयोः भग्न-
विभाग इत्यादि विवक्षावन्तान् समग्रश्लेषमूला वक्तव्यमित्यर्थः ।

‘मधुर बोलने वाला’ यह अर्थ कल्पना करके पति ने फिर परिहासपूर्वक कहा—
प्रिये ! यहा मधुर बोलने वाला कौन है ? ॥१५॥

अभङ्गश्लेषवक्रोक्तिमुदाहरति—

भर्तुः पार्वति ! नाम कीर्तय न चेत्त्वां ताडयिष्याम्यहम्
क्रीडाब्जेन, शिवेति, सत्यमनघे ! किं ते शृगालः पतिः ? ।
नो स्थाणुः, किमु कीलको, न हि पशुस्वामी, नु गोप्ता गमाम् ?
दोलाखेलनकर्मणीति विजयागौर्योर्गिरः पान्तु वः ॥१६॥

अन्वयः—पार्वति ! भर्तुः नाम कीर्तय न चेद् अहं क्रीडा-
ब्जेन त्वां ताडयिष्यामि, शिवेति, अनघे ! ते पतिः शृगालः,
सत्यं किम् ? नो, स्थाणुः, कीलकः किम् ? न हि, पशुस्वामी,
नु गवां गोप्ता ? दोलाखेलनकर्मणि विजयागौर्योः इति
गिरः वः पान्तु ।

पदार्थ —पार्वति हे गौरी ! त्व भर्तु—निजपत्यु, नाम—अभिधानम्,
कीर्तय—कथय । न चेत्—अन्यथा पतिनाम न ब्रवीषि यदि, तदा अह—
विजया, क्रीडाब्जेन—लीलाकमलेन, त्वा—भवतीम्, ताडयिष्यामि—प्रहर्षि-
ष्यामि । उमा विजयाप्रश्नस्योत्तरमाह—शिवेति, ‘शिव’ इति मम भर्तुरभि-
धानमित्यर्थः । अत्र ‘शिवेति’ गौरीप्रत्युत्तरे ‘शिव इति’ ‘शिवा इति’
इत्युभयथा पदच्छेदसत्त्वात्, शिवापदस्य च शृगालीवाचकत्वेन तत् स्त्रीत्वं
निरस्य शृगालवाचकत्वं प्रस्तुतादर्थान्तरं कल्पयित्वा विजया पुनराह—अनघे-
हे पुण्यशीले ! ते—तव, पति—भर्ता, शृगाल—जम्बुक, इति सत्य—निश्चित
किम् ? एव विजयाप्रत्युक्ता गौरी निजभर्तुरभिधानान्तर पुनरभिधत्ते—नो,
स्थाणु—मम पति शृगालो नास्ति, अपितु ‘स्थाणु’ इति मम पत्युर्नाम
इत्यर्थः । अत्रापि स्थाणुशब्दस्य ‘स्थाणु काले हरे पुमान्’ इति कोरा
प्रमाणीकृत्य प्रस्तुत इत्वाचिव परित्यज्य, अर्थान्तरं च कीलवाचित्वमाधित्य
विजया पुनराह—किमु कीलक ! ते पति कीलक—शङ्कु, किम् ?
पार्वती पुनर्नामान्तरमाह—न हि, पशुस्वामी, मम भर्ता कीलको नास्ति-

अपि ॥ पशुस्वामी-पशुपति. इति मम भर्तुर्नाम इत्यर्थः । अत्रापि पशु-
स्वामीति पदस्य योगशक्त्या पशूना गवादीनां स्वामी पशुस्वामी गोप इति
प्रस्तुतादर्थान्तरं कल्पयित्वा निजया पुनराह—तु-न्तु किम् ^२ गवा-पशु-
विशेषाणाम्, गोप्ता-रक्षक, गोप इत्यर्थः, तव भर्ता ^२ दोलखेलनकर्मणि-
दोलाया खेलनं क्रीडनम्, तदेव कर्म व्यापारस्तस्मिन्, विजयागौर्यां-विज-
याया पार्वतीमुख्या पार्वत्याश्च, इति-एवमुक्तप्रकारा, गिर-वाच. प्रश्नो-
त्तररूपा, घ-युष्मान्, पान्तु-रक्षन्तु । अत्र शिवस्याणुपशुस्वामिपदानां
अभङ्गानामेवार्थान्तरप्रतिपादकावेन अभङ्गरलेपमूला वक्तोक्तिरियम् ।

भाषार्थः—[इस श्लोक में गौरी और उसकी सखी विजया का परिहास
वात्सलाप है] विजया—हे पार्वती ! अपने पति का नाम बत, नहीं तो मैं
इस खेलने के कमल से तुम्हें मारूंगी । गौरी—मेरे पति का नाम शिव है ।
विजया—क्या तुम्हारा पति शिव अर्थात् शृंगारु है ? गौरी—नहीं, मेरा
पति स्याणु [महादेव] है । विजया—क्या तुम्हारा पति स्याणु [कौलक]
अर्थात् दूठ है ? गौरी—नहीं, मेरा पति पशुस्वामी [पशुपति=महादेव]
है । विजया—क्या तुम्हारा पति पशुस्वामी अर्थात् पशुओं को पालने वाला
गवाहा है ? हिंङाले पर झूलते समय गौरी और विजया की इस प्रकार की बात
चीत, आपलोगों की रक्षा करें ॥१६॥

कमप्राप्तमनुप्रासं लक्षयति—

तुल्यश्रुत्यक्षरावृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुणः ।

अतत्पदः स्याच्छेकानां लाटानां तत्पदश्च सः ॥१७॥

अन्वयः—तुल्यश्रुत्यक्षरावृत्तिः स्फुरद्गुणः अनुप्रासः ।
सः छेकानाम् अतत्पदः, लाटानां च तत्पदः स्यात् ।

पदार्थः—तुल्यश्रुत्यक्षरावृत्तिः—तुल्या सदृशी श्रुति ध्वनि येषामक्षराणां
वर्णानाम्, तेषाम् आश्रित्य पुन पुनरावर्तनमुच्चारणं यत्र स, स्फुरद्गुणः—स्फु-
रन्त स्फुट प्रतीयमाना गुणा औदार्यादयो यत्र तथाभूत, अनुप्रासः—एत-
दाख्योऽलङ्कार उच्यते इति शेषः । स—अनुप्रास, छेकानां—विदग्धानां
चतुराणामिति यावत्, अतत्पदः—साध्येव पदानि यत्र स तत्पद, न तत्पदोऽ-
तत्पद, भिन्नपदरहित इत्यर्थः । लाटानां—लाटदेशोद्भवानां पुरुषाणां च,
तत्पद—तानि पूर्वोक्तान्येव पदानि यत्र स, स्यात्—भवेत् । छेकानां चतुर-

पुरुषाणां भिन्नैः पदैर्निर्मितोऽनुप्रासो रुचिकरो भवतीति तन्नामैव प्रसिद्धिं गतोऽयं छेकानुप्रास इति व्यवहियते । लाटदेशायजनेभ्यस्तु तैरेव पदै रचितोऽनुप्रासो रोचते, इत्यपरस्तन्नामैव लोके लाटानुप्रास इति प्रसिद्धः । एव छेकानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति द्विविधोऽनुप्रास इति ।

भाषार्थ—जिस रचना में समान वर्णों की बार २ आवृत्ति अर्थात् उच्चारण किया जाय, तथा जहाँ औदार्य आदि गुण स्पष्ट प्रतायमान हों, उसे अनुप्रास अलंकार कहते हैं । वह अनुप्रास दो प्रकार का होता है—१ छेकानुप्रास—जहाँ भिन्न २ पदों के होने पर भी समान श्रवण होने से अनुप्रास हो, २ लाटानुप्रास—जहाँ समान पद होने पर ही समान श्रवण होने से अनुप्रास हो ॥१७॥

छेकानुप्रासमुदाहरति—

अलं कलङ्कशृङ्गार ! करप्रसरहेलया ।

चन्द्र ! चण्डीशनिर्मात्यमसि न स्पर्शमर्हसि ॥१८॥

अन्वय—कलङ्कशृङ्गार ! चन्द्र ! करप्रसरहेलया अलम्, चण्डीशनिर्मात्यम् असि, स्पर्शं न अर्हसि ।

पदार्थ—कलङ्कशृङ्गार !—कलङ्कोऽपवादे निन्दा, शृङ्गारेण हुरतेन वक्ष्य तात्पर्यबुद्धौ तथा, गुरुपत्नीगमनरूपकलङ्कयुक्त इत्यर्थः । चन्द्र !—हे मृगाङ्ग ! करप्रसरहेलया—कराणां किरणानां प्रसरस्य विस्तारस्य हेलया कीडया, अलं—पर्याप्तम्, अधुना मयूखप्रसारणं मा कुर्वित्यर्थः । यत एव चण्डीशनिर्मात्यं—चण्डी दुर्गा, तस्या ईश पति महादेव, तस्य निर्मात्यमुच्छिद्यम्, असि—वर्तसे । अत एव स्पर्शं—सम्पर्कम्, नार्हसि—कर्तुं न योग्योऽसि । 'अप्राप्य शिवनिर्मात्यम्' इति वचनादस्पृश्योऽपीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्द्धे पदैषु भिन्नेष्वेव सत्सु लकारवकाररेफाणां द्वितीयाद्धं च चकारराकार-सकाराणां पुनः पुनरावृत्ते सत्त्वात् छेकानुप्रासो नामालङ्कारः ।

भाषार्थ—गुरुपत्नी गमन के कारण बदनाम हुए हे चन्द्र ! तू अपनी किरणों को फैलाने से बस कर, क्योंकि तू महादेव का उपमूर्क शेष [उपमोह करने का बद सिरसे उतारा हुआ] है, इसलिये अस्पृश्य है ॥१८॥

लाटानुप्रासमुदाहरति—

रणे रणविदो हत्वा दानवान् दानवद्विपा ।

नीतिनिष्ठेन भूपाल ! भूसियं भूस्त्वया कृता ॥१२॥

अन्वयः—भूपाल ! दानवद्विपा नीतिनिष्ठेन त्वया रणे रणविदो दानवान् हत्वा इयं भू भू कृता ।

पदार्थ —भूपाल !—हे जगद्रक्षक ! दानवद्विपा—दानवान् इनुमान् द्वष्टि इति दानवद्विद् तेन, दैत्यशत्रुणा, नीतिनिष्ठेन—नीतौ नये पङ्गुणचतुर पायादिप्रयोगे निष्ठा स्थिति चातुर्यं वा यस्य तथाभूतेन राजनीतिनिपुणे नेत्यर्थः । त्वया—भवता कृष्णेन, रणे—संग्रामे, रणविद—युद्धकुशलान्, दानवान्—दैत्यान्, हत्वा—विनाशय, इयं—पुर प्रतीयमाना, भू—धरा, भू—रक्षाजादीनामुत्पादयित्री, कृता—विहिता । दैत्योपद्रवशमनेन सुखसम्पत्तिशालिनी सम्पादिता इति भावः । अत्र रणदानवभूपदानां पुनरावृत्त्या तत्पदावृत्ति मूलको लाटानुप्रासः ।

पदार्थ—हे जगत् की रक्षा करने वाले कृष्ण ! दानवों के शत्रु और राजनीति में निपुण आपने, संग्राम में युद्ध कुशल दानवों को मार कर इस पृथ्वी को पृथ्वी बना दिया । अर्थात् दैत्यो के उपद्रव का नष्ट कर के सुख और सम्पत्ति से युक्त कर दिया ॥१२॥

पादावृत्त्या लाटानुप्रासमुदाहरति—

त्वं प्रिया चेन्नकोराक्षि ! स्वर्गलोकसुखेन किम् ? ।

त्वं प्रिया यदि न स्या मे स्वर्गलोकसुखेन किम् ? ॥१३॥

अन्वय —चकोराक्षि ! त्वं चेत् मे प्रिया स्या, स्वर्गलो कसुखेन किम् ? यदि त्वं मे प्रिया न स्या, [तदापि] स्वर्ग लोकसुखेन किम् ? ।

पदार्थ —चकोराक्षि !—चकोरस्याक्षिणी इति आक्षिणी यस्या, तत्स म्बुद्धौ तथा, हे चकोरनन्ने ! त्वं—भवती, चेत्—यदि, मे—मम, प्रिया—प्रण यिनी, स्या—मने, 'स्या मे' इति पदद्वय प्रथमपादेऽप्यवेति । तदा स्वर्ग लोकसुखेन—स्वर्गलोके त्रिदशालये सत् सुखं पीयूषपानोऽप्सर सम्भोगादिज न्य तेन, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । त्वत्तात्पर्यापेक्षया स्वर्ग-

मुखं तुच्छमेवेति भावः । यदि त्व मे प्रिया न स्याः, तदापि स्वर्गलोक-
मुखेन किम् ? त्वय्यप्राप्तायां स्वर्गमुखमपि अकिञ्चित्करमेवेति भावः ।
अत्र 'स्वर्गलोकमुखेन किम्?' इति पादावृत्त्या व्यट्यानुप्रासः ।

माषार्य—हे चकोर के नेत्रों के समान नेत्र वाली ! यदि तू मेरी प्रेयसी
हो जाय, तो स्वर्गमुख से क्या ? यदि तू मेरी प्रेयसी न हो, तो भी स्वर्ग-
मुख से क्या प्रयोजन ? ॥२०॥

छेकानुप्रासस्यान्यदुदाहरणमाह—

एकत्र पात्रे स्वकलत्रवक्त्रं

नेत्रामृतं विम्बितमीक्षमाणः ।

पश्चात् पपौ सीधुरसं पुरस्तात्

ममाद कश्चिद् यदुभूमिपालः ॥२१॥

अन्वयः—कश्चिद् यदुभूमिपालः, नेत्रामृतं स्वकलत्र-
वक्त्रम् एकत्र पात्रे विम्बितम् ईक्षमाणः पुरस्तात् ममाद, पश्चात्
सीधुरसं पपौ ।

पदार्थः—कश्चित्—एकः, नाम्ना निर्देष्टुमशक्यः, यदुभूमिपालः—यदु-
वंशोद्भवो वृषः, नेत्रामृतं—नेत्राणां नयनानां कृते अमृतमिव पीयूषमिव
आल्हादकरवात्, किं तत् ? स्वकलत्रवक्त्रं—स्वस्य आत्मनः, कलत्रस्य
प्रियायाः, वक्त्रम् आननम्, एकत्र—एकस्मिन्, पात्रे—मद्यभाजने, विम्बितं—
प्रतिफलितम्, ईक्षमाणः—अवलोकयन्, पुरस्तात्—मद्यपानाद् पूर्वमेव, ममाद—
हर्षातिशयम् उन्मादं वा प्राप, पश्चात्—पात्रप्रतिविम्बितप्रियामुखदर्शनजनि-
तौन्मादात् परम्, सीधुरसं—मद्यरसम्, पपौ—पीतवान् । अत्र प्रथमार्द्धे
वकारत्रकारमकाराणां उत्तरार्द्धे च पकारसकारमकाराणां पुनः पुनरावृत्त्या
अतत्पदावृत्तिनिबन्धनरक्षेकानुप्रासः ।

माषार्य—कौई यदुवंश का राजा, नेत्रों के लिये अमृतमय, अपनी
प्रेयसी के मुख को, मद्यपात्र में प्रतिविम्बित देखता हुआ, मद्यपान से पूर्व ही
अतिशय हृष अथवा उन्माद को प्राप्त हो गया, मद्यरस को उसने बाद में
पिया ॥२१॥

क्रमप्राप्तं यमकं लक्षयति—

स्यात् पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुताऽयुता ।

यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥२२॥

अन्वयः—भिन्नवाच्यानां पादपदवर्णानां संयुता अयुता
आवृत्तिः यमके स्यात्, [तच्च] आदिमध्यान्तगोचरम् ।

पदार्थ —भिन्नवाच्यानां-भिन्नम् अन्यन् पृथग्भूत वाच्यम् अभिधेयोऽर्थो
येषां तथाभूतानाम्, पादपदवर्णानां-पाद पदस्य तुरीयो भाग, पद विभ-
क्त्यन्त शब्द, वर्णां अक्षराणि, एतेषाम्, संयुता-मिलिता तुल्यपदा
न्तरेण सरिलया, अयुता-अमिलिता तुल्यपदान्तरेण विच्छिन्ना, आवृत्ति-
पुनरुच्चारणम्, यमक-तदाख्योऽलङ्कार, स्यात्-भवेत् । तच्च यमकं
आदिमध्यान्तगोचरम्-आदी प्रथमपादे, मध्ये द्वितीयतृतीयपादयो, अन्ते
चतुर्थपादे च, यमाद्य गोचरम् इन्द्रियविषय भवतीत्यर्थः । तथा च प्रतिपाद-
गत यमकं भवतीति भावः । एवं पाद-पद-वर्णानां त्रयाणामावृत्तिरूपं
यमकं त्रिविधम् । आद्येतेष्व मयुनायुनत्वमेदेन द्विविधत्वात् यमकस्य पद-
विधचम्, पुनरपि तस्य चतुः पादगोचरत्वेन चातुर्विध्यात् चतुर्विंशतिर्भेदाः ।
तेषामुदाहरणान्यग्रे प्रदर्शयन्ते ।

भाषार्थ—भिन्न २ अर्थ बाल पाद पद अथवा वर्णों की, मिलित अथवा
पदान्तरों से व्यवहित समान आवृत्ति को यमक कहते हैं । यह यमक, श्लोक
के प्रत्येक चरण में देखा जाता है ॥२२॥

अथाद्यपादस्य संयुतावृत्तिमूलं यमकमुदाहरति—

दयां चक्रे दयाञ्चक्रे ।

सतां तस्माद् भवान् गितम् ॥२३॥

भाषार्थ—आपने कृपा की, इसी लिये सज्जनों के लिये धन वितीर्ण किया ॥२३॥

सयुतावृत्तिमूलं मध्यपादयमकमुदाहरति—

यशस्ते समुद्रान् सदारोरगारेः ।

सदारोरगारेः समानाङ्गकान्तेः ॥२४॥

अन्वयः—उरगारेः समानाङ्गकान्तेः सदारोरगारेः ते सत् यशः समुद्रान् आर ।

पदार्थ—उरगारे—उरसा वक्षसा गच्छन्तीति उरगा सरीसृपा, तेपामरे शनो गरुडस्य, समानाङ्गकान्ते—समाना सदृशी अत्रकान्ति शरीरशोभा यस्य तथाभूतस्य, हेमवर्णस्यैत्यर्थः । सदारोरगारे—सदा सर्वदाऽनवरत, रोर शारिदृष गच्छन्ति अरय शत्रवो यस्य तादृशस्य, निजप्रतापवशीकृतशानोरित्यर्थः । ते—तव, सत्—विद्यमान सवारकृष्ट वा, यश—कीर्ति, समुद्रान्—जलधीन्, आर—प्राप । सर्वा अपि दिशन्ते यशसा व्याप्ता इति भावः । कस्यचिदज्ञो यशोवर्णनमिदम् । ‘अत्र द्वितीय पादस्य पदान्तराभ्यवहिततया तृतीयपादे समानरूपेणावृत्ते सयुतावृत्तिमूल मध्यपादयमकमिदम् ।

भाषार्थ—गरुड के समान सुवर्णमय कान्ति वाले, सदा ही शत्रुओं को दारिद्र बनाने वाले, आपका उत्कृष्ट यश समुद्रों तक पहुँच गया है ॥२४॥

संयुतावृत्तिमूलम् अन्तपादयमकमुदाहरति—

द्विषामुद्धतानां निहंसि त्वमिन्द्र ! ।

मुदं भो धराणामुदम्भोधराणाम् ॥२५॥

अन्वयः—भो इन्द्र ! त्वम् उदम्भोधराणाम् उद्धतानां द्विषां धराणां मुद निहंसि ।

पदार्थ—भो इन्द्र !—हे देवराज !, त्वम्, उदम्भोधराणाम्—उदुधरि श्रेष्ठेषु एकग्रीभूता अम्भोधरा मेघा येषां तथाभूतानाम्, उद्धतानां—पक्षशा-लित्वेनातिशय गर्वितानाम्, पूर्व पर्वतानामपि पक्ष आसन् इति पौराणिका । अत एव द्विषा—शत्रूणामुपद्रवकारित्वाद् विरोधिभूतानामित्यर्थः । धराणां—धरन्तीति धरा पर्वतास्तेषाम्, मुद—द्वेषम्, निहंसि—नाशयसि । इन्द्रो हि पर्वत-

परशुराम की भी शोभा को मत्त कर दिया है, प्रत्येक समय में दीप्ति को प्राप्त हो रही है ॥२६॥

अथायुतावृत्तिमूलमादिमध्यपादयमकमुदाहरति—

सारं गवयसान्निध्यराजि काननमग्रतः ।

सारङ्गवयसां निध्यदारुणं शिखरे गिरेः ॥२७॥

अन्वयः—गिरेः अग्रतः शिखरे सारं गवयसान्निध्यराजि
सारङ्गवयसां निधि अदारुणं काननम् ।

पदार्थ —गिरे—पर्वतस्य, अग्रत—अग्रवर्तिनि पुरो दृश्यमाने, शिखरे—
सान्ना—शृङ्गे, सार—प्रधानभूतम्, अत्युत्कृष्टमित्यर्थः । गवयसान्निध्यराजि—
गवयानां गोसदृशवन्वयशुविशेषाणां सान्निध्येन सन्निधानेन ससर्गेण सहवा-
सेन वा राजत शोभत इति तथा । सारङ्गवयसां—सारङ्गाणां मृगविशेषाणां
वयसां विविधपक्षिणां च, निधि—आश्रयभूतम्, निरुपद्रवनिष्पत्तिस्थानमि-
त्यर्थः । अदारुणं—न दारुणं अयावहमिति तथा, रम्यमाकर्षकमित्यर्थः । कानन-
वनम्, वर्तत इति शेषः । अत्र प्रथमपादस्य तृतीयपादे समानत्वेनावृत्तेरपि
द्वितीयपादेन व्यवहितत्वाद् अयुतावृत्तिमूलं प्रथमतृतीयपादगोचरं यमकमिदम् ।

माषार्थ—पहाड़ की सामने की चोटी पर, बहुत बड़ा, नील गायों
से सुशोभित, मृग और पक्षियों का सज्जाना, अति मनोहर वन, विद्यमान है ॥२७॥
अयुतावृत्तिमूलमाद्यन्तपादयमकमुदाहरति—

आसन्नदेवा न रराज राजि-

रुधैस्तटानामियमत्र नाद्रौ ।

क्रीडाकृतो यत्र दिगन्तनागा

आसन् नदे वानरराजराजिः ॥२८॥

अन्वयः—अत्र अद्रौ आसन्नदेवा वानरराजराजिः इयम्
उधैस्तटानां राजिः न न रराज, यत्र नदे दिगन्तनागा क्रीडा-
कृत आसन् ।

पदार्थ —यत्र—आस्मिन्, अद्रौ—पर्वते, आसन्नदेवा—आसन्ना समीपवर्तिनो
देवा इन्द्रादयो यस्यास्तथाभूता, वानरराजराजि—वानराणां कपीनां राजान
मुख्या वानरराजा, तथा राजि श्रेष्ठी समूह यत्र तथाभूता, इयम्—अग्रतो

दृश्यमाना, कस्यचिन्नदविशेषस्य उच्चैस्तटानाम्—उन्नततीरप्रदेशानाम्, राजि-
पक्षि, न न राज—नन्दयप्रहणाद् अवरयमेव शुशुभ इत्यर्थः । यत्र-
यस्मिन् उन्नततीरप्रदेशशोभावति, नदे—वारिप्रवाहविशेषे, दिगन्तनागा-
दिगजा, क्रीडाकृत—क्रीडाकारिण, आसन्—अविद्यन्त । अत्र प्रथमपादस्य
चतुर्थपादे सभानत्वेनावृत्ते द्वितीयतृतीयपादव्यवधानाद् अयुतावृत्तिमूलभा-
द्यन्तपादयमकमिदम् ।

माधार्थ—इस पहाड पर, जहा समीप ही देवता निवास करते हैं,
और बड़े २ बन्दरों के मुख पर रहते हैं, किसी नद विशेष के ऊंचे किनारों
की पक्षि बहुत ही सुशोभित हो रही है, जिस नद में दिग्गज क्रीडा निपा
करते थे ॥२८॥

अयुतावृत्तिमूलं द्वितीयचतुर्थपादगतं यमकमुदाहरति—

अमरनगरस्मेराक्षीणां प्रपञ्चयति स्फुर-

त्सुरत्तरुचये कुर्वाणानां बलधम ! रंहसम् ।

इह सह सर्रायान्तीनां नरेश ! नगेऽन्वहं

त्वेनाहृतेस्तृतीयपादेन व्यवधानाद् अशुनाश्रुतिमूल द्वितीयचतुर्थपादगोचरं यमकमिदम् ।

माधुर्य—अतिशय परावमी ह राजन् ! अनेक कल्पवृक्षों से सुशोभित इस पहाड़ पर बाण नामक वृक्षों से विरा हुआ भूप्रदश, प्रतिदिन सम्भोग सुख के लिये देवों के साथ आती हुई तथा अतिशय अट्टहास करती हुई अप्सराओं के बेग को स्पष्ट प्रकट कर रहा है ॥२६॥

सर्वपादालां समानावृत्तौ महायमकमुदाहरति—

रम्भाऽऽरामा कुरवक ! कमला-

रम्भा रामा कुरवककमला ।

रम्भारामाऽकुरवककमलाऽ-

रम्भाऽऽरामाऽकुरवककमला ॥३०॥

अन्वयः—अचक ! रम्भाऽऽरामा कमलारम्भा रामा कुरवककमला रम्भारामा अकु. अचककमला अरम्भारामा अकु-रवककमला क [धर्तने. शोध्यते वा] ।

विशेषा यत्र सा, कु-भूमि, वर्तते शोभते वा इति शेषः । अत्र प्रथमपाद-
स्यैव पुन पुनरावृत्ते महायमवभिदम् ।

भाषार्थ—हे पालन करने वाले ! बेलों के उपवन से मुक्त, कमलों से
मरी हुई तथा सुशोभित, कुरवक नामक वृक्षों के वारण अति रमणीक, रम्भा
नामक अप्सरा के सदृश सुन्दरियों से व्याप्त, अति प्रशसनीय, बगुलों से
रहित जल वाली [बगुले आम तीर पर धाड़े और गन्दे जल में ही बसर
करते हैं । इसलिए 'बक रहित' से अभिप्राय 'गन्मीर और स्वच्छ जल वाली'
है], अत्यधिक शोभाओं से सुरम्य, तथा मधुर शब्द करने वाले हरिणों से
व्याप्त यह भूमि सुशोभित हो रही है । [किसी विशेष भूप्रदेश का यह
वर्णन है] ॥३०॥

पादयमकानि यथायथ निरूप्य, अधुना संयुताष्टुप्तिमूलमादि-
पदयमकमुदाहरति—

हारीतहारी ततमेव धत्ते

शेवालसेवालसहस्रमम्भः ।

जम्बालजं बालमलं दधानं

मन्दारमन्दारवयायुरद्रिः ॥३१॥

अन्वय—हारीतहारी मन्दारमन्दारवयायु एव अद्रिः
ततं शेवालसेवालसहस्रं बालं जम्बालजम् अलं दधानम् अम्भः
धत्ते ।

लम्, निर्भररूपं सरोरूपं वा धत्ते-धारयति । अत्र प्रत्येकस्मिन् पादे हारीता-
दीना पदानामावृत्ते पदान्तराव्यवहिततया सयुतावृत्तिमूलत्वादिपदयमक-
मिदम् । यद्यपि द्वितीयपादे तालव्यदन्ययोर्भेदः, तथापि शस्योरभेदाग्री-
कारेण नाय दोषः । अथवा 'शेवाल' पर्याय 'सेवाल' शब्द एवाङ्गीकार्यः ।

माषार्थः—हारीत नामक पक्षियों से मनोहर, तथा मन्दार वृक्षों से मधुर
एव धीरे २ उठते हुए शब्द वाले वायु से युक्त यह सामने दीखता हुआ पहाड़
सिरवाल के बीच में धीरे २ चलने वाले हलों से युक्त, तथा नये कमलों से
अच्छी तरह सुशोभित विस्तृत जल को धारण कर रहा है ॥३१॥

संयुतावृत्तिमूलं मध्यपदयमकमुदाहरति—

नेमिर्विशालनयनो नयनोदितश्री-

रभ्रान्तबुद्धिविभवो विभवोऽथ भूयः ।

प्राप्तस्तदेति नगराश्नगराजि तत्र

सूतेन चारु जगदे जगदेकनाथः ॥३२॥

अन्वयः—अथ विशालनयनः नयनोदितश्रीः अभ्रान्तबुद्धि-
विभवः विभवः जगदेकनाथः नेमिः नगरात् तत्र नगराजि
[यदा] प्राप्तः, तदा सूतेन चारु भूयः इति जगदे ।

पदार्थः—अथ-अनन्तरम्, विशालनयन-विशाले अतिदीर्घे नयने नेने
यस्य स, कमलनेत्र इत्यर्थः । अत एव नयनोदितश्री-नयनाभ्यां नेत्राभ्याम्
उदिता प्रकटीभूता श्री शोभा यस्य स । अथवा नेत्रेण नीत्या राजनीति
मार्गेण नोदिता प्रेरिता प्रकाशिता वा श्रीमस्य स, न्यायाधिकारोभ इत्यर्थः ।
अभ्रान्तबुद्धिविभव-अभ्रान्तो भ्रान्तिरहित बुद्धे ज्ञानस्य विभव मामर्थ्य
यस्य तथाभूत, तत्त्वज्ञानवानित्यर्थः । विभव-विगतो नष्टो भव संसारो यस्य
स, संगारवागनाशून्यत्वेन जीवनमुक्त इत्यर्थः । जगदेकनाथ-जगतीं पृथि-
व्यादिगर्वलोकानाम्, एक अनन्यो नाथ पति, नेमि-तदास्थो महापुरुषो
जेनाचार्य, नगरान्-पुरान्, स्वनिवासनिस्थानादित्यर्थः । तत्र-तस्मिन् काले
नगराजि-महाराजैले रैवतकनाजि, यदा प्राप्त-समुपगत, तदा तस्मिन् काले
सूतेन-सारथिना, चारु-शोभन यथा स्यात् तथा, भूय-पुन पुन, इति-इथ
यदनमाराप्रकारेण, जगदे-कथितः । अत्र 'नयन-विभव-नगर-जगदे' इति

पदानां पादमध्यगतानामावृते पदान्तरेणाव्यवधानाद् संयुतावृत्तिमूल मध्य-
पदगोचर यमकमिदम् ।

साधार्य—बड़े २ नेत्रों वाला, अतएव नेत्रों से प्रकाशित विशेष शोभा
से युक्त, अथवा नीति या न्याय से विस्तृत शोभा वाला, तत्त्वज्ञानी, ससार
वासनाओं से शून्य, टोंकों का स्वामी, नेमि नामक महात्मा, अपने निवास
स्थान से, उस रैवत महाशैल पर जब पहुँचा, उस समय सारमी ने बहुत
अच्छी तरह बार २ उन्हें यह कहा ॥३२॥

संयुतावृत्तिमूलमन्तपदयमकमुदाहरति—

यदुपान्तिकेषु सरलाः सरलाः

यदनूद्यलन्ति हरिणा हरिणाः ।

तदिदं विभाति कमलं कमलं

मुदमेत्य यत्र परमाप रमा ॥३३॥

अन्वय.—यदुपान्तिकेषु सरलाः सरलाः, यदनु द्यलन्ति
हरिणा उद्यलन्ति, यत्र रमा कमलम् एत्य परं मुदम् आप
तत इदं कमलं विभाति ।

अयुतावृत्तिमूलं पादादिगोचरं पदयमकमुदाहरति—

कान्तारभूमौ पिककामिनीनां

कां तारवाचं चमते स्म सोढुम् ।

कान्ता रतेशोऽध्वनि वर्तमाने

कान्तारविन्दस्य मधोः प्रवेशे ॥३४॥

अन्वयः—कान्ता रतेशे अध्वनि वर्तमाने, कान्तारविन्दस्य मधोः प्रवेशे कान्तारभूमौ पिककामिनीनां कां तारवाचं सोढुं चमते स्म ।

पदार्थः—कान्ता—कामिनी, रतेशे—मनारे, अध्वनि—भाँ, वर्तमाने गतवति प्रीतिने इति यावत्, विदेशस्थे सतीत्यर्थः । कान्तारविन्दस्य—कान्तानि विकसिततया कमनीयानि अरविन्दानि कमलानि यत्र तथाभूतस्य, मधोः—चैत्रस्य वषन्तस्येति यावत्, प्रवेशे—आगमे, प्रारम्भे गति, कान्तारभूमौ—वन-प्रदेशे, पिककामिनीनां—कोकिलानाम्, का—कतनाम्, तारवाचम्—उर्ध्वे स्वरे-गोचारिता मनोहारिणी वाणीम्, सोढुं—मर्शितुम्, चमते स्म—शक्नोति स्म ? ॥ कामरीत्यर्थः । कामिन्याः पतिवियोगेन कोकिलवाचद्येतोदग्धकारिण्य एवासन्, अत मोदुमशक्या इति भावः । अत्र प्रतिपादादौ कान्तारपदादौ पदान्तरव्यवधानाद् अयुतावृत्तिमूलं पादादिगोचरं पदयमकमुदाहरति ।

मार्थः—कामिनी, पति के विदेश चले जाने पर, कमनीय कमलों से परिपूर्ण बसन्त के आरम्भ में, जंगल में बोलती हुई कोयलों की किस कूक को सहन कर सकी ? [अर्थात् किसी को नहीं] ॥३४॥

अयुतावृत्तिमूलं पादमध्यगतं पदयमकमुदाहरति—

चकार साहसं युद्धे घृतोज्ञासा हसं च या ।

दैन्यं त्वां साह संप्राप्ता द्विषां सोत्साह ! सन्ततिः ॥३५॥

अन्वयः—सोत्साह ! या घृतोज्ञासा द्विषां सन्ततिः युद्धे साहसं हसं च चकार, सा त्वां संप्राप्ता दैन्यम् आह ।

पदार्थः—सोत्साह !—उत्साहेन पराक्रमेणोद्यमेन सह वर्तन इति धोन्माहः तन्मयुद्धं तथा, हे पराक्रमशील ! भूपाल ! इति शेष । या, घृतोज्ञासा—अन्वय विभवेन घृतोऽहीहृत उल्लसो ह्यौ यदा तथामूता, अन्वय जदत्ता-

भेन दत्ता इति भावः । द्विषा-शत्रूणाम्, सन्तति-धेष्ठी, युद्धे-सप्रामाद्वेषे,
साहस-शस्त्रादिचालनेन स्वबलप्रकाशम्, हस-हास्यम्, मिथो हर्षातिरेकेणे
त्यर्थः । चकार-विदधा, सा-द्विषा सन्तति, स्वा-भवन्त ततोऽपि शक्तिशा
स्तिनम्, सप्रामा-रणकरहृत्यपनिनीयया समागता सती, दैन्य-दीनतामेव
भवदधीनतामेव आह-प्रार्थयामासेत्यर्थः । अत्र प्रतिपादमध्यगतस्य 'साहस'
इति पदस्यादृष्टे पदान्तरव्यवधानाद् अयुतावृत्तिमूल पादमध्यपदयमकमिदम् ।

भावार्थः—हे उत्साहशील महाराज ! जिन शत्रुओं ने दूसरी जगह अत्यन्त
हर्षातिरेक से युद्ध में साहस दिखलाया और परस्पर उल्लास प्रकट किया था,
वे ही शत्रु, आपके सामने पहुँच कर दीन वचन बोलने लगे ॥३५॥

अयुतावृत्तिमूल पादान्तपदयमकमुदाहरति—

गिरां श्रूयते कोकिला कोविदारं

यतस्तद्धनं विस्फुरत्कोविदारम् ।

मुनीनां वसत्यत्र लोको विदारं

न च व्याधचक्रं कृतौको विदारम् ॥३६॥

अभ्यय—अत्र गिराम् अर कोविदा कोकिला श्रूयते,
यत तद् वन विस्फुरत्कोविदारम्, मुनीना लोको विदार
वसति, विदार व्याधचक्रं च कृतौको न ।

पदार्थः—अत्र-अस्मिन् वन, गिरा-वाणीना विषये, तादा कोमलत्वे
माधुर्ये वा, अरम्-अतितराम कोविदा-परिहृता, मुकोमलवागुच्चारणे निरर्गत
एव चतुरा, कोकिला-पिककामिना श्रूयते-श्राव्यन्ते, जनैरिति शेषः । यत
यस्मात् कारणात्, तद्-प्रसिद्ध कोकिलाध्युषितम्, वन-वननम्, विस्फुर
त्कोविदार-विस्फुरन्ता विकसन्त कोविदारा वायनारापरनामधेया 'कचनार'
इति भाषाया प्रसिद्धा, तस्मैदा यत्र तादृशम् कोकिला कोविदारप्रिया भव
तीति प्रसिद्धेस्तत्र तावदासं सम्यक् एव । किञ्च मुनीना-मौनप्रतशीलाना
तपस्विनाम्, लोक-समुदाय, विदाम्-विगता दूरीभूता दारा बलप्राणि
यत्र निवसन्ते तद् विदार-मार्यारहित यथा स्यात् तथा, वसति-निवास करो
तीत्यर्थः । तथा विदार-वीन् स्वगान् दारगतिं जगयतीति विदार पक्षिनिना
शरम्, व्याधचक्र-विराजतसमूहश्च, कृतौक-हृत विहित श्लोक स्थान भेन

तादृशम्, न-अस्ताति शेष । अत्र प्रतिपादान्ते कोविदार' इति पद-
स्यावृत्ते पदान्तरव्यवधानाद् अयुतावृत्तिमूल पादान्तगोचर पदयमकमिदम् ।

भाषार्थ—इस वन में, बाणों की कोमलता और मधुरता में अत्यन्त
चतुर कोमल सुनी जाती है । क्योंकि इस वन में फूले हुए कचनार बहुत हैं ।
तथा स्त्री आदि से रहित मुनियों का समुदाय बड़ा रहता है । और पक्षियों
की मारन बाल बहलिय बड़ा घर बनाकर नहीं रहते ॥३६॥

अयुतावृत्तिमूलं प्रतिपादाद्यार्धभागगोचरं पदयमकमुदा-
हरति—

'सिन्धुरोचितलताप्रशङ्गकी-

सिन्धुरोचितमुपेत्य किन्नरैः ।

कन्दराजितमदस्तटं गिरेः

कन्दराजितगृहस्थि गीयते ॥३७॥

अन्वय—किन्नरैः सिन्धुरोचितलताप्रशङ्गकीसिन्धुरोचितं
कन्दराजित कन्दराजितगृहस्थि अद गिरेः तटम् उपेत्य गीयते ।

पदार्थ—किन्नरै—किम्पुरै देवयोनिविशेषे, सिन्धुरोचितलताप्रशङ्ग
कीसिन्धुरोचित-सिन्धुराणां गजानाम् उचिता योग्या भक्षणार्हा लता व्रतत्योऽप्रे
प्रथम यासा तथाभूता या शङ्कस्य गजभक्षयतृणविशेषा यासु तादृश्यो
या सिन्धुवा नद्य ताभि रोचित शोभितम्, कन्दराजित-कन्दे मूलविशेषै
राजित शोभितम्, कन्दराजितगृहस्थि-कन्दराभि गुहाभि जिता तिरस्कृता
गृहाणां निकेतनाना श्री शोभा येन तथाविधम्, अद—इद पुरतोऽवलोक्य
मानम्, गिरे—पर्वतस्य, तट-प्रान्तभागम्, उपेत्य—प्राप्य गीयते—मान क्रियत
इत्यर्थ । अत्र आद्यो पादयो 'सिन्धुरोचित' इति पदद्वयावृत्ते अत्ययोरच
पादयो 'कन्दराजित' इति पदद्वयावृत्ते पदान्तरव्यवधानाद् अयुतावृत्तिमूल
प्रत्यर्धभाग मित्र पादादिपदयमकमिदम् ।

भाषार्थ—किन्नर, हाथियों के खाने योग्य लताओं में छेद सझकी से
घिरी हुई नदियों से सुशोभित, विविध कन्दों से परिपूर्ण तथा बड़े २ भक्तानों
की शोभा की भी लज्जित करने वाली गुहाओं से युक्त, इस बहाद के प्रान्त-
भाग में आकर, गीत गाते हैं ॥३७॥

अयुतावृत्तिमूलं प्रत्यर्द्धभागं भिन्नं पादमध्यगोचरं पदयमक-
मुदाहरति—

वसन् सरोगोऽत्र जनो न कश्चित्
परं सरोगो यदि राजहंसः ।
गीतं कलं को न करोति सिद्धः
शैले कलङ्कोज्झितकाननेऽस्मिन् ॥३८॥

अन्वयः—कलङ्कोज्झितकानने अत्र शैले वसन् कश्चित् जनः
सरोगो न, परं यदि सरोगः राजहंसः, अस्मिन् [शैले] कः
सिद्धः कलं गीतं न करोति ? ।

पदार्थ—कलङ्कोज्झितकानने—कलङ्ग नगरवर्तिदोषै मलिनत्वादिभिः
उज्झित विवर्जितं काननं इव अस्मिन् तथाभूते, अतिपवित्रपवननिर्मलस-
लिलशालितया स्वास्थ्यवरे इत्यर्थः । अत्र—अस्मिन् पुरतो द्रव्यमाने, शैले-
पर्वते, वसन्—निवासं कुर्वन्, कश्चित्—कोऽपि, जन—पुरुष, सरोग—व्या-
धिना सहितः, न—न भवतीत्यर्थः । परं—किन्तु, यदि—चेत्, सरोग—सरो-
मानसं सरोवरं गच्छतीति सरोगं वदति, तर्हि राजहंस—मराल एव ।
किञ्च अस्मिन्—अत्र शैले, क—कतम, सिद्ध—देवयोनिविशेषोऽस्ति, य-
कलं—मनोहरम्, गीत—गानम्, न करोति—न विदधाति ? अपि तु सर्व एव
सिद्धं सुन्दरं गानं करोतीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्द्धे सरोगपदान्ते उक्तार्द्धे च
कलङ्गमुदाहृते पदान्तरव्यवधानात् पादमध्यगतत्वान्नव अयुतावृत्तिमूलं पाद-
मध्यगोचरं पदयमकमिदम् ।

भाष्य—मलिनतादि दोषरहित जगलो से परिपूर्ण इस पर्वत पर निवास
करता हुआ कोई भी पुरुष सरोग (रोगी) नहीं, किन्तु राजहंस सरोग (मानस
सरोवर को जानेवाला) अवश्य होता है । और इस पर्वत पर हीन सा सिद्ध
सुन्दर गीत नहीं गाता । ॥३८॥

अयुतावृत्तिमूलं प्रत्यर्द्धभागं भिन्नं पादान्तपदयमकमुदाहरति—
अहर्षमन्ते सरसीं न वारणाः

ययुः पिकानां मधुरा नवा रणाः ।

रसं न का मोहनकोविदाऽऽर कं

विलोकयन्ती वकुलान् विदारकम् ॥३६॥

अन्वयः—वसन्ते वारणाः सरसीं न जहुः, पिकानां मधुरा नवा रणा यमुः, मोहनकोविदा का वकुलान् विलोकयन्ती विदारकं कं रसं न आर ? ।

पदार्थ—वसन्ते-सुरभिसमये, वारणा-गजा, सरसा-महासरोवरम्, न जहु-न परित्यजु, पिकाना-कोविलानाम्, मधुरा-मनोहारिण, नवा-नवाना प्रतिक्षण जायमाना, रणा-सुन्दरवा, यमु-रराजिरे, मोहनकोविदा-मोहने चित्ताकर्षणे कोविदा परिहृता, सुरतचतुरा इत्यर्थः । का-कतमा नारी, वकुलान्-सुरभिपुष्पशुतान् तद्विशेषान्, विलोकयन्ती-पश्यन्ती सती, विदारक-मनोव्यथाकरम्, क-कृतमम्, रस-शृङ्गारविप्रलम्भादिहृदयम्, न आर-नानुबभूव ? अपि तु वियोगिनी सा सर्वं विप्रलम्भाद्यनुगुण सन्तापादिकं प्रापेत्त्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे 'न वारणा' इति पदावृत्ते, उत्तरार्धे च 'विदारकम्' इति पदावृत्ते पदान्तरव्यवधानात् पदान्तगोचरत्वाच्च अयुतावृत्तिमूलं प्रत्यक्षमात्रं भिन्न पदान्तपदयमकमिदम् ।

भाषार्थ—वसन्त समय में, हाथियों ने बड़े तालबों को नहीं छोड़ा, कोयलों के भीड़े और नये शब्द बराबर होते रहे, मनो को आकर्षण करने वाली किस नारी ने, मौलसरी के वृक्षों को देखते हुए, हृदयविदारक किस रस का अनुभव नहीं किया ? ॥३६॥

अयुतावृत्तिमूलं प्रतिपादमाद्यन्तपदयोर्यमकमुदाहरति—

वरणाः प्रसूननिकरावरणा

मलिनां वहन्ति पटलीमलिनाम् ।

तरवः सदाऽत्र शिखिजातरवः

सरसश्च भाति निकटे सरसः ॥४०॥

अन्वयः—अत्र प्रसूननिकरावरणा वरणा. तरवः मलिनाम् मलिनां पटलीं सदा वहन्ति, सरसश्च निकटे सरसः शिखिजातरवः भाति ।

पदार्थ—अत्र-अस्मिन् महाशैले, प्रसूननिकरावरणा-प्रसूनाना वृ

माना निकर समूह एव आवरणम् आच्छादनं येषां तथाभूता, वरणा-
 वुमारवनामान, तरव-पादपा, मलिना-श्यामवर्णाम्, अलिना-मधु-
 लिहाम्, पटला-श्रेणिम् सदा-सर्वसिन् काले, अनवरत वा, वहन्ति-
 धारयन्ति, सरसव-सरोवरस्य च, निकटे-समीपे, सरस-रसेन सहित,
 मधुर इत्यर्थः । शिखिजातरव-शिखीनां मयूराणां जात समूह, तस्य रव-
 शब्द, अथवा शिखिभ्यो जाता शिखिजाता मयूरशिशवः, तेषां रव-
 शब्द बेजावाणीत्यर्थः । भाति-शोभते । अत्र प्रतिपाद 'वरणा-मलिना-
 तरव-सरस' इत्येतेषां पदानामावृते पदान्तरव्यवधानाद् अयुतावृत्तिमूलं
 आश्रन्तपदयमकमिदम् ।

भाषार्थ—इस बड़े पहाड़ पर पुरों से लदे हुए वरण नामक वृद्ध,
 काली भँरों की पंक्ति को धारण कर रह हैं । और तालाब के किनार मोरों
 का सुन्दर शब्द सुहावना मालूम हो रहा है ॥४०॥

अयुतावृत्तिमूलं पद्यार्दान्त्यपदयमकमुदाहरति—

यथा यथा द्विजिह्वस्य विभवं स्यान्महत्तमः ।

तथा तथास्य जायेत स्पर्द्धयेव महत्तमः ॥४१॥

अन्वयः—द्विजिह्वस्य विभवं यथा यथा महत्तमः स्यात्,
 तथा तथा अस्य तमः स्पर्द्धया इव महत् जायेत ।

पदार्थ—द्विजिह्वस्य—द्वे परोच्चापरोच्चयो निन्दास्तुतिपरे जिह्वे रसने
 यस्य तस्य सूक्ष्मस्य, मल्लच्छ परोच्छ आग्न्ययाभापिणा दुर्जनस्येति यावत्,
 विभवं—धनमैश्वर्यं वा, यथा यथा—यावत्, यथा मात्रया, महत्तम
 अतिशयेन प्रचुर, बहुतर, स्यात्—भवेत्, तथा तथा—तावदेव, तथैव
 मात्रया, अग्न्य—दुर्जनस्य, तम—महद् यावत्पेव वा, स्पर्द्धया—ईर्ष्या
 इव, महत्—उत्कृष्टमधिकम्, जायेत—सम्पद्येत । अत्र पूर्वार्दान्त्यस्य
 'महत्तम' इति पदस्य उत्तरार्दान्ते आवृत्ते पदान्तरव्यवधानाद्
 अयुतावृत्तिमूलम् अर्दान्त्यपदयमकमिदम् ।

भाषार्थ—दुर्जन का ऐश्वर्य जैसे २ बढ़ता जाता है, वैसे ही ईर्ष्ये उत्पन्न
 हो [अज्ञान] या घमण्ड की [घन] ईर्ष्या से मानो, बढ़ता ही जाता है ॥४१॥

संयुताऽयुतोभयावृत्तिमूलं पादादिपदयमकमुदाहरति—

दास्यति दास्यतिकोपादास्यति सति कर्करान् शापम् ।

भवति भवति ह्यनर्थो भव तिमितस्तेन वडुक ! त्वम् ॥४२॥

अन्वयः—वडुक ! भवति कर्करान् आ+अस्यति सति दासी अतिकोपात् शापं दास्यति, हि अनर्थो भवति, तेन त्वं तिमितो भव ।

पदार्थः—वडुक !—हे बालक ! भवति—थीमति त्वयि, कर्करान्—प्रस्तरख-
राहान् मृद्वटखण्डान् वा, आ—समन्तात्, अस्यति—क्षिपति सति, दासी—
परिवारिका, अतिकोपात्—अधिकक्रोधवशात्, शापम्—आक्रोशं गालिशब्दान्,
दास्यति—वदिष्यति, हि—यस्मात्, शापाच्च, अनर्थ—अनिष्टम्, भवति—
जायते, तेन—कारणेन, त्वम्, तिमितः—शान्तः स्थिरः, भव—जायस्व, यथा-
शक्यं चापन्यं परित्यजेत्यर्थः । अत्र 'दास्यति' 'भवति' इति पदयोरानुतेः
पदान्तरेण व्यवधानादव्यवधानाच्च संयुताऽयुतोभयावृत्तिमूलं पादादिगोचरं
पदयमकमिदम् ।

मापार्थः—हे बालक ! तुम्हारे, पत्थर या खिपके पेंकने पर नौकरानी
अत्यन्त क्रोध से तुम्हें गालिया देगी, क्योंकि गालियां खाना बहुत बुरी बात है,
इसलिए तुम शान्त हो जाओ [अर्थात् पत्थर आदि पेंकने की चपलता को
छोड़ दो] ॥४२॥

संयुताऽयुतावृत्तिमूलं मध्यपादगतं पदयमकमुदाहरति—

कुलं तिमिमयादत्र करेणूनां न दीव्यति ।

नदीव्यतिकरेऽणूनां प्राणिनां गणनापि का ? ॥४३॥

अन्वयः—अत्र नदीव्यतिकरे करेणूनां कुलं तिमिमयात्
न दीव्यति, अणूनां प्राणिनां गणना अपि का ? ।

पदार्थः—अत्र—अस्मिन् पुरतो दृश्यमाने, नदीव्यतिकरे—सरित्सत्रमे,
करेणूना—गजानाम्, कुलं—वृन्दम्, तिमिमयात्—तिमिर्महामत्स्यः, तस्माद्
भयं भीतिः, ततो हेतोरित्यर्थः । न दीव्यति—न क्षीयति, स्वैरं जलप्रीडां
न करोतीत्यर्थः । अणूनां—सुद्राणां गजोपेक्षयाऽतिन्यूनशक्तिमताम्, प्राणिनां—
जन्तूनाम्, गणना—कथा अपि, का—कीदृशीत्यर्थः, यत्र महतामपि कीदावि-

च्छेद, का क्या तत्र लुप्राणामिति भाव । अत्र 'न दीव्यति' इति द्वितीय-
पादगतस्य पदस्य तृतीयपादे आहते पदान्तराव्यवधानात्, 'करेणूनाम्'
इति पादाहतेष्वप्यन्तराव्यवधानात् सयुताऽयुतोभयावृत्तिमूलं मध्यपादगोचर
पदयममिदम् ।

भाषार्थ—यहा नदी सगम में हाथियों का झुण्ड तिमि नामक महामत्स्य के
दर से जलब्रीडा नहीं करता । फिर छोटे प्राणियों की तो गिनती ही क्या ! ॥४३॥

संयुतावृत्तिमूलं वर्णयमकमुदाहरति—

गाङ्गाम्बुधवलाङ्गामो मुमुक्षुध्यानगोचरः ।

पापार्तिहरणायस्तु स सज्ज्ञानो जिनः सताम् ॥४४॥

अन्वय.—गाङ्गाम्बुधवलाङ्गाम्, मुमुक्षुध्यानगोचर,

सज्ज्ञानः सः जिनः सतां पापार्तिहरणाय अस्तु ।

पदार्थ.—गाङ्गाम्बुधवलाङ्गाम्—गङ्गायां सुरसरित इव गाङ्गं यद् अम्बु
सलिलं तदिव धवला सिता अङ्गानां शरीरावयवानां करचरणाननादीनां
आमा वान्ति शोभा यस्य तथाभूत, मुमुक्षुध्यानगोचर—मुमुक्षुणां निर्वाण-
धिना योगिना ध्यानस्य प्रत्ययैकतानताया समाधेर्वा गोचर विषय, योगि
समाधिगम्य इत्यर्थ, सज्ज्ञान—सत् समीचीन सर्वोत्कृष्ट वा ज्ञान बोधी यस्य
स, 'सज्ञान' इति पाठे ज्ञानेन आत्मसाक्षात्कारेण सहित, साक्षात्कृता-
त्मस्वरूप इत्यर्थ, स—प्रसिद्ध, जिन—जैनसम्प्रदायप्रवर्तको देव, सतां—
सज्जनानाम्, पापार्तिहरणाय—दुःकृतकलेशनशाय, अस्तु—भवतु । अत्र
'गा-मु-पा-स' इत्येतेषां वर्णानां क्रमेण चतुर्णां पादानामादावाहते वर्णां
न्तराव्यवधानात् सयुतावृत्तिमूलं पादादिगोचरं वर्णयमकमिदम् ।

भाषार्थ—गंगा के जल व समान शुभ्रकान्ति वाले, मोक्षार्थी योगियों की
समाधिद्वारा जानने योग्य, उत्तम ज्ञान वाले अथवा आत्महानी प्रसिद्ध 'जिन'
देव, सबनों के पापजन्य दुःख का नाश करने वाले हों ॥४४॥

अयुतावृत्तिमूलं वर्णयमकमुदाहरति—

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुदामधामदोःपरिधः ।

जयति प्रतापपूपा जयसिंहः क्षमाभृदाधिनाथः ॥४५॥

अन्यथा—उदामधामदो.परिधः प्रतापपूषा दमाभृदधि-
नाथः जयसिंहः जगत् आत्मकीर्तिशुभ्रं जनयन् जयति ।

पदार्थ —उदामधामदो परिध -उदामम् अत्युत्कृष्टम् उत्कट वा धाम तेज
सामर्थ्यं यस्य, एवभूतो यो दो मुज, स एव परिध अर्गल यस्य तादृश,
अतिशयबलवत्तया शत्रुप्रतिरोधसमर्थबाहुमानित्यर्थ । प्रतापपूषा-प्रतापेन
तेजसा कोशदण्डजेन, पूषा सूर्य, तेजसा सूर्यसम इत्यर्थ । दमाभृदधिनाथ -
दमाभृतामन्येषा राज्ञाम् अधिनाथोऽधिपति, राजाधिराज इत्यर्थ । जय-
सिंह -इति नाम्ना लोके प्रसिद्धो महाराज, जगत्-त्रिभुवनम्, आत्मकीर्ति-
शुभ्रम्-आत्मनो निजस्य कीर्तिभि यशोभि शुभ्र सितम्, जनयन्-कुर्वन्,
जयति-सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थ । अत्र प्रतिपादादौ 'ज' वर्णस्याश्रिते,
तृतीयचतुर्थपादादौ च 'जय' इति वर्णद्वयस्याश्रिते वर्णान्तरव्यवधानाद्
अयुताष्टिमुल्लं वर्णयमकमिदम् ।

भाषार्थ—अनुपम बल मुक्त मुजाओं के द्वारा शत्रुओं को रोकने वाला,
सूर्य के समान प्रतापी, राजाओं का अधिराज, जयसिंह महाराज, तीनों लोकों
को अपने यश से शुभ्र बनाता हुआ, सब से उत्कट है ॥४५॥

संयुताऽयुतोभयाष्टिमुल्लं वर्णयमकमुदाहरति—

मामाकारयते रामा सा सा मुदितमानसा ।

या या मदारुणच्छाया नानाहेलामयानना ॥४६॥

अन्यथा—या या रामा मदारुणच्छाया नानाहेलामयानना,
सा सा मुदितमानसा माम् आकारयते ।

पदार्थ —या या-या कावि, रामा-कान्ता, मदारुणच्छाया-भदेन भय-
रोधनेन अरुणा रक्तवर्णा छाया आभा यस्यास्तथाभूता, नानाहेलामयानना-
नानाहेलामयं विविधलीलाविलासपरिपूर्णम् आनन वदन यस्यास्तथोक्त, सा
सा-सा एव कान्ता, मुदितमानसा-मुदितम् अनितरां प्रयत्न मानस चेती यस्या
सा, एवभूता प्रयत्नवित्ता सती, माम्, आकारयते-आहवति । अत्र 'मा-
सा-या-ना' इत्येतेषां वर्णानां प्रतिपादादावाश्रिते वर्णान्तरव्यवधानात्, तस्यैव
पदस्यान्ते वाश्रिते वर्णान्तरव्यवधानात् पादानामाद्यन्तगोचर संयुताऽयुतो-
भयाश्रितमुल्लं वर्णयमकमिदम् ।

भाषार्थ—जो जो कान्ता, मछ सेवन के कारण रक्त आमा वाली तथा अनेक प्रकार की नवान्त और आकर्षक हाव भावों से मुक्त मुख वाली होती है, वही २ कान्ता, प्रसन्न हुई मुक्त बुराती है ॥४६॥

शब्दालङ्कारान् निरूप्य क्रमप्राप्तान् अर्थालङ्कारान् चन्तुकामः प्रथमं जातिलक्षणमाह—

स्वभावोक्तिः पदार्थस्य सक्रियस्याक्रियस्य वा ।

जातिर्विशेषतो रम्या हीनत्रस्तार्भकादिषु ॥४७॥

अन्यथा—सक्रियस्य अक्रियस्य वा पदार्थस्य स्वभावोक्तिः जातिः, हीनत्रस्तार्भकादिषु विशेषतो रम्या ।

पदार्थ—सक्रियस्य—क्रियारवेष्टाप्रभृतय तत्सहितस्य सचेष्टस्य चेतनस्य इति यावत्, अक्रियस्य—क्रियारहितस्य अचेतनस्य वेत्यर्थः । पदार्थस्य—वस्तुन स्वभावोक्ति—स्वस्य भाव स्थिती रूप वा तदुक्तिस्तद्वर्णनम्, स्वरूपप्रतिपादनमित्यर्थः । जाति—तदाख्योऽलङ्कार उच्यते । एवभूता जाति, हीनत्रस्तार्भकादिषु—हीनेषु अथमेषु भिक्षुचाण्डालादिषु, प्रस्तेषु—भयाकुलेषु पीडितेषु वा, अर्भकादिषु बालकादिषु च, विशेषतः—असाधारण्येन, रम्या—मनोहरा, भवतीति शेषः । एषा स्वभावोक्तिरपि कथ्यते ।

भाषार्थ—चेतन अथवा अचेतन वस्तु के स्वरूप का वर्णन करना 'जाति' नामक अलङ्कार कहा जाता है । यह 'जाति' अलङ्कार नीच शील चायडाल आदि, बड़े हुए अथवा पीडित और बालक आदि के वर्णन करने में विशेष रूप से मनाहर समझा जाता है [इस अलङ्कार को 'स्वभावोक्ति' भी कहते हैं] ॥४७॥

जातिमुदाहरति—

वर्धयिलीचदलकाञ्जिरुचो विचित्र-

भूर्जत्वचा रचितचारुदुललीलाः ।

शुभाफलप्रथितहारलताः सद्देलं

खेलन्ति खेलगतयोऽग्र घने शय्यः ॥४८॥

अन्वयः—अत्र घने वर्धयिलीचदलकाञ्जिरुचयः विचित्रभू-

जैतवचा रचितचारुदुकूललीलाः गुञ्जाफलप्रथितहारलताः
शयय्यः खेलगतयः सहेलं खेलन्ति ।

पदार्थ—अत्र-अस्मिन् पुरतो दृश्यमाने, वने-कानने, बर्हावलीबह-
लकाधिक-बर्हाणां मयूरपिच्छानां आवली पंक्तिरेव बहला विशाला
'काशिः मेखला', 'बहुलकान्ति' इति पाठे बर्हावलीनां बहुला प्रभूता या
कान्ति शोभा, तथा रोचन्ते राञ्जन्त इति तथा, विचित्रभूर्जत्वचा-विचि-
त्रया विविधरेखायुक्तया भूर्जत्वचा-भूर्जाख्यतद्वत्त्वलेन, रचितचारुदुकूल-
लीला-रचिता, विनिर्मिता चारुदुकूलस्य सुन्दरकौशेयवस्त्रस्य लीला क्रीडा
अनुकरणं याभिस्ता, धारितभूर्जवल्कला इत्यर्थः । गुञ्जाफलप्रथितहारलताः-
गुञ्जाफलैः कृष्णलाफलैः प्रथिता गुम्फिता हारलता मौक्तिकमाला याभिस्ता,
शयय्य-भिक्षाङ्गनाः, खेलगतयः-सविलासगमनशीलाः सत्यः, सहेलं-सवि-
लासम्, सवेगं वा यथा स्यात् तथा खेलन्ति-क्रीडन्ति । अत्र शबरीणां हीन-
जातीनां स्वाभाव्यवर्णनाद् हीनजातिगतवेशावर्णनपरं जातिरलङ्कारः ।

माधार्थ—इस वन में, मोरपंखों की बनी हुईं विशाल मेखला [कोंबनी,
तगड़ी] से सुशोभित, विचित्र भोजपत्रों से रेशमी बलों का अनुकरण करती
हुई, चिरमिठियों [रत्तियों] से ही मोती की माला गुंथे हुए, मिल्लनिया, बड़ी
नयाकत के साथ वेग पूर्वक खेल रही हैं ॥४८॥

प्राकृतकाव्ये जातिमुदाहरति—

आरसयेत्तधोरणिमीपणवअणुवकरो कुरंगच्छि ! ।

उल्लसिअयीसभुअवणविणिवेसो दसमुहो एसो ॥४९॥

अस्य संस्कृतम्—

आरक्तेनेत्र[नयन]श्रेणिमीपणवदनोत्करः कुरङ्गाक्षि ! ।

उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेशो दशमुख एषः ॥

अन्वयः—कुरङ्गाक्षि ! एषः आरक्तेनेत्रश्रेणिमीपणवदनो-
त्करः उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेशः दशमुखः ।

पदार्थ—कुरङ्गाक्षि !-कुरङ्गस्य मृगस्य अक्षिणीव अक्षिणी नयने यस्याः
सा, तत्सम्बुद्धौ तथा, हे मृगनेत्रे ! एष-अयं पुरतो दृश्यमान, आरक्तेनेत्र-
श्रेणिमीपणवदनोत्कर-आ समन्तात्, रक्ता अरुणा या नेत्राणां नयनानां

श्रेणि पङ्क्ति, तथा भीषणो भयजनको वदनोत्करो मुखसमूहो यस्य तथा-
भूत, उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेश—उल्लसित प्रफुल्लितम् अतिशयप्रसाद
परिपूर्णं विंशतिभुजानां विंशतिसंख्याकबाहुना यद् वन वाननं तस्य विनिवेश
समावेशो यत्र तथाभूत, शक्तिशालिविंशतिभुजाश्रयभूत इत्यर्थः । दशमुख-
दशसंख्याकानि मुखानि आननानि यस्य तादृशो रावण, वर्तत इति शेषः ।
अत्र रावणस्य नैसर्गिकर्मापणस्वरूपवर्णनात् स्वभावोक्तिर्नातिर्वाडलङ्कारः ।

भाषार्थः—हे मृगनयनी ! यह सामने दीखता हुआ आलात २ आलों की पङ्क्ति
है डरावने मुखों वाला और प्रफुल्लित बीस भुजाओं का आश्रय, रावण है ॥४६॥
क्रमप्राप्तामुपमा लक्षयति—

उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा ।

प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैरुपमा मता ॥५०॥

अन्वयः—यत्र प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैः उपमेयस्य उप-
मानेन सादृश्यं सा उपमा मता ।

पदार्थः—यत्र—यस्या रचनायाम्, प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैः—प्रत्ययै-
वतिप्रभृतिभिः, अन्वये इवादिभिः तुल्यार्थं समसदशतुल्यप्रभृतिभि-
ष्वै, समासैः कर्मधारयादिभिः, उपमेयस्य—प्रकृतवस्तुन उपमानेन—इष्टा-
न्तेन पद्मादिना सह सादृश्यं—समानताप्रतिपादनं क्रियते, सा—एवमलङ्कारा,
उपमा—तदाख्यौडलङ्कारः, मता—स्वीकृता, अलङ्कारविद्विरिति शेषः ।

भाषार्थः—जिस रचना में, प्रत्यय 'वति' आदि, अन्वय 'इव' आदि, समा-
सार्थक पद 'तुल्य' 'सादृश्य' आदि तथा समास 'कर्मधारय' आदि के द्वारा
उपमेय की उपमान के साथ समानता बताई जावे, उसको 'उपमा'
कहते हैं ॥५०॥

उपमामुदाहरति—

गत्वा चित्रभमन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते

यस्याः पूर्यभृगाङ्गमण्डलमिव श्रीमत् सदैवाननम् ।

यस्याथानुकरोति नेत्रपुगलं नीलोत्पलानि श्रिया ।

सां कुन्दाग्रदन्ती त्यजन् जिनपती राजीमतीं पातु वः ॥५१॥

अन्वयः—या विभ्रममन्दया गत्या प्रतिपदं राजहंसायते, यस्याः आननं सदैव पूर्णमृगाङ्गमण्डलमिव भीमत्, यस्याः नेत्रयुगलं च धिया नीलोत्पलानि अनुकरोति, तां कुन्दाग्रदत्ती राजीमती त्यजन् जिनपतिः च यातु ।

पदार्थः—या-वर्णमाना राजीमती, विभ्रममन्दया-विलासमन्दरया, गत्या-गमनेन, प्रतिपदं-प्रतिचरणन्यासम्, राजहंसायते-राजहंसीवाचरति, 'कर्तुं क्यङ् सलोपव' इत्याचारार्थकेन क्यङ्प्रत्ययेन उपमानोपमेययो साम्यप्रतिपादनम्, यस्या-राजीमत्या, आनन-वदनम्, सदैव-सर्वस्मिन्नेव काले, पूर्णमृगाङ्गमण्डलमिव-सकलशशिविववत्, अत्र 'इव' इत्यव्ययेन साम्यप्रतिपादनम्, भीमत्-शोभायुक्त कान्तिमदित्यर्थः । यस्या-राजीमत्या, नेत्रयुगल-अक्षिद्वयं च, धिया-शोभया, नीलोत्पलानि-इन्द्रीवराणि, अनुकरोति-अनुवदति, अत्र 'अनुकरोति' इति क्रियापदेन साम्यमुच्यते । ताम्-उकलच्छायाम्, कुन्दाग्रदत्ती-माध्यपुष्पाग्रभागवत् मनोहरा स्वच्छा सिता वा दन्ता रदना यस्या, तथाभूताम्, अत्र समासेन उपमानोपमेययो साम्यमुच्यते, राजीमती-तदभिधाना कान्ताम्, त्यजन्-परिजहत्, जिनपति-भगवान् बुद्ध, च, युष्मान्, यातु-रक्षतु ।

भावार्थः—जो राजीमती अपनी सुन्दर मन्द गति से हर एक कदम पर राजहंसी के समान मालूम देती है, जिसका मुख सदा ही पूर्णचन्द्रबिम्ब के समान कान्तियुक्त रहता है और जिसकी दोनों आंखें, अपनी शोभा से नीले कमल का अनुकरण करती हैं, उस माध्यमूल की कली के समान दातोवाली राजीमती नामक रानी को छोड़ता हुआ बुद्ध भगवान् आपकी रक्षा करे ॥५१॥ उपमाया उदाहरणान्तर दर्शयति—

चन्द्रवद्वदनं तस्याः नेत्रे नीलोत्पले इव ।

पक्षविम्बं हसत्योष्ठः पुष्पधन्वधनुर्ध्रुवा ॥५२॥

अन्वयः—तस्याः वदनं चन्द्रवत्, नेत्रे नीलोत्पले इव, ओष्ठः पक्षविम्बं हसति, ध्रुवौ पुष्पधन्वधनुः ।

पदार्थः—तस्या-प्रसिद्धाया राजीमतीमहिष्या, वदनम्-आननम्, चन्द्रवत्-चन्द्रेण शशिना तुल्यम्, अतिमुन्दर कान्तियुक्तमित्यर्थः, नेत्रे-

आक्षिणी, नीलोत्पले-इन्दीवरे, तत्सदृशी वर्तते इत्यर्थ, ओष्ठ-अधर,
पक्वविम्ब-परिशुतम् अरुणच्छाय विम्बफल हसति-तिरस्करोति अनुकरोति
वा, भातूनामनेकाधत्वात् हसतेरनुकरणार्थता एवोपमायां सङ्गच्छते । ध्रुवी-
नेत्रयोश्परि स्थिते रोमराजी, पुष्पधन्वधनु-पुष्पधन्वन मदनस्य धनु बाणम्,
हसत इति वचनव्यत्ययेनान्वय । अत्र वदननेत्रोष्ठध्रुवाम् उपमेयानां चन्द्रनालो
त्पलविम्बमदनधनुर्भिरुपमानैः सह सादृश्यकमश 'वत्' प्रत्ययेन, 'इव' इत्यव्य-
येन, 'हसति' इति अनुकरणार्थेन क्रियापदेन बोध्यते, तस्मादिह उपमालङ्कार ।

माषार्थ—उस प्रसिद्ध राज्ञीमती का मुख चन्द्र के समान, तथा नेत्र
नील कमल के समान हैं । उसके हाठ (ओष्ठ) पक हुए लाल विम्बफल का
अनुकरण करते हैं और मोहें वामदेव के धनुष के समान हैं ॥५२॥

अधुना प्राकृतवाक्ये उपमामुदाहरति—

मदभरितमाणसस्त वि शिचं दोसा अरस्त ससिण च्च ।

तुह विरहे तीअ मुहं संबुइअं मुहअ ! कुमुअं च्च ॥५३॥

अस्य संस्कृतम्—

मदभरितमानसस्यापि नित्यं दोषाकरस्य शशिन इव ।

तय विरहे तस्या मुखं संबुचितं सुमग ! कुमुदमिव ॥

अन्यथ —सुमग ! नित्य मदभरितमानसस्य दोषाकरस्य
अपि शशिन इव तय विरहे तस्या मुखं कुमुदमिव संबुचितम् ।

पदार्थ —सुमग ! —हे सौभाग्यशालिन् ! नित्य-निरन्तरम्, मदभरित
मानसस्य-मदेन टल्लगेन भरित परिपूर्ण मानस चेतो यस्य तथाभूतस्य,
तय इत्येन सम्बन्धेन अन्यस्मिन् पक्षे मदः वस्तुविषय सोऽस्यास्तीति
मद वस्तुमीदृश, अर्थात् आदित्वात्म्यमर्थोऽयं, तेन भरित परितो ध्यात
मानस इदं लक्षणया मध्यप्रदेशे यस्य लक्षणस्य, दोषाकरस्य-दोषपूर्ण
दिशालामाकरस्य वाने, अपराधपरिपूर्णस्येवम्, अ-यत्र दोषाकरस्य-
निराकरस्य, अथि शशिन-चन्द्रमस इव, तव-भवत, विरहे-विद्योते,
तस्या-आन्ताया मुखम्-आननम्, कुमुदमिव-निशबिजमिष्टमलविशेषवत्,
संबुचित-मुदिन मधूर्न नि शय । अत्र चन्द्रसुमगयो कुमुदवदनयोश्चोपमा
नोरमेययो इत्यशब्दस्य लक्षणस्यार्थमिष्टानां स्पष्ट एवोपमाङ्गम् ।

भाषार्थ—ओ किस्मत वाले ! मृग से लाञ्छित तथा रात्रि को उत्पन्न करने वाले चन्द्रमा के वियोग में जैसे कुमुद मुरझा जाता है, ठीक उसी तरह हर्ष से परिपूर्ण हृदय वाले, दोषी तुम्हारे वियोग में उस कामिनी का मुख मुरझा जाता है ॥५३॥

उपमेयोपमामुदाहरति—

तं यमह वीथरागं जिहं दमुदलिअदिअरकसाअम् ।
जस्स मणं व्व सरीरं मणं सरीरं व्व सुपसणम् ॥५४॥

यस्य संस्कृतम्—

तं नमत वीतरागं जिनं दमोदलितदृढतरकपायम् ।

यस्य मन इव शरीरं मनः शरीरमिव सुप्रसन्नम् ॥

अन्वयः—वीतरागं दमोदलितदृढतरकपायं तं जिनं नमत,
यस्य शरीरं मन इव, मनः शरीरमिव सुप्रसन्नम् ।

पदार्थ—वीतराग—परित्यक्तसकलविषयवासनम्, दमोदलितदृढतरक-
पायं—दमेन इन्द्रियनिग्रहेण उद्वलिताः समूलमुन्मूलिता दृढतरा अनादि-
कालसंचितत्वात् स्थिराः कपायाः कामकोपादयो दोषा येन तपाविधम्,
तं—लोकप्रसिद्धम्, जिनं—बुद्धदेवम्, नमत—प्रणम्य भवत सेवध्वमित्यर्थः । यस्य-
भगवतो बुद्धदेवस्य, शरीरं—कायम्, मन इव—चित्तमिव, मन—चेतश्च,
शरीरमिव—देहवत्, सुप्रसन्नम्—अतिशयप्रसादगुणयुक्तम्, सदा प्रफुरितम्,
वर्तत इति शेषः । अत्र मनः शरीरश्च क्रमेण उपमानमुपमेयश्चापि, परस्पर-
मुपमानोपमेयत्वादनयोश्च उपमेयोपमालंकारः, अस्या एव 'अन्योन्यो-
पमा' इत्यपि नाम ।

भाषार्थ—सासारिक विषय वासनाओं से रहित, इन्द्रिय निग्रह द्वारा काम
क्रोध आदि बलवान् दोषों को नष्ट करने वाले, भगवान् बुद्ध को प्रणाम करो,
जिसका शरीर मन की तरह और मन शरीर की तरह सदा प्रसन्न रहते हैं ॥५४॥

अनन्वयोपमामुदाहरति—

ये देव ! भवतः पादौ भवत्पादाविवाश्रिताः ।

ते लभन्तेऽद्भुतां भव्यां श्रियं त इव शाश्वतीम् ॥५५॥

अन्वयः—देव ! ये भवत्पादौ इव भवतः पादौ आधिता
ते इव ते, अद्भुतां भव्यां शाश्वतीं श्रियं लभन्ते ।

पदार्थः—देव ! हे भगवन् ! ये उपासका जना, भवत्पादौ इव-भा-
सस्तव पादौ चरणौ इव, भवतः-श्रीमतस्तव, पादौ-चरणौ, आधिता
प्राप्ता, ते इव ते-अनन्यसदृशास्ते लोकोत्तरा उपासका जना इत्यर्थं
अद्भुता-कामपि आश्चर्यजनिकाम्, भव्या-वत्पाण्डुरारिणीम्, शाश्वतीं
सर्वकालिकीम्, अविनाशिनीमिति यावत्, श्रियं-दिव्या सम्पदम्
लभन्ते-प्राप्नुवन्ति । अत्र 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादिव
भवत्पादावेव भवत्पादयो, त एव च तेषामुपमानम्, एवमुपमानोपमेययो
रैक्याद् अनन्वयोपमालङ्कारः ।

भाषार्थः—हे देव ! जो उपासक जन, आपके अनन्यसदृश चरणों व
आपस्य तेते हैं, वे अद्वितीय मनु जन, आश्चर्यजनक, वत्पाण्डुरारी ॥
जमी नाश न होने वाली दिव्य सम्पत्ति को प्राप्त करते हैं ॥५५॥

अनेकोपमेयमूलामुपमामुदाहरति—

आलोकनञ्च वचनञ्च निगूहनञ्च

यासां स्मरन्मृतवत् सरसं कृशस्त्वम् ।

तासां किमङ्ग ! पिशितास्थिपुरीषपात्रं

गात्रं विचिन्त्य सुदृशां न निराकुलोऽसि ॥५६॥

अन्वयः—यासाम् आलोकनञ्च वचनञ्च निगूहनञ्च अमृत-
वत् सरसं स्मरन् त्वं कृशः, अङ्ग ! सुदृशां तासां गात्रं पिशि-
तास्थिपुरीषपात्रं विचिन्त्य निराकुलः न असि विम् ? ।

पदार्थः—वस्वचिद्विरहव्यनुरक्तं मित्रं प्रति वचनमिदम्—अयि मित्र !
यासां-नारीणाम्, आलोकनं-दर्शनञ्च, वचनञ्च-भाषणञ्च, निगूहनञ्च-आनि-
व्रतञ्च, अमृतवत्-अमृतेन गूढम्, पीयूषममित्यर्थः । सरसं-रगेन आमा-
नुरन्तेन सह वनेन इति तथा, सुदृशं शान्तिवारण इत्यर्थः । स्मरन्-पूरा
चिन्तयन्, त्वं कृशः-ईदृशोऽस्मि दुर्बलः । मन्त्रातोऽमि इति शेषः । अङ्ग !-
प्रिय !, सुदृशां-मनोहरनेत्राणाम्, तासां-नयाभूतानां नारीणाम्, गात्रं-
शरीरम्, पिशितास्थिपुरीषपात्रं-पिशितं मांसम्, अरिश्च बह्वारम्, 'अयं' इति

पाठे अस्मिं शोणिनं पुरीषं विष्ठा मलं च तेषां पात्रम् आश्रयभूतम्, विचिन्त्य-
सम्यगवबुध्य, निराकुल-अनुद्धिम, न असि-न संजातोऽसि किम् ? अत्र
काक्वा आह-स्वम् उद्धिमः संजात एव भवेरिति भावः । अत्र अलोकनवचन-
निगूहनानां बहूनामुपमेयानाम् एकैवामृतेनोपमानेन सादृश्यमित्यनेकोपमेय-
निबन्धनेयमुपमा इति ।

माषार्थः—अरे मित्र ! जिन स्त्रियों के दर्शन, माषण और आलिङ्गन को
अमृत के सामने शान्तिदायक समझ उनकी याद करता हुआ तू दुर्बल
होता जा रहा है, प्रिय ! मनोहर नेत्रों वाली उन स्त्रियों के शरीर को मांस, हड्डी
और विष्ठा का आधार समझ कर क्या तू अभी घबड़ाया नहीं ? ॥५६॥
अनेकोपमानमूलामुपमासुदाहरति—

कलेव चन्द्रस्य कलङ्कमुक्ता

मुक्तावलीवोरुगुणप्रपन्ना ।

जगत्त्रयस्याभिमतं ददाना

जैनेश्वरी कल्पलतेव मूर्तिः ॥५७॥

अन्यथः—चन्द्रस्य कला इव कलङ्कमुक्ता, मुक्तावली इव
उरुगुणप्रपन्ना, कल्पलता इव जगत्त्रयस्य अभिमतं ददाना
जैनेश्वरी मूर्तिः [विजयते] ।

पदार्थः—चन्द्रस्य-निराकरस्य, कला इव-भाग इव, कलङ्कमुक्ता-गृह-
साम्यन्तरदिता, मूर्तिवत्त्वे निर्दोषा इत्यर्थः । मुक्तावली इव-मौक्तिकहारलतावत्,
उरुगुणप्रपन्ना-उरुणा महता गुणेन सूत्रेण प्रपन्ना युक्ता प्रयिता, अन्यत्र
महद्भिरीदार्यगाम्भीर्यादिभिर्गुणैः प्रपन्ना उरुण इत्यर्थः । कल्पलता इव-
अभिमतफलप्रदायिनी कल्पवल्ली इव, जगत्त्रयस्य-त्रिभुवनस्य, अभिमतम्-
अभिलषितं वाञ्छितं फलम्, ददाना-वितरन्ती, जैनेश्वरी-जिनो बुद्धदेव एव
ईश्वरः, तत्ताम्बन्धिनी, मूर्ति-प्रतिकृतिः, विजयने इति शेषः । अत्र मूर्ति-
रिति एषादैवोपमेयस्य चन्द्रकला-मुक्तावली-कल्पलता-आदि त्रीणि उप-
मानानि. एवमनेकोपमाननिबन्धना इत्यमरमा इति ।

के समान तीना टोकों के वाञ्छित फल को देने वाली जिनहार की मूर्ति सबसे उत्कृष्ट है ॥५७॥

श्वानीमुपमादोषान् प्रदर्शयति—

विभिन्नलिङ्गवचनां नातिहीनाधिकाञ्च ताम् ।

निबध्नन्ति बुधाः क्वापि लिङ्गभेदं तु मेनिरे ॥५८॥

अन्वय — बुधाः विभिन्नलिङ्गवचनाम् अतिहीनाधिकाञ्च तां न निबध्नन्ति, क्वापि तु लिङ्गभेदं मेनिरे ।

पदार्थ — बुधा-विद्वान् वचन, विभिन्नलिङ्गवचनां-विभिन्न पृथग्भूत लिङ्ग स्त्रीपुंनपुंसकरूप वचन च एकत्वादि मस्या तथाभूताम्, अतिहीनाधि काञ्च-अतिहीनाम् अतिभिरुद्धाम्, अत्यधिकां अत्युत्कृष्टाञ्च, ताम्-उपमाम्, न निबध्नन्ति-काञ्चे न निरूपयन्तीत्यर्थ । क्वापि-कवचितु, लिङ्गभेद-लिङ्गवैत लक्षणम्, मेनिरे-अज्ञोऽपुर्वते स्म, लिङ्गभेद कवचिदोप न मन्यन्त इत्यर्थ ।

भाषार्थ—चतुर कवि, उपमान और उपमय में भिन्न लिङ्ग और भिन्न वचन का, तथा अति हीनता और अति अधिका का प्रयोग नहीं करते । वही २ लिङ्गभेद का दोष नहीं भी माना गया है ॥५८॥

उपमानोपमेययोर्लिङ्गादिभेदमुदाहरति—

हिममिव कीर्त्तिर्धनला चन्द्रकलेवातिनिर्मला वाचः ।

ध्यादत्तस्येव च दाक्ष्यं नम इव वक्षश्च ते निपुलम् ॥५९॥

अन्वय — ते कीर्त्तिः हिममिव धनला, वाचः चन्द्रकला इव अतिनिर्मला, दाक्ष्यं च ध्यादत्तस्य इव, वक्षश्च नम इव निपुलम् ।

च, ध्वाङ्क्षस्य-काक्षस्य इव, काक्षवद् भवानतिचतुरो वर्तत इति भावः ।
अत्रोपमानं 'ध्वाङ्क्षः' उपमेयराजपेक्षया अतिहीनम्, अत एव हीनोपम-
त्वमत्र दोषः । वक्षश्च-उर-स्थलं च, नम इव-आकाशवत्, विपुलम्-अति-
विशालमित्यर्थः । अत्रोपमानस्य नमसः उपमेयवक्षोऽपेक्षया अत्याधिक्याद्
अधिकोपमत्वं दोषः । सर्वेष्वप्येतेषु लिङ्गादिभेदेषु उपमानोपमेययोः साधर्म्य-
व्याघातकत्वं दूषकताबीजम् ।

भाषार्थ—हे राजन् ! तुम्हारा यश बरफ के समान सफेद, तुम्हारा
माण्डू चन्द्रमा की कला के समान अत्यन्त निर्मल, तुम्हारी चतुरता कौश
के समान और तुम्हारी छाती आकाश के समान अत्यन्त विशाल है ॥५१॥

अतिहीनाधिकयोः प्रकारान्तरेणोदाहरणमाह—

शुनीयं गृहदेवीव प्रत्यक्षा प्रतिभासते ।

खद्योत इव सर्वत्र प्रतापश्च विराजते ॥६०॥

अन्वयः—इयं शुनी प्रत्यक्षा गृहदेवी इव प्रतिभासते,
प्रतापश्च खद्योत इव सर्वत्र विराजते ।

पदार्थ—इयं-पुरी इत्यमाना, शुनी-कुक्कुरी, प्रत्यक्षा-लोचनगोच-
रीभूता, साक्षात्, गृहदेवी इव-आवासदेवता इव, प्रतिभासते-शोभते ।
अत्रोपमेयशून्यपेक्षया उपमानस्य 'गृहदेवी' इत्येतस्य आत्मा अत्यधिकत्वाद्
अधिकोपमत्वं दोषः, प्रतापश्च-कोशादिजन्यं तेजश्च, खद्योत इव ज्योतिरिज्ज-
णवत्, सर्वत्र-सर्वेषु स्थानेषु, विराजते-द्योतते । अत्रोपमेयदिगन्तव्यापि-
प्रतापपेक्षया उपमानस्य खद्योतस्यातिहीनत्वात् हीनोपमन्वं दोषः ।

भाषार्थ—यह कुत्ती, साक्षात् गृहदेवता के समान मालूम होती है
और प्रताप, जुगनु के समान सब जगह व्याप्त हो रहा है ॥६०॥

उपमानस्य विशेषणकृतं न्यूनाधिकत्वमुदाहरति—

सफेनपिण्डः प्रौढोर्मिरग्निः शार्ङ्गोऽपि शङ्खभृत् ।

रज्योतन्मदः करी वर्षन् विद्युत्वानिव वारिदः ॥६१॥

अन्वयः—सफेनपिण्डः प्रौढोर्मिः अग्निः शङ्खभृत् शार्ङ्गो
इव, रज्योतन्मदः करी वर्षन् विद्युत्वान् वारिद इव ।

पदार्थ — सफेनपिण्ड — फेनपिण्डै बुद्बुदराशिभि सहित इति तथा, फेनपुञ्जवर्णित इत्यर्थः । प्रौढोर्मि — प्रौढा अत्युन्नता ऊर्मिणी वीचयो यस्य तथाभूत, अन्धि — समुद्र, शब्दमृत् — शब्दान् विमर्त्ति भारयतीति तथा, शययुक्त, शब्दानामुत्पत्तिस्थानमिति भावः । विष्णुपद्मे — शय पाञ्चजन्य विमर्त्ति पाणिना धारयतीति तथा, पाञ्चजन्यपाणिरित्यर्थः । शार्ङ्गो इव — विष्णुरिव वर्तते शोभते वेति शेषः । अनोपमानस्य शार्ङ्गेण एकमेव विशेषणम्, उपमेयस्याप्येवमुक्तं हे । एकमुपमानस्य हीनविशेषणत्वात् विशेषणकृत हीनोपमत्व दोषः । श्व्योतन्मद — श्व्योतन्त खरन्त मदा क्षान्वारीणि यस्य यस्माद्वेति तथा, मदजल्लघ्वीत्यर्थः । बरी — गज, वर्षन् — वृष्टिं कुर्वन्, विष्टुत्वात् — तडित्वात्, वारिद इव — जलद इव, शोभते इति शेषः । अनोपमानस्य केयस्य विशेषणद्वयम्, उपमेयस्य करिणस्तु एकमेव विशेषणम्, एकमुपमाभस्याधिकविशेषणत्वाद् विशेषणकृतम् अधिकोपमत्व दोषः ।

भाषार्थ — मागो से युक्त, तथा उन्ची २ लहरो वाटा समुद्र, पाञ्चजन्य शय को चारण करने वाले विष्णु के समान, शस्त्रों का उत्पत्ति स्थान है । और मद बरसता हुआ हाथी, बरसते हुए तथा निजली चमकाते हुए बादलों के समान सुशोभित हो रहा है ॥६१॥

कदाचिदुपमायां लिङ्गभेदस्यादोषत्वमपीत्युक्तम् । सम्प्रति तदेवोदाहरति—

मुरं चन्द्रमिवालोक्ष्य देवाह्लादकरं तव ।

बुमुदन्ति मुदाक्षीणि क्षीणमिध्यात्वसम्पदाम् ॥६२॥

अन्वयः—देव ! चन्द्रमिव आह्लादकरं तव मुरम् आलोक्ष्य क्षीणमिध्यात्वसम्पदाम् अक्षीणि मुदा बुमुदन्ति ।

पदार्थ — देव !—हे प्रभो ! चन्द्रमिव—शशिनमिव, आह्लादकरम्—उल्लासोत्पादकम्, तव—भवत, मुखम्—आननम्, आलोक्ष्य—निरीक्ष्य, क्षीणमिध्यात्वसम्पदा—क्षीणा विनश्य, मिध्यात्वस्य अतीकभावस्य असत्यतायाः, सम्पत् ज्ञानमुत्कर्षो वा येषां तथाभूतानां तत्त्वज्ञानिनां पुण्यालाम्, अक्षीणि—चक्षुषि, मुदा—दृष्टेः, बुमुदन्ति—बुमुदानीदावन्ति, विक्रान्तीत्यर्थः । अनोपमेयस्य मुखस्य उपमानस्य च चन्द्रस्य लिङ्गभेदेऽपि, तदुपमविशेषणी-

भूतस्य आहादकरमित्यस्य द्वितीयैकवचने समानरूपत्वेन लिङ्गभेदप्रत्यायका-
भावात् उपमा निर्दोषेति स्पष्टम् ।

माधाय—हे देव ! चन्द्रमा के समान हृष देने वाले तुम्हारे मुख को
देखकर, नष्ट हुए मिथ्या ज्ञान वाले पुरुषों की आँखें प्रसन्नता से कुमुदों की
तरह खिल जाती हैं ॥६२॥

समासे लिङ्गभेदस्यादोषत्वमुदाहरति—

निजजीवितेशकरजाग्रकृतक्षतपङ्क्तयः शुशुभिरे सुरते ।

कुपितस्मरप्रहितबाणगणव्रणजर्जरा इव सरोजदृशः ॥६३॥

अन्वयः—सरोजदृशः सुरते निजजीवितेशकरजाग्रकृत-
क्षतपङ्क्तयः कुपितस्मरप्रहितबाणगणव्रणजर्जरा इव शुशुभिरे ।

पदार्थः—सरोजदृशः—सरोजे कमल इव मनोहरे, दृशौ नेत्रे यस्यास्तथा-
भूतायाः कमलनेत्रायाः कान्ताया इत्यर्थः । सुरते—पतिसन्नमे, निजजीवितेश-
करजाग्रकृतक्षतपङ्क्तयः—निजः स्वीयो यो जीवितेशः प्राणनाथः, तस्य स्वमर्तुः
करजामैः नक्षप्रान्तभावैः कृतानां समुत्पादितानां, क्षतानां व्रणानां पङ्क्तयः
श्रेणयः, कुपितस्मरप्रहितबाणगणव्रणजर्जरा इव—कुपितः क्रुद्धो यः स्मरो,
मदनः, तेन प्रहिताः प्रक्षिप्ताः प्रेषिता ये बाणगणाः शरमघाः तैः, व्रणानां,
क्षतानां जर्जरा इव चिद्धानि इव, शुशुभिरे—रराजिरे । अत्र 'सरोजदृशः'
इति समासपदे सरोजस्योपमानस्य जीवत्वम्, 'दृश' इत्यस्य शोपमेयस्य
जीवत्वम्, इति समासगते लिङ्गभेदे, एवमुत्प्रेक्षामूलायामुपमायां 'क्षतपङ्क्तयः'
इत्येतस्योपमेयस्य 'क्षीलिङ्गत्वेन' 'व्रणजर्जरा' इत्युपमानस्य च पुंलिङ्गत्वेन
उपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदे सत्यपि समानरूपत्वेनोभयोः, लिङ्गभेदप्रत्यायका-
भावादियमुपमा निर्दोषेति बोध्यम् ।

। माधाय—कमल के समान नेत्रवाली कान्ता के सम्मोग समय में, अपने
पति के नखों से उत्पन्न हुई क्षत पंक्तिगाः, क्रुद्ध कामदेव के द्वारा पंके हुए
बाणों से लगे घावों के चिह्नों की तरह शोभित हो रही हैं ॥६३॥

रूपकेऽपि लिङ्गभेदमुदाहरति—

हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशा मिथो मिलत्कङ्कणकुण्डलश्रीः ।

सिपेचं नेत्रसदशुधरैर्दोःकन्दलीं काचिदधरयनाया ॥६४॥

अन्वयः—अवश्यनाथा काचित् हस्ताग्रविन्यस्तकपोल-
देशा मिथः मिलत्कङ्कणकुरडलश्रीः नेत्रस्रवदधुधारैः दो-
कन्दलीं सिपेच ।

पदार्थ —अवश्यनाथा—न बरय वरागत आयत्तीभूतो नाथो भर्ता यस्या
सा, अनर्धानभर्तृका इत्यर्थः, काचित्—कापि नारी, हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशा-
हस्तस्य करस्य अग्रे पुरोभागे विन्यस्तोऽर्पित कपोलदेशो मण्डस्थल यथा
तथाभूता, अत एव मिथ—परस्परम्, मिलत्कङ्कणकुरडलश्री—करकर्णयो
रतिसामीप्यात् मिलन्ती सगच्छमाना कङ्कणस्य करालङ्कारस्य कुरडलस्य
कर्णभूषणस्य च श्री शोभा यस्यास्तथाभूता सती नेत्रस्रवदधुधारै—नेत्राभ्यां
चक्षुभ्यां स्रवद्भि चरद्भि अश्रूणा नेत्रजलाना धारै धाराभि प्रवाहैरित्यर्थः ।
दो कन्दलीं—भुजलताम्, सिपेच—अभिपिबतवती । अत्र 'दो कन्दलीम्' इति
रूपके उपमेय 'दो' इति पद पुंलिङ्गम्, उपमान च 'कन्दली' इति पद
स्त्रीलिङ्गम्, इति सत्यपि लिङ्गभेदे उभयोरभेदाध्यवसायेन साम्यबोधान्न दोष
कश्चित् ।

मापार्थ—अपने पति को बरा में न रख सकने वाली किसी रमणी ने
हथेली पर कपोल को टटकाकर, वान और पटुचे के आभूषण कुण्डल तथा
कङ्कण की शोभा को मिलते हुए, नेत्रों से बहती हुई अश्रुधाराओं के द्वारा,
अपनी भुजलता को सोंच डाला ॥६४॥

भिन्नलिङ्गां प्रतिपत्तुपमामुदाहरति—

यदुर्वीरेऽप्यसावेको यदुर्वंशेऽद्भुतोऽभवत् ।

किं केतव्यां दलानि स्युः सुरभीणि खिलान्यपि ॥६५॥

अन्वयः—यदुर्वीरेऽपि यदुर्वंशे अस्ती एकः अद्भुतः अम-
घत् । केतव्याम् अपिलान्यपि दलानि किं सुरभीणि स्युः ? ।

पदार्थ —यदुर्वीरे—यद्वेगेऽनेके वीरा पराक्रमशालिन शूरा यस्मिन्,
एवभूते अपि, यदुर्वंशे—यादवसन्तियुक्ते, अष्टौ—स कृष्ण, एक वेवत,
अद्भुत—दिम्बरशक्तियुक्त्वादाधर्यभूतो जनानाम्, अमघत्—अजायत । तथा हि
केतव्यां—केतकीलतायाम्, अपिलानि—मकलानि अपि, दलानि—पत्राणि किं
सुरभीणि—गुणघीनि, स्युः—अवेयुः ? नैव स्युरित्यर्थः । अत्र 'यदुर्वरा.' इति

उपमेयपदं पुँल्लिङ्गम्, उपमानं 'केतकी' तु स्त्रीलिङ्गम्, एवं 'वीर' इति उपमेयं पुँल्लिङ्गम्, उपमानं 'दलानि' इति तु नपुंसकलिङ्गम्, तथा 'एकः' इत्युपमेयं पुँल्लिङ्गम्, किमपि एकं सुरभितं भवतीति व्यज्यमानं वस्तु पत्ररूपं नपुंसकलिङ्गम्, एवमयमनेकधाऽपि लिङ्गभेदः प्रस्तुतार्योविधट्कतया न कश्चिदुपमावहतीति ।

भाषार्थ—अनेक वीरो से भरे हुए मी इस यदुवश में केवल वह कृष्ण ही अद्भुत पुरुष हुआ । केतकी रता में क्या सब ही पत्ते सुगन्धित होते हैं ॥६५॥
उपमां निरूप्य क्रमप्राप्तं रूपकं लक्षयति—

रूपकं यत्र साधर्म्यादर्थयोरभिदा भवेत् ।

समस्तं वाऽसमस्तं वा खण्डं वाऽखण्डमेव वा ॥६६॥

अन्वयः—यत्र साधर्म्यात् अर्थयोः अभिदा भवेत्, [तत्] रूपकम्, समस्तं वा असमस्तं वा खण्डं वा अखण्डम् एव वा ।

पदार्थ —यत्र—यस्मिन् अलङ्कारे, साधर्म्यात्—समानधर्मभावात्, अर्थयोः—उपमानोपमेयगतयो प्रतिपाद्यवस्तुनोः, अभिदा—अभेद—तादात्म्यम्—ऐकात्म्यबुद्धिर्वा, भवेत्—स्यात्, तत् रूपकं—तदाख्योऽलङ्कारो भवतीति शेषः । तद्रूपकं समस्तं—सनासयुक्तं वा, असमस्तं—समासरहितं व्यस्तामेति वा, खण्डं—केवल निरङ्गं वा, अखण्डं—पूर्णं साङ्गम् एव वा । तदेवं चतुर्विधं रूपकं भवतीति भावः ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में, समान धर्म होने से, प्रतिपाद्य दो अर्थों का ऐकात्म्य प्रतीत होने, उसे रूपक कहते हैं । उसके चार भेद हैं—समस्त अखण्ड, असमस्त अखण्ड, समस्त खण्ड और असमस्त खण्ड ॥६६॥

तत्रादौ समस्तमखण्डं रूपकमुदाहरति—

कीर्णान्धकारालकराजमाना

निबद्धतारास्थिमणिः कुतोऽपि ।

निशापिशाची व्यचरद्दधाना

महान्त्युलूकध्वनिफेत्कृतानि ॥६७॥

अन्वयः—कीर्णान्धकारालकराजमाना निबद्धतारास्थि-मणिः, महान्ति उलूकध्वनिफेत्कृतानि दधाना निशापिशाची कुतः अपि व्यचरत् ।

पदार्थ — कीर्णान्धकारालकराजमाना—कीर्णा. सर्वासु दिक्षु व्याप्ता ये
 अन्धकारा तमासि, एव अलका केशा, तै राजमाना शोभमाना 'राजमाना'
 इत्यत्र 'शालमाना' इति पाठेऽपि शालते शोभार्थकत्वात् शोभमाना इत्येवाथ ।
 निबद्धतारास्थिमणि—निबद्धा परितो लम्बमाना सलग्ना वा, व्यङ्गीभूता
 इति यावत्, तारा तारका, एव अस्थिमणय कण्ठधारितास्थिरूपरत्नविशेषा
 यस्यास्तथाभूता, अथवा निबद्धा मालारूपेण धारिता, तारारूपाणि अस्थीनि
 एव मणयो मुक्ता वज्रादयो यथा, एवभूता, महान्ति-तारतराणि, उच्च
 तराणीत्यर्थ । उल्लूकध्वनिफेकृतानि—उल्लूकानां दिवान्धानां ध्वनय शब्दा
 एव फेकृतानि फेदित्वेवरूपाणि अस्फुटानि चीकृतानि, दधाना—धारयन्ती,
 निशापिशाची—निशा रात्रिरेव पिशाची राक्षसी, कुतोऽपि—कस्माच्चित् अज्ञात
 प्रदेशात्, आगत्य इति शेष, व्यचरत्—परिवभ्राम । अत्रान्धकारस्य कारणं
 साधर्म्यात् केशै, तारकाणां भास्वरूपगोलाकारादिसाधर्म्यात् मणिभि,
 निशाया भीषकत्वादिसाधर्म्यात् पिशाच्या, उल्लूकराश्वानां च कार्करया
 मङ्गलभ्यञ्जकत्वादिसाधर्म्यात् फेत्कारै सह अभेदाध्यवसायात् रूपकालङ्कार ।
 अभेदस्य च समासान्तर्गतत्वात् पूर्णाङ्गत्वाच्च समस्तमखण्ड रूपकमिदम् ।

भावार्थ—चारों ओर फैले हुए अन्धकार रूपी केशों से मुखोमित, तारे
 रूप हस्तियों की मणियों की गले में धारण किये हुए, तथा बहुत ऊँचे उठी
 हुई, उल्लूकों के शब्दरूपी भाय १ आवाजों से युक्त, रात्रि रूपी राक्षसी
 कहीं से आकर विचरण कर रही थी ॥६७॥

असमस्तमखण्ड रूपकमुदाहरति—

संसार एव कृपः सलिलानि विपत्तिजन्मदुःखानि ।

इह धर्म एव रज्जुस्तस्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥६८॥

अन्वय —संसार एव कृप, इह विपत्तिजन्मदुःखानि
 सलिलानि, निर्मग्नान् धर्म एव रज्जु तस्मात् उद्धरति ।

पदार्थ —संसार—विश्व एव, कृप—मनुष्यै स्वयं खनित प्रलय
 गम्भीरो जलशयविशेष, इह—अस्मिन् संसाररूपे, विपत्तिजन्मदुःखानि—
 विपत्ते आपदा जन्म उत्पत्तिर्येषां तथाविधानि दुःखानि कष्टानि, अथवा
 विपत्ति—आपत्, जन्म—पृथा पुनस्त्यति, दुःख—मात्सरिकी विविधा पीडा,

तेषां द्वन्द्वः, तानि एव, सलिलानि-जलानि, सन्तीति शेषः । निर्ममान्-
तस्मिन् दुःखसलिले निमज्जितान् जनान्, धर्मः-सुहृत्तम्, एव रज्जु-उद्ध-
रणक्षमो गुरुः, तस्मात्-संसारकूपस्थितदुःखजलात्, उद्धरति-उपरि तटं
प्रत्याकर्षति, रक्षतीति यावत् । अत्र दुरवगाहत्वदुर्बोधतादिसाधर्म्यात्
संसारकूपयोः, नाशल्यादिसाधर्म्यात् सलिलदुःखयोः, पतितोद्धारणार्हत्वा-
दिसाधर्म्याद् धर्मरज्ज्वोः तादात्म्याध्यवसानम्, तस्य च व्यस्तपदैषु सत्त्वात्
पूर्णाङ्गत्वाच्च असमस्तमखण्डं रूपकमिदम् ।

मावर्त्य-संसार ही कुआ है, इसमें बिपत्ति, बार २ जन्म होना और
दुःख ही जल है, इसमें दूबे हुए पुरुषों का धर्मरूप रज्जु ही उस से उद्धार
करती है ॥६५॥

समस्तं खण्डं रूपकमुदाहरति—

अधरं मुखेन नयनेन रुचिं

सुरभित्वमाञ्जमिव नासिकया ।

नववर्णिनीवदनचन्द्रमस-

स्तरुणा रसेन युगपन्निपपुः ॥६६॥

अन्वयः—तरुणाः रसेन नववर्णिनीवदनचन्द्रमसः अधरं
मुखेन, रुचिं नयनेन, आञ्जम् इव सुरभित्वं नासिकया युग-
पत् निपपुः ।

पदार्थः—तरुणा-युवान्, रसेन-रागातिरायेन, निरतिरायप्रेम्णा,
नववर्णिनीवदनचन्द्रमसः-नवा नवौडा या वर्णिनी कामिनी, तस्या वदनं मुख-
मेव चन्द्रमाः शशी तस्य नववधूमुखचन्द्रस्येत्यर्थः, अधरम्-अधोभागगतमोष्ठम्,
मुखेन-वदनेन, रुचिं-कान्तिमामाम्, नयनेन-चक्षुषा, आञ्जम्-अञ्जं कमलं
तस्मात्समुत्पन्नमाञ्जं कमलसम्बन्धि, इव-कमलसौरभसदृशमित्यर्थः, सुरभित्वं-
सौगन्ध्यम्, इष्टगन्धमिति यावत्, नासिकया-घ्राणेन, युगपत्-समकालमेव,
निपपुः-नि शेषं यथा स्यात्तथा अपिबन् अनुबभूवुरिति भावः । अत्रोपमेयस्य
वदनस्य चन्द्रेणोपमानेन सह आहादकत्ववर्तुलत्वादिसाधर्म्येण तादात्म्याध्यव-
सानाद् रूपकम्, तस्य च समासान्तगर्तत्वात्, उपमेयधर्माणं च 'अधरं मुखेन'
'रुचिं नयनेन' इत्यादिना खण्डशः प्रतिपादनाच्च समस्तं खण्डं रूपकमिदम् ।

मापार्य—जिस अलंकार में, 'इव' 'यथा' इत्यादि सादृश्य बोधक पदों का ग्रहण न करने पर ही उपमेय अर्थ की उपमान अर्थ के साथ समानता प्रतीत हो जाय, उसे ही प्रतिवस्तूपमा नामक अलंकार कहते हैं ॥७१॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—

बहुवीरेऽप्यसावेको यदुवंशेऽद्भुतोऽभवत् ।

किं केतव्यां दलानि स्युः सुरमीष्यखिलान्यपि ॥७२॥

व्याख्यातमिदं पद्यं पञ्चषष्टितम(६५)सख्यायां चतुर्थपरिच्छेद एव । अत्र साधर्म्यबोधकानामिवद्विपदानामसत्त्वेऽपि केतकीयदुवंशयोः दलवीरयोः व्यज्यमानवस्त्वेकयोश्च उपमानोपमेययोः साधर्म्यं प्रतीयत एव । तस्मादियं प्रतिवस्तूपमा ॥७२॥

अधुना क्रमप्राप्तं भ्रान्तिमद्वलङ्कारं लक्षयति—

वस्तुन्यन्यत्र कुत्रापि तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

निश्चयो यत्र जायेत भ्रान्तिमान् स स्मृतो यथा ॥७३॥

अन्वयः—यत्र अन्यत्र कुत्रापि वस्तुनि तत्तुल्यस्य अन्य-वस्तुनः निश्चयो जायेत स भ्रान्तिमान् स्मृतः । यथा—

पदार्थ—यत्र-यस्मिन् अलङ्कारे, अन्यत्र-अन्यस्मिन् भिन्ने, कुत्रापि-कस्मिंश्चिदपि, वस्तुनि-पदार्थे, तत्तुल्यस्य-तत्समस्य, अन्यवस्तुनः-तदतिरिक्त-पदार्थस्य, निश्चयः-तदामकत्वेन प्रतीति, जायेत-भवेत्, स-अलङ्कारः, भ्रान्तिमान्-एतदाख्यः, स्मृतः-उक्तः । यथा-अग्रिमपद्ये उदाहरति ।

मापार्य—जिस अलंकार में, किसी भी अन्य वस्तु में, उसके समान अन्य वस्तु का निश्चय हो जाय, उसे भ्रान्तिमान् अलंकार कहने हैं । जैसे—॥७३॥

प्राकृतकाव्ये भ्रान्तिमन्तमुदाहरति—

हेमकमलं ति वयस्ये शयस्ये खिलुपलं ति पसुअच्छि ! ।

कुसुमं ति तुह्य हसिए शिवडति भमराणं रिञ्जोली ॥७४॥

अस्य संस्कृतम्—

हेमकमलमिति वदने नयने नीलोत्पलमिति प्रसृताक्षि ! ।

कुसुममिति तव हसिते निषतति भ्रमराणां श्रेणी ॥

अन्यथ—प्रसृताक्षि ! तव वदने हेमकमलम् इति, नयने नीलोत्पलम् इति, हसिते कुसुमम् इति अमराणां धेणी निपतति ।

पदार्थ—प्रसृताक्षि !—प्रसृते विस्तृते अक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ तथा, हे आयतलोचने !, तव—मवरया, वदने—आनने, हेमकमल—सुवर्णपद्मम्, इति—एव निधित्य, नयने—नेत्रे, नीलोत्पल—नीलकमलम्, इति—तथा प्रतीत्य, हसिते—हास्ये, कुसुम—पुष्पम्, इति—एव ज्ञात्वा, अमराणाम्—अलीनाम्, धेणी पक्षि, निपतति—तव मुखं प्रति घावतीत्यर्थः । अत्र अमराणां वामिनीमुखादौ हेमकमलादिसादृश्यतया मुखादिभिन्नानां हेमकमलादीनामेव निधयो जायते, एवञ्च अतस्मिन्स्तद्व्युद्देशात् आन्तिमानलङ्कारः ।

भाषार्थ—हे नकी २ आखों वाली सुन्दरि ! तेरे मुख में कमल का नेत्र में नीलात्पल का, और हँसी में पुष्प का निक्षेप करके, मौरो की पक्षि तुम्हारे मुँह की ओर दौड़ी आ रही है ॥७४॥

अमप्राप्तमाक्षेप लक्षयति—

उत्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधस्य जायते ।

आचक्षते तमाक्षेपमलङ्कारं धुधा यथा ॥७५॥

अन्यथ—यत्र प्रतिषेधस्य उक्तिः या प्रतीतिः जायते, धुधा तम् आक्षेपम् अलङ्कारम् आचक्षते । यथा—

पदार्थ—यत्र—यस्मिन् अङ्कारे, प्रतिषेधस्य—पर्याप्तानस्य उक्ति—कथनम्, वा—अथवा, प्रतीति—बोधा ज्ञानम्, जायते—भवति, धुधा—विज्ञान, त—प्रतिषेधोक्तिप्रतीतिरूपम्, आक्षेपम्—एतदाक्षेपम्, अलङ्कारम्, आचक्षते—प्रतिपादयति । यथा—अप्रिमपक्षे उदाहरणं दर्शयति ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में, प्रतिषेध का साक्ष्य कथन दिया जाय, अथवा वह बिना ही कथन के प्रतीयमान हो, विद्वन् उससे 'आक्षेप' अलङ्कार कहत है । जैसे—॥७५॥

प्रतिषेधोक्तिमूलमाक्षेपमुदाहरति—

इन्द्रेण किं यदि म करणनेन्द्रियनु-

रैराचनेन किमहो ! यदि तद्बुद्धिपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोऽप्ययं ननु भुधा यदि तत्पुरी सा ॥७६॥

अन्वयः—यदि सः कर्णनरेन्द्रसूनुः, इन्द्रेण किम् ? यदि तद्विप्रेन्द्रः, अहो ! पेरारवतेन किम् ? यदि अयं तत्प्रतापः, दम्भोलिना अपि अलम्, यदि सा तत्पुरी, ननु अयं स्वर्गोऽपि भुधा ।

पदार्थः—यदि—चेत्, सः—प्रसिद्धः, कर्णनरेन्द्रसूनु—कर्णस्य तन्नामो नरेन्द्रस्य भूपतेः सूनुः आत्मजः, जयसिंहदेव इत्यर्थः, अस्तीति शेषः, तदा इन्द्रेण—देवराजेन, किं—न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । यदि तद्विप्रेन्द्रः—तस्य जयसिंहदेवस्य विप्रेन्द्रो गजराजः, अस्ति, तदा अहो !—आश्चर्यम्, ऐरावतेन—तदाप्येव मुरपतिगतेन, किं—न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि अयं साक्षात्क्षेत्रमुपमानः, तत्प्रतापः—तस्य जयसिंहदेवस्य प्रतापस्तेजः, अस्ति, तदा दम्भोलिनापि—बन्नेणापि, अलं—न किञ्चित् फलमित्यर्थः । यदि सा—अतिप्रसिद्धा, तत्पुरी—तस्य देवस्य पुरी नगरी, विद्यते तदा ननु—निश्चयेन, अयं—शास्त्रैः प्रतिपाद्यमानः, स्वर्गोऽपि—मुरालयोऽपि, भुधा—अयं एव, सर्वथा निष्फल इत्यर्थः । अत्र जयसिंहदेवादीनां सत्त्वे इन्द्रादीनां प्रतिषेधः साक्षात् प्रतिपादितः, तस्मादयमाक्षेपोऽलङ्कार इति ।

माधर्म्यं—यदि बहू कर्ण महाराज का पुत्र जयसिंहदेव विद्यमान है, तो इन्द्र से क्या प्रयोजन ? अर्थात् कुछ नहीं । यदि जयसिंहदेव का हाथी मौजूद है, तो इन्द्र के हाथी पेरारवत से क्या मतलब ? यदि जयसिंहदेव का यह प्रसिद्ध प्रताप विद्यमान है, तब ब्रह्म की क्या आवश्यकता ? तथा उसकी प्रसिद्ध नगरी के होने पर यह स्वर्ग भी व्यर्थ है ॥७६॥

प्रतिषेधप्रतीतिमूलमाक्षेपमुदाहरति—

यस्यास्ति नरकक्रोडनिवासरसिकं मनः ।

सोऽस्तु हिंसाऽनृतस्तेयतत्परः सुतरां जनः ॥७७॥

अन्वयः—यस्य मनः नरकक्रोडनिवासरसिकम् अस्ति,

सः जनः सुतरां हिंसाऽनृतस्तेयतत्परः अस्तु ।

पदार्थः—यस्य—पुराण, मन—चेत्, नरकक्रोडनिवासरसिकं—नरकस्थ

रौरवादे क्रोडे उत्सङ्गे मध्ये निवास स्थिति, तत्र रसिकम् अभिलाषि, अस्ति-
वर्तते, स - एवभूत, जन - पुरुष, सुतराम् - अतिशयेन स्वरम्, हिंसाऽनृतस्तेय-
तत्पर - हिंसा प्राणिघात, अनृत मिथ्याभाषणम्, स्तेय चौर्यकर्म, इत्येतेषु
तत्परो निरत, सर्वात्मना सलग्न इत्यर्थ, अस्तु - भवतु । अत्र हिंसादीनां
साक्षात् प्रतिषेधामावेऽपि, तेषां नरकनिवासफलप्रदर्शनेन प्रतिषेध प्रतीयते,
तस्माद् गम्यप्रतिषेधनिबन्धनोऽयमाक्षेपाऽलङ्कारः ।

भाषार्थ—जिस पुरुष का मन, नरक में निवास करने का अभिलाषी है,
वह चाहे अवश्य ही हिंसा, मिथ्याभाषण तथा चोरी आदि नीच कर्मों में
निरत रहा करे ॥७७॥

श्राकृतकाव्ये गम्यप्रतिषेधमूलमाक्षेपमुदाहरति—

इच्छन्ति जे श किञ्चिं कुरुण्ति करुणाकणं वि जे ऐव ।

ते धनयक्षा इव नरा दिन्ति धनं मरणसमय वि ॥७८॥

अस्य संस्कृतम्—

इच्छन्ति ये न कीञ्चिं कुर्वन्ति करुणाकणमपि ये नैव ।

ते धनयक्षा इव नरा ददति धनं मरणसमयेऽपि ॥

अन्वय — ये कीञ्चिं न इच्छन्ति, ये करुणाकणमपि नैव
पुर्धन्ति, ते नरा धनयक्षा इव मरणसमयेऽपि धन ददति ।

पदार्थ — ये - पुरुषाः, कीञ्चिं - यश, न इच्छन्ति - नाभिलषन्ति, ये न
करुणाकणमपि - दयालेशमपि, नैव - न कथमपि, कुर्वन्ति - विदधति, ते -
एवम्भूता कृपणा, नरा - पुरुषा, धनयक्षा - धनरक्षकदेवयोर्निविशेता,
इव, मरणसमयेऽपि - मृत्युकाल एव, धन ददति - इत्यसम्पत्ति बलात् परि-
त्यज्य प्रयान्तीत्यर्थ । अत्र यशोलिप्सुना कारुणिकानां कार्पण्य साक्षात्
न प्रतिपिष्यते अपि तु मृत्युसमये बलाद् धनपरित्यागप्रदर्शनेन समुचितकाले
दानाकरणरूपस्य कार्पण्यस्य प्रतिषेधो गम्यते । तस्माद् गम्यप्रतिषेधमूलोऽ-
यमाक्षेपलङ्कारः ।

भाषार्थ—जिनको यश की चाह नहीं है और जो न देण्डमात्र दया ही
दितलाते हैं, उन्हें भी, धन रक्षक यक्षों की तरह, आखिर मरण समय में
वह धन छोड़ना ही पड़ता है ॥७८॥

क्रमप्राप्तं संशयं लक्षयति—

इदमेतदिदं वेति साम्याद् बुद्धिर्हि संशयः ।

हेतुभिर्निश्चयः सोऽपि निश्चयान्तः स्मृतो यथा ॥७६॥

अन्ययः—साम्यात् हि एतद् इदम्, इदं वा इति बुद्धिः

संशयः, सोऽपि हेतुभिः निश्चयः निश्चयान्तः स्मृतः । यथा—

पदार्थः—साम्यात्-साधारणादीनाम् आरोहपरिणादादीनां धर्माणां सादृश्यात्, हि-एव, एतत्-पुरोदर्यमानं वस्तु, इदं-स्याणुरूपम्, इदं वा-पुरुषरूपं वा, इति-एवंप्रकारेण वा, बुद्धिः-उभयसोद्व्यग्राहिनी घीः, सा एव संशय-तदाख्योऽलंकारो भवतीति शेषः । सोऽपि-एवम्भूतः, संशय एव, हेतुभि-कारणैः, निश्चय-असन्दिग्धात्मना निर्णयरूपेण परिणतः, निश्चयान्तः-निश्चयो निर्णयोऽन्तेऽवसाने यस्य तादृशः, स्मृतः-व्यक्तः । यथा-अग्रिमश्लोकाभ्यां संशयमुदाहरतीत्यर्थः ।

भाषार्थ—साधारण आदि धर्मों के समान होने से ही, 'सामने दीखती हुई वस्तु, अमुक है वा अमुक है' इस प्रकार का जो ज्ञान होता है, उसे संशय कहते हैं । यह संशय ही जब कारणों के द्वारा निश्चयरूप में परिणत हो जाय, तब उसे 'निश्चयान्त संशय' कहते हैं ॥७६॥

तत्र तावत् शुद्धसंशयमुदाहरति—

किं केशपाशः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः

किं वा प्रतापानलधूम एषः ।

दृष्ट्वा भवत्पाणिगतं कृपाण-

मेवं कर्षीनां मतयः स्फुरन्ति ॥७७॥

अन्ययः—भवत्पाणिगतं कृपाणं दृष्ट्वा कर्षीनां मतयः एषं स्फुरन्ति, एषः किं प्रतिपक्षलक्ष्म्याः केशपाशः ? वा किं प्रतापानलधूमः ? ।

पदार्थ—हे राजन् ! इत्यध्याहार्यम्, भवत्पाणिगतं-भवतः धीमतस्तव पाशो इत्ये गतं प्राप्तं विद्यमानं वा, कृपाणम्-अग्निम्, दृष्ट्वा-विलोक्य, कर्षीनां-जान्ददर्शिनां विदुषाम्, मतयः-बुद्धयः, एवं-वददमाश्रयकारेण, स्फुरन्ति-समुदयन्ति । तमेव प्रचरमाह—एष-कृपाणः, किम्-इति पदं संशयं

द्योतयति, प्रतिपक्षलक्ष्म्या-प्रतिपक्षस्य शत्रो. लक्ष्मी श्री, तस्या केश
पाशः-अलकसमूह, वा-अयवा, किम्, प्रतापानलधूम-प्रतापक्षेत्र
एवानलोऽग्निस्तस्य धूम कज्जलशिखा इत्यर्थः । अत्र कृपाणे विरुद्धवोटि
द्वयस्य तुल्यबलत्वेन भानात् निश्चयस्य चानुदयात् शुद्धसशयालङ्कारः ।

भाषार्थ-हे राजन् ! आपके हाथमें विद्यमान तलवार को देखकर
कवियों का यह खयाल होता है कि, क्या यह शत्रु की राजलक्ष्मी का केश
समूह है ? या आपके प्रताप रूपी अग्नि की धूमशिखा है ? ॥८०॥
निश्चयान्तसंशयमुदाहरति-

इन्द्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्षणां
लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ।

आः ! स्यन्दनध्वजधृतोदुरताम्रचूडः

श्रीकर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्ने ॥८१॥

अन्वयः-यदि एषः स इन्द्रः, अक्षणां सहस्रं किं न ? यदि
असौ लक्ष्मीपतिः, चतुर्भुजः कथं न ? आः ! अयं रणाग्ने
स्यन्दनध्वजधृतोदुरताम्रचूडः श्रीकर्णदेवनृपसूनुः ।

पदार्थ-यदि-चेत्, एष-पुरतो वर्तमान, स-लोकाप्रसिद्ध, इन्द्र-
देवराज, तर्हि अक्षणा-चतुर्भुज, सहस्र-तावत्संख्याविशिष्टावयव, किं-
कस्मात् कारणात्, न नास्ति ? यदि असौ-एष, लक्ष्मीपति-विष्णु,
तर्हि चतुर्भुज-चत्वार चतुःसंख्याका भुजा बाहवो यस्य तथाभूत, कथं-
कस्मात् कारणात्, न-नास्ति ! आ-अपि ज्ञातम्, अयं रणाग्ने-समामस्य
पुरतो दृश्यमानोऽसौ, स्यन्दनध्वजधृतोदुरताम्रचूड-स्यन्दनस्य रथस्य ध्वजे
पताकया धृत अवस्थापित उदुर उत्कट ताम्रचूड कुक्कुटो यस्य तथा-
भूत, कुक्कुटध्वज इत्यर्थः । श्रीकर्णदेवनृपसूनु-भिया युद्धस्य कर्णदेवस्य
भूपते पुत्र, जयसिंहदेव वर्तते इति शेषः । अत्र सहस्रनेप्राभावाभायमिन्द्र,
चतुर्भुजत्वाभावाभाय विष्णुरिति निश्चयेन एकस्य पक्षस्य प्राबल्यात् अयं
निश्चयान्तसंशयो नास्ति ।

भाषार्थ-अगर यह इन्द्र है, तो इसके हजार आस्र क्यों नहीं ! अगर
विष्णु है, तो चतुर्भुज क्यों नहीं ! ओह ! सामान में आगे बढ़ता हुआ,

रय की ध्वजा में मुर्गा लगाये हुए, यह तो, श्री कर्णदेव महाराज का पुत्र जयसिंहदेव है ॥८१॥

क्रमप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति—

अन्वयख्यापनं यत्र क्रियया स्वतदन्ययोः ।

तं दृष्टान्तमिति प्रादुरलङ्कारं मनीषिणः ॥८२॥

अन्वयः—यत्र क्रियया स्वतदन्ययोः अन्वयख्यापनम्, मनीषिणः तम् अलङ्कारं दृष्टान्तम् इति प्राहुः ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन्नलङ्कारे, क्रियया—व्यापारेण, स्वतदन्ययो—स्वस्य प्रकृतस्य तदन्यस्य अप्रकृतस्य च, अन्वयख्यापनं—परस्परयोग्यगुणसम्बन्ध-कथनम्, भवतीति शेष । मनीषिण—विद्वान्, तं—तथाविधम्, अलङ्कारम्, दृष्टान्तमिति—दृष्टान्तसंज्ञकमित्यर्थ । प्राहु—कथयन्ति ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में क्रिया [व्यापार] के द्वारा, अपने और अपने से मिल के योग्यगुण के आधार पर परस्पर सम्बन्ध का कथन होता है, विद्वान् उसे दृष्टान्त नामक अलङ्कार कहते हैं ॥८२॥

दृष्टान्तमुदाहरति—

पतितानां संसर्गं त्यजन्तु दूरेण निर्मला गुणिनः ।

इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥८३॥

अन्वयः—निर्मला गुणिनः पतितानां संसर्गं दूरेण त्यजन्तु, इति कथयन् जरतीनां हारः कुचयुगलं परिहरति ।

पदार्थ—निर्मला—शैशव्या, गुणिन—सज्जना, सूत्रप्रथिताय, पतितानां—पविनाम्, शिथिलानां, संसर्गं—सहवासम्, दूरेण—दूरदेव, त्यजन्तु—परिहरन्तु । इति—एवप्रकारेण, कथयन्—प्रकटयन्, जरतीनां—बूझानां नारीणाम्, हार—रत्ननिर्मित वस्त्राभरणम्, कुचयुगलं—स्तनयुग्मम्, परिहरति—परित्यजति । अत्र यथा जरतीनां स्तनयो शैथिल्यान् तत्र गुण-वान् हारो न शोभने, तथैव पतितै सह गुणिनां संसर्गोऽपि न शोभायति इति पतितसंसर्गपरिहारश्चक्रियया हारगुणिनो परस्पर सम्बन्ध प्रतीयते, तस्मादयं दृष्टान्तलङ्कारः ।

भाषार्थ—शैशव्या गुरु व्यक्ति, पतितों के साथ संसर्ग को दूर से हो

परित्याग कर दे, यह प्रकट करता हुआ बूढ़ी औरतों का हार, स्तन मुग्ध को छोड़ रहा है ॥८३॥

क्रमप्राप्तं व्यतिरेकं लक्षयति—

केनचिद् यत्र धर्मेण द्वयोः संसिद्धसाम्ययोः ।

भयत्येकतराधिक्यं व्यतिरेकः स उच्यते ॥८४॥

अन्वयः—यत्र केनचिद् धर्मेण संसिद्धसाम्ययोः द्वयोः एकतराधिक्यं भवति, सः व्यतिरेकः उच्यते ।

पदार्थः—यत्र—यस्मिन्नलङ्कारे, केनचित्—केन केनापि उत्कर्षविधायकेन, धर्मेण—गुणादिना, संसिद्धसाम्ययोः—संसिद्ध सर्वप्रमाणादिभिः निश्चयं गत साम्य सादृश्य ययोस्तथाभूतयोः, द्वयोः—उपमानोपमेययोरुभयोरपि मध्ये, एक तराधिक्यम्—एकतरस्य उपमानस्य उपमेयस्य वा, आधिक्यम्—उत्कर्ष, भवति—जायते, स—एकभूतोऽलङ्कार, व्यतिरेक—एतदाख्य, उच्यते—कथ्यते ।

भाषार्थः—जिस अलङ्कार में, किसी उत्कर्ष विधायक धर्म के द्वारा, दोहों तथा प्रमाणसिद्ध सादृश्य बाँडे दो धर्मियों में से किसी एक का उत्कर्ष बताया जावे, उसे व्यतिरेक अलङ्कार कहते हैं ॥८४॥

व्यतिरेकमुदाहरति—

अस्तु पौरुषगुणाजयसिंहदेव-

पृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च समानभावः ।

किन्त्येकतः प्रतिभटाः समरं विहाय

मघो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः ॥८५॥

अन्वयः—जयसिंहदेवपृथ्वीपतेः मृगपतेश्च पौरुषगुणात् समानभावः अस्तु अस्तु, किन्तु एकतः प्रतिभटाः समरं विहाय अन्यम् अशङ्कमानाः सद्यः घनं विशन्ति ।

पदार्थः—जयसिंहदेवपृथ्वीपते—जयसिंहदेवनाम्न भूपते, मृगपते—सिंहस्य च, पौरुषगुणात्—पराक्रमादिगुणसम्बन्धात्, समानभाव—साम्यम्, अस्तु अस्तु—भवतु भवतु, किन्तु—परन्तु, एकत—एकस्मात् जयसिंहदेवस्य सक्त, भीता इति शेष, प्रतिभटा—शत्रुसैनिका, समरं—संग्रामस्थलम्, विहाय—परित्यज्य, अन्य—सिंहम्, अशङ्कमाना—अविचारयन्त, सिंहाद् भयमन्य

मानाः, सद्यः—सहसैव, वनम्—अरण्यम्, विशन्ति—अवगाहन्ते, वनं प्रविश्य यथाकथञ्चिदात्मानं विनोदयन्तो जीवनकालं यापयन्तीत्यर्थः । अत्र संप्रामे सिद्धापेक्षया राज्ञः शौच्यातिशयव्यापनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ।

भाषार्थ—महाराज जयसिंहदेव और सिंह की समानता पराक्रम के कारण भले ही कही जावे, परन्तु एक और जयसिंहदेव से ढरे हुए शत्रु के सैनिक, दूसरे सिंह के डर की कुछ भी परवाह न करते हुए, पौरन ही जगह में घुस जाते हैं ॥८५॥

अथसरप्राप्तामपहुतिं लक्षयति—

नैतदेतदिदं ह्येतदित्यपह्वपूर्वकम् ।

उच्यते यत्र सादृश्यादपहुतिरियं तथा ॥८६॥

अन्ययः—यत्र सादृश्यात् एतत् एतत् न, एतत् इदं हि, इति अपह्वपूर्वकम् उच्यते, इयम् अपहुतिः । यथा—

पदार्थः—यत्र—यस्मिन्नलंकारे, सादृश्यात्—समानधर्मत्वात्, एतत्—इदं प्रतीयमानं वस्तु, एतद्—तद्वत्, न—नास्ति, किन्तु, एतत्—पूर्वोक्तम्, इदं हि—इदमेव, अन्यदात्मकं विशिद् वस्तु इत्यर्थः, इति—एवंप्रसारेण यत्, अपह्वपूर्वकं—पूर्वोक्तनिराकरणपुरस्सरम्, उच्यते—प्रतिपाद्यते, इयम्—एवं-भूता, अपह्वुतिः—एतदाख्योऽलंकार इत्यर्थः । यथा—उदाहरणमपहुतेरभि-
शेक इत्यर्थः ।

भाषार्थ—जिस अलंकार में, समानधर्म होने के कारण, ‘यद् वस्तु यद् नहीं है, किन्तु यह, यद् है’ इस प्रकार वस्तु की वास्तविकता को झुठलाते हुए, जो प्रतिपादन किया जाय, उसे अपह्वुति अलंकार कहते हैं । जैसे ॥८६॥

अपहुतिमुदाहरति—

नैतन्निशायां शितसूच्यभेद्यमन्धीकृतालोकनमन्यकारम् ।

निशागमप्रस्थितपञ्चबाणसेनासमुत्थापित एष रेणुः ॥८७॥

अन्ययः—निशायां शितसूच्यभेद्यम् अन्धीकृतालोकनम् एतत्, अन्धकारं न, एषः निशागमप्रस्थितपञ्चबाणसेनासमुत्थापितः रेणुः ।

पदार्थः—निशायां—रात्रौ, शितसूच्यभेद्यं—शिता छाँटा या सूना

सौवनादिसाधनभूताऽय.शलाका, तथापि अभेद्यम् अच्छेद्यम्, नितान्तम्
मित्यर्थः । अन्धीकृतालोकनम्—अन्धीकृतं दृक्शक्तिरहितं कृतम् आलोकरं
नेन्द्रियं येन तथाभूतम्, एतत्—दृष्ट्यादिप्रतिबन्धकम्, अन्धकारं—तम्, र
नास्ति, किन्तु एष.—पुरतो वर्तमानो वस्तुविशेषः, निरागमप्रस्थितपक्ष
सेनासमुत्थापित.—निशाया रात्रेः आगमेन प्राप्या प्रस्थिता युद्धार्थं बलिता ।
पञ्चबाणसेना भदनचमू तथा समुत्थापितः समुत्क्षित पादाघातैरङ्गै
इत्यर्थः । रेणु—धूलिः, वर्तत इति शेष । अत्र यथाभूतवस्तुनोऽन्धकार
अपहवेन, दृष्टिविधासकत्वादिसाम्यमादाय अतथाभूतधूलिपटलस्य प्रति
दनाद् अपभुतिरलङ्कारः ।

भाषार्थ—रात में, सुई से मी न भेदने योग्य अर्थात् अत्यन्त गहरा है
आँखों को अन्धिया देने वाला यह, अन्धकार नहीं है, किन्तु यह, र
के आजाने के कारण, युद्ध के लिये खड़ी हुई कामदेव की सेना के ह
उठाई हुई फूल है ॥८७॥

अथसरप्राप्तां तुल्ययोगितां लक्षयति—

उपमेयं समीकर्तुमुपमानेन योज्यते ।

तुल्यैककालक्रियया यत्र सा तुल्ययोगिता ॥८८॥

अन्वयः—यत्र तुल्यैककालक्रियया उपमानेन उपमेयं
समीकर्तुं योज्यते, सा तुल्ययोगिता ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन् अलङ्कारे, तुल्यैककालक्रियया—तुल्या सहसा एक
काला एकस्मिन्नेव कालेऽनुष्ठीयमाना वा क्रिया व्यापारः तथा, उपमानेन—अपमेय
नीयेन पूर्वसिद्धवस्तुना सह, उपमेयं—वर्णनीयं वस्तु, समीकर्तुं—एकीकर्तुम्, योज्य
ते—उपन्यस्यते, सा—एवम्भूता, तुल्ययोगिता—तदाख्योऽलङ्कारो भवतीति शेष ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में, समान और एक काल में होने वाली
किसी क्रिया के द्वारा, उपमान के साथ उपमेय की बराबरी को कथन किया
जावे, उसे तुल्ययोगिता कहते हैं ॥८८॥

तुल्ययोगितामुदाहरति—

तममा तुल्यमानानां लोकेऽस्मिन् साधुवर्त्मनाम् ।

प्रकाशनाय प्रभृता मानोस्तव च दृश्यते ॥८९॥

अन्वयः—अस्मिन् लोके तमसा लुप्यमानानां साधुवर्त्मनां
काशनाय भानोः तव च प्रभुता दृश्यते ।

पदार्थ—अस्मिन्-इह, लोके-संसारे, तमसा-अन्धकारेण अज्ञानेन च
लुप्यमानानाम्-अदर्शेन प्राप्यमाणानाम् दुर्जनैर्वा कालुष्यं नीयमानानाम्,
साधुवर्त्मनां-सरलमार्गाणाम्, सत्त्वानुष्ठितसदाचारपद्धतीनां च, प्रकाश-
नाय-द्योतनाय, पुनः सत्स्थापनाय च, भानो-सूर्यस्य, तव-भवतश्च जिनस्य,
प्रभुता वा कस्यचित्, प्रभुता-सामर्थ्यम्, दृश्यते-ज्ञायते । अत्रोपमेयं जिनो
राजा वा कश्चित्, उपमान सूर्य, तयोः तुल्यया समानकालिकया च प्रकाशन-
क्रियया समीकरणं निरूप्यते, तस्मादत्र तुल्ययोगिताऽसङ्गारः ।

भाषार्थ—इस संसार में, अन्धकार से अथवा अज्ञान या पापों से
अदृश्य होते हुए वा कलुषित किये जाते हुए सरल मार्गों को अथवा साधुजनों
के आचार रूप मार्ग को प्रकाशित करने के लिए सूर्य का या आपका सामर्थ्य
ही देखा जाता है ॥८६॥

अवसरमाप्तामुत्प्रेक्षां लक्षयति—

कल्पना काचिदाचित्याद् यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा ।

द्योतितेवादिभिः शब्दैरुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥८७॥

अन्वयः—यत्र सत अर्थस्य अचित्यात् अन्यथा काचित्
वरूपना इत्यादिभिः शब्दैः द्योतिता, सा उत्प्रेक्षा स्मृता । यथा—

पदार्थ—यत्र-यस्मिन्नलक्षणे, सत-विद्यमानस्य, अर्थस्य-वस्तुन,
काचित्-योग्यत्वात् आनुवृत्त्यात्, अन्यथा-भिन्नप्रकारा, काचित्-कापि
अनिर्दिष्टत्वा, कल्पना-गमभाषना, इत्यादिभिः-इव-मन्ये भुवः प्रायः प्रवृत्तिभिः,
शब्दै-शब्दैः, द्योतिता-प्रकाशिता, उक्ता, सा उत्प्रेक्षा-प्रवृत्त्योऽलङ्कारः,
स्मृता-प्रतिपादिता । यथा-उदाहरणं ब्रह्ममाण्ड्येक इत्यर्थः ।

उत्प्रेक्षामुदाहरति—

नभस्तले किञ्चिदिव प्रविष्टा-
 चकाशिरे चन्द्ररुचिप्ररोहाः ।
 जगद् गिलित्वा हसतः प्रमोदाद्
 दन्ता इव ध्वान्तनिशाचरस्य ॥६१॥

अन्वयः—नभस्तले किञ्चिदिव प्रविष्टाः चन्द्ररुचिप्ररोहाः
 जगद् गिलित्वा प्रमोदाद् हसतः ध्वान्तनिशाचरस्य दन्ता
 इव चकाशिरे ।

पदार्थः—नभस्तले—आकाशप्रदेशे, किञ्चिदिव—खल्पमिव, प्रविष्टा—
 उदिता इत्यर्थः, चन्द्ररुचिप्ररोहा—चन्द्रस्य निशापते रुचिप्ररोहा किरणाङ्कुरा,
 जगत्—लोकम्, गिलित्वा—प्रसित्वा, प्रमोदात्—हर्षात्, हसत—हास्य विदधत,
 ध्वान्तनिशाचरस्य—ध्वान्त तम एव निशाचरो राक्षसः, तस्य, दन्ता—दशना,
 इव—इत्युत्प्रेक्षायाम्, उभयो शुभ्रत्वसाम्यादिति भावः । चकाशिरे—शुशुभिरे ।
 अत्र विद्यमानस्य चन्द्रमयस्वरूपस्यार्थस्य दन्तरूपेण कल्पना इत्यन्वेन
 योज्यते इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

भाषार्थः—आकाशप्रदेशे मे कुल २ उदय को प्राप्त हुई २ चन्द्रमा की
 किरणों, सप्तर को निगत कर हर्ष से हँसते हुए अन्धकार रूपी राक्षस के
 दातों की तरह मानों सुशोभित हुई ॥६१॥

क्रमप्राप्तमर्थान्तरन्यासं लक्षयति—

उक्तसिद्धपथमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुरःसरः ।
 कथ्यतेऽर्थान्तरन्यासः श्लिष्टोऽश्लिष्टश्च स द्विधा ॥६२॥

अन्वयः—उक्तसिद्धपथं व्याप्तिपुरःसरः अन्यार्थन्यासः,
 अर्थान्तरन्यासः कथ्यते । सः श्लिष्टः अश्लिष्टश्च द्विधा ।

पदार्थः—उक्तसिद्धपथम्—उक्तस्य प्रतिपादितस्यार्थस्य सिद्धपथं ग्रामाण्य
 योग्यनार्थम्, व्याप्तिपुर सर—युक्तिपूर्वक, अन्यार्थन्यास—अन्यस्य अपरस्य
 अर्थस्य वस्तुनो न्यास कथनम्, अर्थान्तरन्यास एतदाख्योऽलङ्कारः,
 कथ्यते—उच्यते । स—अर्थान्तरन्यासः, श्लिष्ट—ऐक्ययुक्त, अश्लिष्ट—ऐक्यरहितश्च,
 द्विधा—द्विविधरूपो भवतीति शेषः ।

माधर्म्य—कहे हुए अर्थ की सिद्धि के लिये, प्रमाणपूर्वक अन्य अर्थ का कथन करना, अर्थान्तरन्यास नामक अलंकार कहता है । वह शेषयुक्त और शेषरहित दो प्रकार का होता है ॥२॥

प्रथमं श्लेषमूलमर्थान्तरन्यासमुदाहरति—

शोणत्वमक्षणामसिताब्जभासां गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः ।

बभूव पानान्मधुनो बधूनामचिन्तनीयो हि सुरानुभावः ॥६३॥

अन्वयः—बधूनां मधुनः पानाद् असिताब्जभासाम् अक्षणां शोणत्वं तु गिरां प्रचारः अपरप्रकारो बभूव, हि सुरानुभावः अचिन्तनीयः ।

पदार्थ—बधूना—कामिनीनाम्, मधुनः—मद्यस्य, पानाद्—सेवनात्, असिताब्जभासा—नीलकमलकान्तीनाम्, अक्षणा—बहुषाम्, शोणत्व—रक्तवर्णत्वम्, तु—तथा, गिरा—वाणीनाम्, प्रचारः—प्रयोगः, अपरप्रकार—भिन्नरूप, पूर्वविपरीत इत्यर्थः, बभूव—समजायत । हि—यत, सुरानुभाव—सुरया मद्यस्य, अन्यत्र सुराणां देवानां च अनुभाव प्रभाव, अचिन्तनीय—अतर्कणीय कल्पनातीत इत्यर्थः । अत्र 'सुरानुभाव' इति पदे सुरासुरराब्दाभ्यां मद्यदेवतारूपार्थद्वयोपात्त श्लेषः, मद्यसेवनजनितस्य नेत्ररक्तिमस्वरधिकृतिरूपस्य उक्तस्यार्थस्य सिद्धयर्थम्, 'अचिन्तनीयो हि सुरानुभावे' इत्यन्यार्थकथनम्, तस्मादेवं श्लेषमूलोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ।

माधर्म्य—मद्य पीने से कामिनीयों की नीले कमल के समान कान्ति वाली आँखें लाल हो गई, और आवाज लटखड़ा गई । सचमुच 'सुरा [मद्य] का, [तथा सुरों—देवताओं का] प्रभाव अचिन्तनीय होता है ॥६३॥

अथानिष्ठमर्थान्तरन्यासमुदाहरति—

शुण्ढादण्डैः कम्पिताः कुञ्जराणां

पुष्पोत्सर्गं पादपाश्वरु चक्रुः ।

स्तब्धाकाराः किं प्रयच्छन्ति किञ्चित्

क्रान्ता यावन्नोद्धतैर्गीतशङ्कम् ॥६४॥

अन्वयः—पादपाः कुञ्जराणां शुण्ढादण्डैः कम्पिताः चारु

पुष्पोत्सर्गं चक्रुः, स्तब्धाकाराः उद्धतैः वीतशङ्कं यावत् न कान्ताः, [तावत्] किञ्चित् प्रयच्छन्ति किम् ? ।

पदार्थ—पादपा—वृक्षा, कुञ्जराणा—गजानाम्, शुण्डादण्डै—कर समुद्वै, कम्पिता—व्याधूता, चारु—शोभन यथा स्यात् तथा, पुष्पोत्सर्गं—कुसुमवर्षणम्, चक्रु—विदधु । यतो हि स्तब्धाकारा—स्तब्धवैशारहित आकार आकृतिर्येषा तथोक्ता जडा निवाधा इति यावत्, उद्धतै—प्रगल्भै शक्तिरा-लिभि, वीतशङ्क—नि शङ्क निर्मय यथा स्यात् तथा, यावत्—यत्कालपर्यन्तम्, न कान्ताः—नाभिभूता, भवन्तीति शेष, तौवत्—तत्कालपर्यन्तम्, किञ्चित्—किमपि वस्तु, प्रयच्छन्ति—विनरन्ति किम् ? न किमपि प्रयच्छन्तीत्यर्थ । अत्र पूर्वार्द्धेन प्रतिपादितस्यार्थस्य सिद्धयर्थं लिख्यंरहितेनोत्तरार्द्धेन अर्थान्तरस्य कथनाद् अश्लेषमूलोऽयमर्थान्तरन्यासः ।

भावार्थ—हाथियों की सूखों से हिलाये हुए वृक्षों ने अच्छी तरह पुष्प वर्षा की, क्योंकि कोई भी जड़ अर्थात् ज्ञानहीन व्यक्ति, शक्तिशाली प्रगल्भ व्यक्तियों के द्वारा निर्मय हाकर जब तक दबाया नहीं जाता, तब तक क्या कुछ देता है ? ॥६४॥

क्रममासां समासोक्तिं लक्षयति—

उच्यते चक्रुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्षमम् ।

सधर्मं यत्र वस्त्वन्यत् समासोक्तिरियं यथा ॥६५॥

अन्यथा—यत्र यस्तुम् इष्टस्य प्रतीतिजननक्षमं सधर्मम् अन्यत् वस्तु उच्यते, इयं समासोक्तिः । यथा—

पदार्थ—यत्र—जस्मिन् अलङ्कारे, वस्तु—वस्तुम्, इष्टस्य—अभिलषित-तस्य, विवक्षितस्य वस्तुन इत्यर्थ, प्रतीतिजननक्षम—बोधोत्पादनक्षमम्, सधर्मं—समानधर्मयुक्तम्, यवत्—अतिरिक्तम्, वस्तु—पदार्थः, उच्यते—कथ्यते, इयम्—एषा, समासोक्ति—सदाश्रयोलङ्कार इत्यर्थ । यथा—अग्रिम पदेन तानुद्हरतीत्यर्थः ।

भावार्थ—जिस अलङ्कार में, विवक्षित वस्तु का बोध कराने में समर्थ कोई अन्य वस्तु नहीं जाय, उसे समासोक्ति अलङ्कार कहत है । जैसे—॥६५॥

५

समासोकिमुदाहरति—

मधुकर ! मा कुरु शोकं विचर करीरद्रुमस्य कुसुमेषु ।

घनतुहिनपातदलिता कथं नु सा मालती मिलति ॥६६॥

अन्वयः—मधुकर ! शोकं मा कुरु, करीरद्रुमस्य कुसुमेषु विचर, घनतुहिनपातदलिता सा मालती नु कथं मिलति ? ।

पदार्थः—मधुकर !—हे भ्रमर ! शोकं-शुचं दुःखं वा, मा कुरु-न विधेहि, मा विलपेत्यर्थः । करीरद्रुमस्य-करपादपस्य, 'करील' इति लोके ख्यातस्य निष्पन्नकण्टकितरुविशेषस्य, कुसुमेषु-पुष्पेषु, विचर-पर्यट, घनतुहिनपातदलिता-घनं निषिद्धं यत्तुहिनं हिमं तस्य पातेन वर्ययेन दलिता विनष्टा, सा-एवमाऽनुभूता, मालती-जातिपुष्पम्, नु-भोः, कथं-केन प्रकारेण, मिलति-पुन संगता भवतीत्यर्थः । अत्र मृतपत्नीकस्त्वं परित्यज्य शोकमन्यास्तु विहर इति विवक्षितस्वार्थस्य प्रतीत्ये तत्सदृशधर्मस्य भ्रमरमालत्यादिरूपस्थान्यवस्तुनोऽभिधानात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषार्थ—अरे मीरे ! शोक मत कर, करील वृक्ष के फूलों में विचरण कर, भारी पाला पडने से नष्ट हुई वह मालती अब कहा मिल सकती है ? ॥६६॥

विभावनां लक्षयति—

विना कारणसद्भावं यत्र कार्यस्य दर्शनम् ।

नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावेनात् सा विभावना ॥६७॥

अन्वयः—यत्र कारणसद्भावं विना नैसर्गिकगुणोत्कर्ष-भावेनात् कार्यस्य दर्शनं सा विभावना ।

पदार्थः—यत्र-यस्मिन्नलंकारे, कारणसद्भावं-हेतुसत्ताम्, विना-अन्तरेण, नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावेनात्-स्वामाविकगुणाधिक्यस्य प्रत्यायनात्, कार्यस्य-कर्मणः, दर्शनं-ज्ञानम्, सा-एवंभूता, विभावना-तदाख्योऽलङ्कारः, कथ्यत इति शेषः ।

भाषार्थ—जिस अलंकार में कारण के बिना ही स्वाभाविक गुणाधिक्य के ज्ञान से, कार्य का बोध हो जाय, उसे विभावना अलंकार कहते हैं ॥६७॥

विभायनामुदाहरति—

अनध्ययनविद्वांसो निर्द्रव्यपरमेश्वराः ।

अनलंकारसुभगाः पान्तु युष्मान् जिनेश्वराः ॥६८॥

अन्वयः—अनध्ययनविद्वांसः निर्द्रव्यपरमेश्वराः अनलङ्कार-
सुभगाः जिनेश्वराः युष्मान् पान्तु ।

पदार्थः—अनध्ययनविद्वांसः—न विद्यते अध्ययन पठन येषां ते, तादृशा अपि विद्वांसः पण्डिता, अध्ययनेन विनापि ज्ञानवन्त इत्यर्थः । निर्द्रव्य-
परमेश्वरा—निर्गुण इव धन भेष्यस्ते निर्द्रव्या निर्धना इत्यर्थः । तादृशा
अपि परमेश्वरा अतिशयैश्वर्यशालिन इत्यर्थः । अनलङ्कारसुभगा—न सन्ति
अलङ्कारा आभरणानि येषां तस्याभूता अपि सुभगा कस्याप्यदर्शना सौन्दर्य-
विशिष्टा इत्यर्थः । जिनेश्वरा—छेष्टा अर्हन्त, युष्मान्—भवत, पान्तु—रक्षन्तु ।
अत्र अध्ययनादिरूपतत्त्वत्कारणभावेपि विद्वत्तादिरूपतत्त्वत्कार्यं जिनेश्वराणां
नैसर्गिकगुणोत्कर्षभाषनया दृश्यते, तस्माद् विभावनालङ्कारः ।

भावार्थः—जिना ही अध्ययन के विद्वान्, धन के बिना ही अत्यन्त
ऐश्वर्यशाली, आभूषणों के बिना ही प्रियदर्शन अथवा सुन्दर जिनेश्वर आपकी
रक्षा करें ॥६८॥

क्रमप्राप्तं दीपकं लक्षयति—

आदिमध्यान्तवर्त्यैकपदार्थेनार्थसंगतिः ।

वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ॥६९॥

अन्वयः—यत्र वाक्यस्य आदिमध्यान्तवर्त्यैकपदार्थेन
अर्थसंगतिः जायेत, तद् दीपकम् उक्तम् । यथा—

पदार्थः—यत्र—यस्मिन्नलङ्कारे, वाक्यस्य—पदसमुद्भूत, तत्तत्त्वान्वितना
इत्यर्थः, आदिमध्यान्तवर्त्यैकपदार्थेन—आदिवर्तिना मध्यवर्तिना अन्त-
वर्तिना आद्यादिस्थितेन एकैव अद्वितीयेन पदार्थेन बलुना, अर्थसंगतिः अर्थस्य
अभिधेयस्य गन्तिः संगमनम्, जायेत—भवेत्, तद् दीपकं—दीपकात्म्योऽल-
ङ्कारः, उक्तं—प्रतिपादितम् । यथा—तदयमप्येवोदाहरतीत्यर्थः ।

भावार्थः—जिस अलङ्कार में, वाक्य के आदि मध्य अथवा अन्तर्ती एक वस्तु
के साथ, अर्थ का संगमन है, उसे दीपक अलङ्कार कहा गया है । जैसे—॥६९॥

दीपकमुदाहरति—

जगुस्तव दिवि स्वामिन् ! गन्धर्वाः पावनं यशः ।

किन्नराश्च कुलाद्रीणां कन्दरेषु मुहुर्मुदा ॥१००॥

अन्वयः—स्वामिन् ! दिवि गन्धर्वाः, कुलाद्रीणां कन्दरेषु च किन्नराः मुहुः मुदा तव पावनं यशः जगुः ।

पदार्थ—स्वामिन् !—हे प्रभो ! दिवि—स्वर्गलोके, गन्धर्वा—देवयोनिवि शेपा, कुलाद्रीणा—कुलपर्वतानाम्, हिमालयप्रमृतीनाम्, कन्दरेषु—गुहासु च, किन्नरा—किम्पुरुषा, मुहु—बारं बारम्, निरन्तरमित्यर्थः । मुदा—हर्षेण, तव—भवत, पावन—शुभ्रम्, पवित्र वा, यश—कीर्तिम्, जगु—कीर्तयामासु । अत्र पद्यादौ स्थितं जगुरित्येकं क्रियापदं 'गन्धर्वास्तव यशो जगु' 'किन्नराश्च तव यशो जगु' इत्युभयोरपि वाक्ययोरन्वेति, तस्मादिदं दीपकम् ।

भाषार्थ—हे प्रभो ! स्वर्गलोक में गन्धर्वों ने और कुलपर्वतों की कन्दराओं में किन्नरों ने, बार २ हर्ष से तुम्हारे शुभ्र यश का कीर्तन किया ॥१००॥

दीपकं पुनरुदाहरति—

विराजन्ते तमिस्राणि द्योतन्ते दिवि तारकाः ।

विभान्ति कुमुदधेययः शोभन्ते निशि दीपकाः ॥१०१॥

अन्वयः—तमिस्राणि विराजन्ते, दिवि तारकाः द्योतन्ते, कुमुदधेययः विभान्ति, निशि दीपकाः शोभन्ते ।

पदार्थ—तमिस्राणि—निषिडानि तमासि, विराजन्ते—विजृम्भन्ते, दिवि—द्युलोके, आकाशे, तारका—नक्षत्राणि, द्योतन्ते—प्रकाशन्ते, कुमुदधेयय—कैरवपङ्क्तय, विभान्ति—विशेषेण शोभन्ते, निशि—रात्रौ, दीपका—आलोकवर्तिका, शोभन्ते—प्रज्वलन्तीत्यर्थः । अत्र अर्थतोऽभिन्नानां बहूनां क्रियापदानाम् आदिमध्यान्तस्थितानाम् एवेन 'निशि' इत्येतेन कारकपदेन अन्वितत्वाद् दीपकालक्षरः ।

भाषार्थ—अन्धेरा पैल रहा है, आकाश में तारे चमक रहे हैं, रात में खिलने वाले कमलों की कतार सुशोभित हो रही है और रात में दीपक जल रहे हैं ॥१०१॥

अवसरप्राप्तमतिशयालङ्कारं लक्षयति—

वस्तूनां वस्तुमुत्कर्षमसम्भाव्यं यदुच्यते ।

यदन्त्यतिशयाख्यं तमलङ्कारं बुधा यथा ॥१०२॥

अन्वयः—वस्तूनाम् उत्कर्षं वस्तुं यत् असम्भाव्यम् उच्यते, बुधाः तम् अतिशयाख्यम् अलङ्कारं वदन्ति । यथा—
पदार्थः—वस्तूनां-पदार्थानाम्, उत्कर्षं-महत्त्वम्, वस्तुं-प्रतिपादयितुम्, यत् असम्भाव्य-सम्भवायोग्यम्, उच्यते-प्रतिपाद्यते, बुधा-आलङ्कारिका, त-तादृशम्, अतिशयाख्यम्-अतिशयसङ्गम् अलङ्कारम्, वदन्ति-कथयन्ति, यथा-अभिप्रेत्येन तमुदाहरतीत्यर्थः ।

भाषार्थः—वस्तु का उत्कर्ष बढ़ाने के लिये जो असम्भव बात कही जाए, विद्वज्जन उसे अतिशय नामक अलङ्कार कहते हैं । जैसे—॥१०२॥

अतिशयालङ्कारमुदाहरति—

त्वहारितारितरुणीश्वसितानिलेन

सम्मूर्च्छितोर्मिषु महोदधिषु चित्तीश ! ।

अन्तर्लुठद्विरिपरस्परशृङ्गसङ्ग-

घोरारवैर्मुररिपोरपयाति निद्रा ॥१०३॥

अन्वयः—चित्तीश ! त्वहारितारितरुणीश्वसितानिलेन सम्मूर्च्छितोर्मिषु महोदधिषु अन्तर्लुठद्विरिपरस्परशृङ्गसङ्ग-घोरारवैः मुररिपोः निद्रा अपयाति ।

पदार्थः—चित्तीश [—देवृष्णीपते । त्वहारितारितरुणीश्वसितानिलेन—त्वया भवता दारिता उन्मूलिता युद्धस्थले निद्रता ये अरय शत्रव, तेषां तदणीनां कामिनीनां श्वसितानिलेन उच्छ्वासवायुना, सम्मूर्च्छितोर्मिषु—सम्मूर्च्छिता अतितरां वर्धिता उर्मयस्तरङ्गा येषां तेषु, महोदधिषु—विशालसमुद्रेषु, अन्तर्लुठद्विरिपरस्परशृङ्गसङ्गघोरारवैः—अन्तर्लुठन्त जलमध्ये वज्रोत्प्लवेन प्रचरन्त ये गिरय पर्वता तेषां परस्परस्य मिय शृङ्गाणां शिखराणां य सग सपट तेन ये घोरा भयकर आरावा ध्वनयन्त, मुररिपो—किष्को समुद्र शायिन, निद्रा—स्वाप, शयनेम्, अपयाति—अपगच्छति नरयतात्यर्थः । अत्र

अरिवधूनां श्वासानिलेन समुद्रोभः, पर्वतानां शिखरसंघट्ट, तज्जनितशब्देन च विष्णोर्निशमङ्गः, एतेऽसम्भविनोऽर्थीः प्रतापातिशयं राज्ञः प्रतिपादयन्तीत्यतिशयालंकारः ।

भाषार्थ—हे राजन् ! तुम्हारे द्वारा नष्ट हुए शत्रुओं की शिरों के उच्छ्वास वायु से बढ़ी हुई लहरों वाले समुद्रों में, जल के बीच इधर उधर हिलने के कारण परस्पर टकराये हुए शिखरों से उत्पन्न हुई घोर ध्वनियों के द्वारा विष्णु की निद्रा टूट जाती है ॥१०३॥

अतिशयालंकारं पुनरुदाहरति—

एकदण्डानि सप्त सूर्यदि च्छत्राणि पर्वते ।

तदोपमीयते पार्श्वमूर्ध्नि सप्तफणः फणी ॥१०४॥

अन्वयः—यदि पर्वते एकदण्डानि सप्त च्छत्राणि स्युः, तदा पार्श्वमूर्ध्नि सप्तफणः फणी उपमीयते ।

पदार्थः—यदि-चेत्, पर्वते-गिरौ, एकदण्डानि-एकः अद्वितीयः एकत्वसंख्याविशिष्टो वा दण्डः अष्टिर्द्वेषा तथाभूतानि, सप्त-सप्तसंख्यायुक्तानि, च्छत्राणि-आतपत्राणि, स्युः-भवेदुः, तदा-तर्हि, पार्श्वमूर्ध्नि-पार्श्वनाथस्य भगवतः शिरसि, स्थित इति शेषः, सप्तफणः-सप्त फणा भोगा यस्य तादृशः, फणी-भुजगः, उपमीयते-सदृशीक्रियते । अत्र पार्श्वनाथशिरःस्थितस्य भुजगस्य प्रकर्षातिशयप्रज्ञायनार्थं पर्वतशिखरस्थितसप्तातपत्ररूपसम्भारमं प्रतिपादनादतिशयालंकारः ।

भाषार्थ—यदि पहाड़ पर एक ढंके में सात छतरियाँ लगी हो सकें तो पार्श्वनाथ के शिर पर बैठे हुए, सात फनवाले साँप की उपमा दी जा सकती है ॥१०४॥
कमप्राप्तं हेत्वलंकारं सक्षयति—

यत्रोत्पादयतः कञ्चिदर्थं कर्तुः प्रकाशते ।

तद्योग्यतायुक्तिरसौ हेतुरुक्तो बुधैर्यथा ॥१०५॥

अन्वयः—यत्र कञ्चिदर्थमुत्पादयतः कर्तुः तद्योग्यतायुक्तिः प्रकाशते, असौ बुधैः हेतुः उक्तः । यथा—

पदार्थः—यत्र-कमिचलंकारे, कञ्चित्-कमपि, अर्थम्-अभिप्रेतम्, उत्पादयतः-प्रतिपादयतः, कर्तुः-रचयितुः, तद्योग्यतायुक्तिः-तस्यार्थस्य योग्यतादी

प्रतिपादनशक्ती, युक्ति कारणम्, प्रकाशते-प्रतीयते अवबुध्यते वा, असी-
एवमूतोऽलङ्कार, वुधै-विद्वद्भि, हेतु-एतत्सङ्ग, उक्त-प्रतिपादित ।
यथा—अभिपपद्येन हेतुमुदाहरतीत्यर्थ ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में, किसी अर्थ का प्रतिपादन करने वाले कर्ता
की, उस अर्थप्रतिपादन शक्ति में कारण की प्रतीति हो, उसे विद्वानों ने हेतु
अलङ्कार कहा है । जैसे—॥१०५॥

प्राकृतकाव्ये हेतुमुदाहरति—

जुञ्जणसमश्चोन्मत्ता तत्ता विरहेण कुण्ड शहस्स ।

कंठभन्तरघोलितमधुरसरं बालिआ गीअम् ॥१०६॥

अस्य संस्कृतम्—

यौवनसमयोन्मत्ता तत्ता विरहेण करोति नाथस्य ।

कण्ठाभ्यन्तरघोलितमधुरस्वरं बालिका गीतम् ॥

अन्वयः—यौवनसमयोन्मत्ता नाथस्य विरहेण तत्ता
बालिका कण्ठाभ्यन्तरघोलितमधुरस्वरं गीतं करोति ।

पदार्थ—यौवनसमयोन्मत्ता—सादृश्योद्गमेन उन्मादावस्थां प्रापिता,
नाथस्य—भर्तु, विरहेण—वियोगेन, तत्ता—अतितरा हुआ, बालिका—नव-
कामिनी, नववधू, पौढशी इति यावत्, कण्ठाभ्यन्तरघोलितमधुरस्वरं—
गलमध्य एव घोलित अत्यक्तमिषोच्चारित मधुरो मनोहर स्वरो ध्वनिर्गम्य
तत् यथा स्वातन्त्र्य, गीत—गानम्, करोति—विदधाति । अत्र बालिकाया
संगीतेन मनोमत्तमर्थं प्रतिपादयन्त्या, तद्यौवनोद्गदजन्योन्माद, बान्त
वियोगजन्यव्यथा च यीतोत्पत्तौ कारणमिति हेतुरलङ्कार ।

भाषार्थ—नई जवानी के मूढने से पागल हुई, तथा पति वियोग से
नयनित नारिङ्ग, गल के बीच में ही अत्यक्त सा उच्चारण करती हुई
मधुर स्वर से गीत गा रही है ॥१०६॥

प्राकृतकाव्ये एव पुनर्हेतुमुदाहरति—

विससोअरो मिथंको कअन्तआसाइ आअदो पवणो ।

जाअपलासो सिहरी पहिए मारंति ते तिद्धि ॥१०७॥

अस्य संस्कृतम्—

विपसोदरो मृगाङ्कः कृतान्ताशाया आगतः पवनः ।

जातपलाशः शिखरी पथिकान् मारयन्ति ते त्रयः ॥

अन्वयः—विपसोदरः मृगाङ्कः, कृतान्ताशाया आगतः पवनः, जातपलाशः शिखरी, ते त्रयः पथिकान् मारयन्ति ।

पदार्थः—विपसोदरः—विषस्य कालकूटस्य सौदरो आता एकस्यान-
समुत्पन्न इत्यर्थः, मृगाङ्कः—शरालाञ्छनः, कृतान्ताशायाः—कृतान्तस्य यमस्य
आशा यमनिवासोपलक्षिता दक्षिणा दिगित्यर्थः, तस्याः, आगतः—प्रवा-
हितः, पवनः—वायुः, मलयानिल इत्यर्थः । जातपलाशः—जातानि समुत्प-
न्नानि पलाशानि पत्राणि यस्मिन् तथाभूतः, समुद्भूतकिसलय इत्यर्थः,
शिखरी—वृक्षः, ते—एते उक्त्यः, त्रयः—त्रिविधाः पदार्थाः, पथिकान्—मार्ग-
गामिनः पुरुषान्, मारयन्ति—शीदयन्तीत्यर्थः । अत्र पथिकमारकत्वे मृगाङ्कस्य
विपसोदरत्वम्, पवनस्य यमदिशात् आगतत्वम्, शिखरिणः जातपलाशत्वम्—
जाता समुत्पन्ना पले मांसमञ्चले आशा अभिलाषा यस्य, तस्य भावस्तरत्वम्,
कारणमुक्तम्, तस्मादिह हेतुरलङ्कारः ।

भाषार्थः—विष का सगा माई चन्द्रमा, दक्षिण दिशा की ओर से आई
हुई हवा, और नर कोपनी से मरा हुआ वृक्ष—ये तीनों, पथिकों को
पीड़ा पहुँचाते हैं ॥१०७॥

क्रममातां पर्यायोक्तिं लक्षयति—

अतत्परतया यत्र कल्प्यमानेन वस्तुना ।

विवक्षितं प्रतीयेत पर्यायोक्तिरियं यथा ॥१०८॥

अन्वयः—यत्र अतत्परतया कल्प्यमानेन वस्तुना विष-
क्षितं प्रतीयेत, इयं पर्यायोक्तिः । यथा—

पदार्थः—यत्र—यस्मिन्नलंकारे, अतत्परतया—विवक्षितार्थबोधकतया,
कल्प्यमानेन—निरुध्यमानेन, 'अल्प्यमानेन' इति पाठे बलवदमानेनेत्यर्थः,
वस्तुना—अर्थेन, विवक्षितं—वस्तुनिष्ठं वस्तु, प्रतीयेत—ज्ञेयम्, इयम्—एषा, पर्या-
योक्तिः—एतद्वच्छेदकं इत्यर्थः । यथा—अस्मिन्नपदे पर्यायोक्तिमुदाहरतीत्यर्थः ।

माधार्थ—जिस अलंकार में, विवक्षित से अर्थ का बोध न होले पर, कल्प्यमान अथवा वक्ष्यमान वस्तु से विवक्षित की प्रतीति हो जाय, उसे पर्यायोक्ति अलंकार कहा गया है । जैसे—॥१०८॥
पर्यायोक्तिमुदाहरति—

त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य महाऽऽह्वेषु

द्वेषः प्रभो ! रिपुपुरनिघ्नजनस्य चासीत् ।

एकः खुरैर्बहुलरेणुतर्ति चकार

तां सज्जहार पुनरश्रुजलैर्यदन्यः ॥१०९॥

अन्वयः—प्रभो ! महाह्वेषु त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य रिपु-
पुरनिघ्नजनस्य च द्वेषः आसीत् । यद् एकः खुरैः बहुलरेणु-
तर्ति चकार, अन्यः पुनस्ताम् अश्रुजलैः सज्जहार ।

पदार्थः—प्रभो ! हे स्वामिन् ! महाह्वेषु-नुमुलसंप्रामेषु, प्रवर्तमानेषु,
सत्सु इति शेष, त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य-त्वदीयसैन्येषु बलेषु ये बाहाः
अथाः तेषां निवहस्य समूहस्य, रिपुपुरनिघ्नजनस्य च-रिपूणां द्विषां पुरनिघ्न-
जनस्य नारीसमूहस्य च, द्वेष-मिथो वैरभाव, आसीत्-अभूत्, यद्-
यस्मात् कारणात्, एक-प्रथमः अश्वसमूह इत्यर्थ, खुरैः-शकैः, तदघातै-
रित्यर्थ, बहुलरेणुतर्ति-प्रचुरधूलिविस्तारम्, चकार-विद्धे । अन्य-अन्यः
शत्रुनारीजन इत्यर्थ, पुन ता-धूलिसन्ततिम्, अश्रुजलै-भर्तृवियोगजन्यैः
नेत्रवारिसमूहैः, सज्जहार-अपनिनाय । अत्र अतत्परतया प्रशङ्गेन 'राजसैन्याश्च-
खुरोद्धूतं रज निहतारिपुनारीजनशोकाध्रुणा अपनीतम्' इत्यर्थकेन वाक्येन
राज्ञः प्रचुरशत्रुघातित्व प्रतीयते, तस्मात् पर्यायोक्तिरलङ्कारः ।

माधार्थ—हे राजन् ! घोर युद्ध प्रारम्भ होने पर, तुम्हारी सेना के
घोड़े, और शत्रुओं की स्त्रियों में ही परस्पर वैरभाव था । घोड़ों ने अपनी
टापों से धूल को मूव उड़ाया, और शत्रुस्त्रियों ने अपने आंसुओं की वर्षा
से फिर बैठा दिया ॥१०९॥

क्रमप्राप्तं समाहितमलङ्कारं लक्षयति—

कारणान्तरसम्पर्चिर्दवादारम्भ एव हि ।

यत्र कार्यस्य जायेत तज्ज्ञायेत समाहितम् ॥११०॥

अन्वयः—यत्र कार्यस्य आरम्भ एव दैवात् कारणान्तर-
सम्पत्तिर्जायेत, तत् हि समाहितं ज्ञायेत ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन्नलङ्कारे, कार्यस्य—कर्मण, आरम्भे—उपक्रमे एव,
दैवात्—सहसा, कारणान्तरसम्पत्ति—हेत्वन्तरस्य समुपस्थिति, जायेत—
भवेत्, तत् हि—तदेव, समाहितम्—एकदाख्योऽलङ्कार, ज्ञायेत—अवगम्येत ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में, कार्य के आरम्भ में ही अचानक किंसा
अन्य कारण की उपस्थिति हो जावे, उसको समाहित नामक अलङ्कार सम-
झना चाहिये ॥११०॥

समाहितमुदाहरति—

मनस्विनी बल्लभवेश्म गन्तुमुत्कण्ठिता यावदभून्निशायाम् ।

तावन्नवाम्मोघरधीरनादप्रबोधितः सौधशिखी चुकूज ॥१११॥

अन्वयः—मनस्विनी निशायां यावत् बल्लभवेश्म गन्तुम्
उत्कण्ठिता अभूत्, तावत् नवाम्मोघरधीरनादप्रबोधितः
सौधशिखी चुकूज ।

पदार्थ—मनस्विनी—अतितप्त मानिनी कान्ता काचित्, निशाया—
रात्री, यावत्—यत्कालपर्यन्तम्, यस्मिन् काले वा, बल्लभवेश्म—प्रियतमस्य
गृहम्, गन्तुम्—यातुम्, उत्कण्ठिता—उत्सुका, अभूत्—आसीत्, तावत्—
तस्मिन्नेव काले, नवाम्मोघरधीरनादप्रबोधित—नवीनपयोदस्य धीरेण गम्भी-
रेण नादेन ध्वनिना प्रबोधित जागरित, सौधशिखी—हृष्ये वर्तमानो मयूर,
चुकूज—रुण्व केकारव चकारेत्यर्थः । अत्र मानिन्या प्रियगृहगमने उत्कण्ठा
हेतुरेक, तत्र च प्रियगृहगमनरूपस्य कार्यस्य आरम्भ एव घनगर्जितेन मयूरनाद
कामोदीपकत्वेन तस्यैव कारणान्तर समुपस्थितम्, तस्यात्समाहितालङ्कारः ।

भाषार्थ—मानिनी कान्ता, रात में जिस समय अपने पति के कमरे में जाने
के लिये उत्कण्ठित हुई, उसी समय नये बादलों के गम्भीर गर्जन से
जगा हुआ, महलों का मार भी बोलने लगा ॥१११॥

क्रमप्राप्तां परिवृत्तिं लक्षयति—

परिवर्त्तनमर्थेन सदृशाऽसदृशेन वा ।

जायेतार्थस्य यत्रासौ परिवृत्तिर्मता यथा ॥११२॥

अन्वय — यत्र सदृशा वा असदृशेन अर्थेन अर्थस्य परिवर्तन जायेत, असौ परिवृत्तिः मता । यथा—

पदार्थ — यत्र-यस्मिन्नलङ्कारे, सदृशा-समेन, वा-अथवा, असदृशेन-विषयेण न्यूनेनाधिकेन वा, अर्थेन-वस्तुना, अर्थस्य-वस्तुन, परिवर्तन-विनिमय, जायेत-भवेत्, असौ-एषा, परिवृत्ति-एतदाख्यालकृति, मता कथिता । यथा-इत्यग्रिमपथरूपमुदाहरण निर्दिशति ।

माधार्थ—जिस अलंकार में, समान अथवा न्यूनाधिक एक वस्तु के साथ अन्य वस्तु का परिवर्तन हो, उसे परिवृत्ति नामक अलंकार कहा गया है । जैसे-॥११२॥ तत्र सदृशवस्तुना विनिमयमूलां परिवृत्तिं तावदुदाहरति—

अन्तर्गतव्यालफणामणीनाम्

प्रभाभिरुद्धासितभूषु भर्त्तः ।।

स्फुरत्प्रदीपानि गृहाणि मुक्त्वा

गुहासु शेते त्वदरातिवर्गः ॥११३॥

अन्वय — भर्त्तः । त्वदरातिवर्ग स्फुरत्प्रदीपानि गृहाणि मुक्त्वा, अन्तर्गतव्यालफणामणीनाम् प्रभाभि उद्धासितभूषु गुहासु शेते ।

पदार्थ — भर्त्तः ।—हे प्रभो ! त्वदरातिवर्ग-भवत शत्रुसमूह, स्फुरत्प्रदीपानि-स्फुरन्तो दीप्यमाना प्रदीपा आलोकवर्तिका येषु तयाभूतानि, गृहाणि-सदनानि, मुक्त्वा-परित्यज्य, अन्तर्गतव्यालफणामणीनाम्-अन्तर्गता अभ्यन्तरवर्तिनो ये व्याल सर्पाः, तेषां ये फणामणय भोग स्थितरत्नानि तेषाम्, प्रभाभि-किरणै, उद्धासितभूषु-उद्धासिता प्रकाशिता भू भूमि यासु एवभूतासु, गुहासु-पर्वतदरीषु, शेते-स्वपिति, आश्रय लभत इत्यर्थ । अत्र फणामणय प्रदीपसदृशा, गुहाश्च गृहसमा, एव च प्रदीपप्रकाशितानि गृहाणि विहाय फणामणिदीपितानां गह्वराणामुपादानात् सदृशवस्तुविनिमयमूल परिवृत्त्याख्योऽलङ्कारः ।

माधार्थ—हे मालिक ! आपके शत्रु, प्रदीपों से प्रकाशित घरों को छोड़कर, अन्दर रहने वाले भयंकर सर्पों की मणियों से प्रकाशित हुई १ पहाड़ों की गुहाओं में सेते हैं ॥११३॥

अथासदृशवस्तुना विनिमयमूलां परिवृत्तिमुदाहरति—
दत्त्वा प्रहारं रिपुपार्थिवानां

जग्राह यः संयति जीवितव्यम् ।

शृङ्गारमङ्गीञ्च तदङ्गनाना-

मादाय दुःखानि ददौ सदैव ॥११४॥

अन्वयः—यः संयति रिपुपार्थिवानां प्रहारं दत्त्वा जीवि-
तव्यं जग्राह, तदङ्गनानां च शृङ्गारमङ्गीम् आदाय सदैव
दुःखानि ददौ ।

पदार्थ—यः—भूपतिरित्यर्थः, संयति—संप्राप्ते, रिपुपार्थिवानां—शत्रु-
वृपाणाम्, प्रहारम्—आघातम्, दत्त्वा—वित्तीयं, विधायेत्यर्थः, जीवितव्यं—
जीवनम्, जग्राह—एहीतवान्, तदङ्गनानां—शत्रुनारीणां च, शृङ्गारमङ्गीम्—रस-
विलासम्, आदाय—स्वयं एहीत्वा, सदैव—सर्वदैव, भोग्यानीति शेषः,
दुःखानि—हेयान्, ददौ—दत्तवान् । अत्र प्रहारजीवनयोः शृङ्गारमङ्गीदुःखयोश्च
सादृश्यं नास्ति, एवं च तयोरसदृशवस्तुनोः विनिमयदर्शनात्, असदृशवस्तु-
विनिमयमूला परिवृत्तिरलंकारः ।

भाषार्थ—जिसने संप्राप्त में, शत्रु राजाओं को प्रहार देकर उनके जीवन
को ले लिया, तथा शत्रुनारियों के शृङ्गार विलास को लेकर सदा के लिये
उन्हें दुःख दे दिया ॥११४॥

क्रममासं यथासंख्यं लक्षयति—

यत्रोक्तानां पदार्थानामर्थाः सम्बन्धिनः पुनः ।

क्रमेण तेन बध्यन्ते तद् यथासंख्यमुच्यते ॥११५॥

अन्वयः—यत्र उक्तानां पदार्थानां सम्बन्धिनः अर्थाः पुनः
तेन क्रमेण बध्यन्ते, तत् यथासंख्यम् उच्यते ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन्नलंकारे, उक्तानां—कथितानाम्, पदार्थानां—वस्तु-
नाम्, सम्बन्धिनः—सम्बन्धशालिनः, अर्थाः—वस्तुनि, पुन—भूयः, तेन—
पूर्वोक्तेन, क्रमेण—आनुपूर्व्यां, बध्यन्ते—ग्रथ्यन्ते, विरच्यन्त इत्यर्थः । तत्—
सादृक्, यथासंख्यम्—एतदाख्योऽलंकारः, उच्यते—कथ्यते ।

भाषार्थ—जिस अलंकार में, पूर्व प्रतिपादित पदार्थों के सम्बन्धी अर्थों

को फिर उसी आनुपूर्वी से निरूपण किया जाय, उसको 'यथासंख्य' अलंकार कहते हैं ॥११५॥

यथासंख्यमुदाहरति—

मृदुभुजलतिकाभ्यां शोषिमानं दधत्या

चरणकमलमासा चारुणा चाननेन ।

विसकिसलयपद्मान्यात्तलक्ष्मीणि मन्ये

विरहविपदि चैरात् तन्वते तापमङ्गे ॥११६॥

अन्वयः—विसकिसलयपद्मानि मृदुभुजलतिकाभ्यां शोषिमानं दधत्या चरणकमलमासा चारुणा चाननेन च आत्तलक्ष्मीणि विरहविपदि चैरात् अङ्गे तापं तन्वते इति मन्ये ।

पदार्थ—विसकिसलयपद्मानि—विसानि मृणालानि, किसलया नवपल्लवाः, पद्मानि कमलानि, एतानि यथाक्रमम्, मृदुभुजलतिकाभ्यां—कौमल्यव्यावृत्ततिभ्याम् [विसानि], शोषिमानं—रक्षिमानम्, दधत्या—धारयन्त्या, चरणकमलमासा—पादपद्मकान्त्या [नवपल्लवाः], चारुणा सुन्दरेण, चाननेन मुखेन च [पद्मानि], आत्तलक्ष्मीणि—आत्ता गृहिता लक्ष्मी धीः शोभा येषां तथाभूतानि सन्ति, विरहविपदि—विरह प्रियवियोग एव विपत्ति विपत्ति तस्या सत्याम्, चैरात्—निजशोभाहरणसमुपपन्नाद् द्वेषात्, अङ्गे—विरहिएया नायिकाया शरीरे, तापं—सन्तापं क्रेशमेव, तन्वते—जनयन्ति । इति मन्ये—सम्भावयामि । अत्र भुजलता-चरणकमल-आननरूपपदार्थानां सम्बन्धिन विसकिसलय-पद्मरूपाः पदार्था यथाक्रमं निबद्धा सन्तीति यथासंख्यमलंकारः ।

भाषार्थ—विस [में], नये कोपल और कमल—इन में से यथाक्रम कौमल्य भुजलताओं ने विसों की, लाली की धारण करती हुई चरण कमल की कान्ति ने नये कोपलों की, और सुन्दरमुख ने कमलों की शोभा को हरण कर लिया है । मालूम होता है, इसी छिमे ये विस आदि विरह विपत्ति में विरहिणी नायिका के शरीर में सन्ताप को उत्पन्न कर रहे हैं ॥११६॥

अवसरप्राप्तं विषमालंकारं लक्षयति—

वस्तुनोर्यत्र सम्बन्धमनौचित्येन केनचित् ।

असम्मान्यं वदेद् वक्त्रा तमाहुर्विषमं यथा ॥११७॥

अन्वयः—यत्र वक्ता वस्तुनोः सम्बन्धं केनचिद् अनौचित्येन असम्भाव्यं वदेत्, तं विषमम् आहुः । यथा—

पदार्थः—यत्र-यस्मिन्नलंकारे, वक्ता-काव्यनिर्माणतत्परः कविः, वस्तुनोः-द्वयोः पदार्थयोः, सम्बन्धं-संसर्गम्, केनचित्-केनापि, अमिर्दिष्टेन, अनौचित्येन-अन्याप्यभावेन, असम्भाव्यं-सम्भवायोग्यं प्रतीतिविपरीतम्, वदेत्-कथयेत्, तम्-अलंकारम्, विषमम्-एतदाख्यम्, आहुः-कथयन्ति । यथा इत्यभिप्रायहरणार्थं निर्दिशति ।

भाषार्थ—जिस अलंकार में, वक्ता कवि, दो वस्तुओं के सम्बन्ध को, किसी अनौचित्य के कारण अयोग्य ठहरावे, उसे विषम अलंकार कहते हैं । जैसे-॥११७॥

विषमालङ्कारमुदाहरति—

क्वेदं तव वपुर्वत्से ! कदलीगर्भकोमलम् ।

कायं राजीमति ! क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः ॥११८॥

अन्वयः—वत्से ! राजीमति ! कदलीगर्भकोमलम् इदं तव वपुः क्व ? अयं क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः क्व ? ।

। पदार्थ—वत्से !—हे बाले ! राजीमति !—राजीमतीनाम्नी कामपि युवती तपश्चर्यायै समुत्सुकामवलोक्य कस्यचिद् यतेस्ताम्प्रतीयमुक्तिः, हे राजीमति ! कदलीगर्भकोमलं-रम्भान्तर्भागमूलात्, इदं-पुरो दृश्यमानम्, तव-ते, वपुः-शरीरम्, क्व-कुत्र, अयं-श्रुतिस्मृत्यादिप्रतिपादितः, क्लेशदायी-उपवासादिदुःखबहुलः, व्रतपरिग्रहः-कृच्छ्रचान्द्रायणादेर्नियमविशेषस्य स्वीकारः, क्व-कुत्र ? अत्र कदलीगर्भकोमलाद्वपास्तदृश्याः कृच्छ्र-व्रताचरणमयुक्तमिति, तादृशकोमलवपुःकठिनव्रतपरिग्रहयोः सम्बन्धस्य अनौचित्येन असम्भव इति विषमालङ्कारः ।

भाषार्थ—हे बाला राजीमति ! केके की गाम की तरह अत्यन्त कोमल तुम्हारा यह शरीर कहा ! और क्लेश देने वाला यह कठिन व्रतों का पालन कहा ! ॥११८॥

क्रमप्राप्तं सहोक्त्यलंकारं लक्षयति—

सहोक्तिः सा भवेद् यत्र कार्यकारणयोः सह ।

समुत्पत्तिकथा हेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तताम् ॥११९॥

अन्ययः—यत्र हेतोः तज्जन्मशक्ततां वक्तुं कार्यकारणयोः सह समुत्पत्तिकथा भवेत्, सा सहोक्तिः ।

पदार्थ—यत्र-काव्ये, हेतो-कारणस्य, तज्जन्मशक्तता-तस्मात् हेतोः जन्म उत्पत्तिर्यस्य तत् तज्जन्म, कार्यमित्यर्थ, तत्र शक्तता कार्योत्पादन-सामर्थ्यमित्यर्थ, वक्तुं-कथयितुम्, कार्यकारणयो-साध्यसाधनयो, सह-युगपदेव, समुत्पत्तिकथा-समुत्पत्ते जन्मान कथा कथनं प्रतिपादनम्, भवेत्-स्यात्, सा-एवंभूता, सहोक्ति-एतदाल्लङ्कारः, उच्यते इति शेषः ।

भाषार्थ—जिस काव्य में, हेतु का, हेतुजन्य कार्य की उत्पत्ति के प्रति सामर्थ्य बतलाने के लिए, इकट्ठा ही कार्य और कारण की उत्पत्ति का कथन किया जावे, उसे सहोक्ति कहते हैं ॥११६॥

सहोक्त्यलङ्कारमुदाहरति—

आदत्ते सह यशसां नमयति सार्द्धं मदेन संग्रामे ।

सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्पति श्रीमान् ॥१२०॥

अन्ययः—श्रीमान् असौ संग्रामे विद्विषां यशसा सह कोदण्डम् आदत्ते, मदेन सार्द्धम् नमयति, श्रिया सह कर्पति ।

पदार्थ—श्रीमान्-श्रेष्ठसम्पन्न शुन्दरो वा, असौ-एव, नृपति, संग्रामे-रणाङ्गणे, विद्विषां-प्रतिपक्षभूताना रिपूणाम्, यशसा-कीर्त्या, सह-सार्द्धम्, कोदण्ड-घनु, आदत्ते-गृह्णाति, मदेन-गर्वेण शत्रूणामिति शेष, सार्द्धं-सममेव, नमयति-प्रत्यक्षमारोपयितुं नन करोतीत्यर्थ । श्रिया-राज-लक्ष्म्या, शत्रूणामित्यत्रापि योज्यम्, सह-समम्, कर्पति-आकर्षति, अत्र कोदण्डमिति शेषो योज्य । यद्यपि सोऽष्टाष्टयो कार्यकारणयोर्नियमेन पूर्वापरमात्र प्रसिद्ध, तथाप्यत्र कोदण्डाकर्षणरूपस्य कारणस्य कार्यजनन सामर्थ्यातिशयं प्रकटीकर्तुं यशोमदण-मदापनवन-सहमीहरणात्मके कार्यः । सदेव तत्परोत्पत्तिवचनात् सहोक्तिरलङ्कारः ।

क्रमप्राप्तं विरोधालङ्कारं लक्षयति—

आपाते हि विरुद्धत्वं यत्र वाक्ये न तत्त्वतः ।

शब्दार्थकृतमाभाति स विरोधः स्मृतो यथा ॥१२१॥

अन्वय.—यत्र वाक्ये आपाते हि शब्दार्थकृतं विरुद्धत्वम्
आभाति, तत्त्वतः न, स विरोधः स्मृतः । यथा—

पदार्थ —यत्र-यस्मिन्, वाक्ये-पदसमुदायविशेषे, आपाते-पाठ-
श्रवणमात्रे, हि-एव, न ततः परमिति भावः, शब्दार्थकृत-शब्देन अर्थेन
च कृत जनितम्, विरुद्धत्व-विरोधः, आभाति-प्रतीयते, तत्त्वत-याथा-
तथ्येन, शब्दार्थविचारणाया सत्याम्, न-नैव आभाति, स-एवम्भूतोऽ-
लङ्कारः, विरोध-विरोधसंज्ञकः, स्मृत-कथितः । यथा-इत्यभिप्रेत्यप्यस्य-
मुदाहरणं निर्दिशति ।

भाषार्थ—जिस वाक्य में, पाठ का श्रवण होने पर ही शब्दजनित अथवा
अर्थजनित विरोध मालूम पड़े, वस्तुस्थिति में विरोध न हो, उसे विरोध अलङ्कार
कहते हैं । जैसे—॥१२१॥

द्विविधविरोधयोरादौ शब्दजनितविरोधमुदाहरति—

दुर्वारबाणविभवेन सुवर्मणापि

लोकोत्तरान्वयभुवाऽपि च धीवरेण ।

प्रत्यर्थिषु प्रतिरणं स्वलितेषु तेन

संज्ञामवाप्य युयुधे पुनरेव विष्णुः ॥१२२॥

अन्वय.—विष्णुः प्रत्यर्थिषु प्रतिरणं स्वलितेषु संज्ञामवाप्य
सुवर्मणापि दुर्वारबाणविभवेन लोकोत्तरान्वयभुवाऽपि च
धीवरेण तेन पुनरेव युयुधे ।

पदार्थ —विष्णु-श्रीकृष्णः, प्रत्यर्थिषु-शत्रुषु, प्रतिरण-प्रतिसप्रामम्,
स्वलितेषु-पराजितेषु सत्सु, संज्ञा-चैतन्यम्, अवाप्य-लब्ध्वा, निजसैन्यना-
शमवलोक्य अतिवृषितस्य जरासन्धस्य बाणप्रहारजनितमूर्च्छां इति
भावः, सुवर्मणापि-दृढवचनयुक्तेनापि, दुर्वारबाणविभवेन-दुर्वार दुःखेन
वारयितुं शक्य बाणविभवः शरचालनचातुर्यं यस्य तेन, लोकोत्तरान्वय-
भुवापि-लोकोत्तर लोकेषु श्रेष्ठो योऽन्वयो वरः, तस्मिन् भवतीति तेन

तथोक्तेनापि च, धीवरेण-उत्तमबुद्धियुक्तेन, तेन-जरासन्धेन सह, पुनरेव-
भूयोऽपि, युयुधे-युद्ध चकार । अत्र दुष्टे मन्द वारवाणस्य वर्म्मण विभव
प्रभावो यस्येत्यर्थे, य दुर्वारवाण स कथं सुवर्म्मा ? यश्च लोकोत्तरान्वयम्
स कथं धीवरः ? 'केवर्त्ते दासधीवरो' इत्यमरोक्ते, एव पाठप्रवणमात्रेण
विरोधप्रतीतिरपि, वाक्यार्थविचारणायै सत्या नास्त्येव विरोध इत्युक्तेनार्थेन
बोधनात् शब्दकृतो विरोधालङ्कारः ।

भाषार्थ—विष्णु ने, शत्रुओं को प्रत्येक सप्राप्त में पराजित कर देने पर
भी, मूर्च्छित होने के बाद फिर होश में आकर, श्रेष्ठ कवच युक्त भी, तीखे
बाण चढ़ाने वाले, अनिश्चय श्रेष्ठवश में उत्पन्न हुए २ भी बुद्धि युक्त जरासन्ध
के साथ फिर भी युद्ध किया ॥१२२॥

अर्थकृत विरोधालङ्कारमुदाहरति—

येनाक्रान्तं सिंहासनमरिभूभृच्छिरांसि विनतानि ।

क्षिप्ता युधि शरपंक्तिः कीर्तिर्याता दिगन्तेषु ॥१२३॥

अन्वयः—येन सिंहासनम् आक्रान्तम्, अरिभूभृच्छिरांसि
विनतानि, युधि शरपंक्तिः क्षिप्ता, कीर्तिः दिगन्तेषु याता ।

पदार्थ—येन-भूपतिना, सिंहासन-श्रेष्ठराजासनम्, आक्रान्तम्-अपि
छितम्, तथा च अरिभूभृच्छिरांसि-शत्रुभूषणानां मस्तकानि, विनतानि-
विशेषेण नम्रीभूतानि भवन्ति प्राप्तानीत्यर्थः, युधि-संग्रामे, शरपंक्ति-
बाणश्रेणि, क्षिप्ता-श्रेयिता प्रहृता इत्यर्थः । कीर्ति-
मश, दिगन्तेषु-चतुराशानु, याता-प्राप्ता, सिंहासनादिरोहणेन दिगन्तव्या-
पिनी कीर्तिर्जाता इत्यर्थः । यदाक्रम्यते तदेव विनमति इति सर्वत्र दृश्यते,
अत्र तु सिंहासनमाक्रान्तं शत्रुशिरांसि च नम्रीभूतानि इत्यर्थकृतो विरोध
आपाततो भाति, एवमग्रेऽपि, यत् क्षिप्यते तदेव वस्तुन्यत्र याति, अत्र
॥ शरपंक्ति क्षिप्ता कीर्तिर्यत्र दिक्षु प्राप्ता इत्यर्थकृतो विरोध आपातत
प्रतीयते । पर्यालोच्यमाने त्वर्थे राक्ष पराक्रमादिशयशालित्वं निजविप-
क्षभिभावकत्वं च सिद्धं भवति ।

भाषार्थ—जिस राजा ने सिंहासन पर बंदम रखवा, और सब शत्रु-
राजाओं के सिर मुक्त गये, युद्ध में अनेक बाण फेंके, और कीर्ति दिशाओं
में व्याप्त हो गई ॥१२३॥

क्रमप्राप्तमवसरालङ्कारं लक्षयति—

यत्रार्थान्तरमुत्कृष्टं सम्भवत्युपलक्षणम् ।

प्रस्तुतार्थस्य स प्रोक्तो धुधैरवसरो यथा ॥१२४॥

अन्वयः—यत्र प्रस्तुतार्थस्य उत्कृष्टम् अर्थान्तरम् उपलक्षणं सम्भवति, सः धुधैः अवसरः प्रोक्तः । यथा—

पदार्थ —यत्र-यस्मिन् काव्ये, प्रस्तुतार्थस्य-प्रकृतस्यार्थस्य, उत्कृष्ट-श्लोके शास्त्रे वा प्रसिद्धम्, अर्थान्तरम्-अर्थविशेष कथित्, उपलक्षणं-दृष्टान्तविधया संक्षेपेण बोधकम्, सम्भवति-संजायते, स -एवम्भूतोऽलङ्कारः, धुधै-विद्वद्भि अवसर-अवसरसहक, प्रोक्त-कथित । यथा-इत्युदाहरणभूतमग्रिमपद्यं निर्दिशति ।

भाषार्थ—जिस काव्य में, प्रस्तुत अर्थ का, कोई प्रसिद्ध अन्य अर्थ दृष्टान्त रूप से बोधक हो सके, वहा विद्वानों ने अवसर नामक अलङ्कार कहा है । जैसे—॥१२४॥

अवसरालङ्कारमुदाहरति—

स एष निश्चितानन्दः स्वच्छन्दतमविक्रमः ।

येन नष्टञ्चरः सोऽपि युद्धे वर्ध्वरको जितः ॥१२५॥

अन्वयः—येन सः घर्जरकः नष्टञ्चरः अपि युद्धे जितः, निश्चितानन्दः स्वच्छन्दतमविक्रमः स एषः ।

पदार्थ —येन-नृपेण, स-दुर्जयत्वेन प्रसिद्ध, वर्ध्वरक-एतदाख्य कथित्, नष्टञ्चर-राज्यट राजस, अपि युद्धे-संग्रामे, जित-वरीकृत, निहतो बलार्थः, निश्चितानन्द-निश्चिन्त सन्देहरहितो विजयलाभेन आनन्द प्रमोदो यस्य तथामृत, 'निरञ्जयानन्द' इति पाठे निधयेन जयलामस्यावश्यम्भावेन आनन्द आह्लादो यस्येत्यर्थो बोध्य, स्वच्छन्दतमविक्रम-स्वच्छन्दतमोऽतिशयेन स्वाधीनो विक्रम पराक्रमो यस्य तथोक्त, स एष-हरयमानोऽयं नृपो जयतीति शेष । अत्र अद्भुतपराक्रमशालिनो नृपस्य प्रमोदो जयलामरूपोऽयं प्रस्तुत, तद्वोधकत्वेन शक्तिशालियन्त्रकराजसन्निपतस्त्वमुद्भूतमर्थान्तरं दृष्टान्ततया समुपस्थापितमिति अवसरालङ्कारः ।

माषार्थ—जिस राजा ने, उस दुर्जय वर्ध्वरक नामक राजस को भी युद्ध में मार डाला, अतिशय आनन्द का अनुभव करने वाला और अद्भुत पराक्रम-शाली वह राजा, यह है ॥१२५॥

क्रमप्राप्तं सारालङ्कारं लक्षयति—

यत्र निर्धारितात् सारात् सारं सारं ततस्ततः ।

निर्धार्यते यथाशक्ति तत् सारमिति कथ्यते ॥१२६॥

अन्वयः—यत्र ततस्ततः निर्धारितात् सारात् सारं सारम् अथवा यत्र ततो निर्धारितात् सारात् सारम्, ततः सारं यथा-शक्ति निर्धार्यते तत् सारम् इति कथ्यते ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन् स्थले, ततस्ततः—तस्मात् तस्मात्, निर्धारितात्—विविध्य निधितात्, सारात्—उत्कृष्टापदार्थात्, सारं सारम्—अतितरां सार-भूतमंशम्, अथवा यत्र ततो निर्धारितात्—तस्मात् निधितात्, सारात्—उत्कृष्टाद् वस्तुन, सारम्—उत्कृष्टतरं वस्तु, ततः—तस्मादुत्कृष्टतरात्, सारम्—अतिश-येनोत्कृष्टम्, यथाशक्ति—सामर्थ्यानुसारम्, निर्धार्यते—निरूप्यते, तत् सारं—साराख्योऽलङ्कार, इति कथ्यते—उच्यते ।

माषार्थ—जिस जगह, उस निश्चित उत्कृष्ट वस्तु से और अधिक उत्कृष्ट वस्तु का सामर्थ्यानुसार निर्धारण किया जाय, उसे सार नामक अलंकार कहते हैं ॥१२६॥

सारालङ्कारमुदाहरति—

संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यके तु कौलीन्यम् ।

कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥१२७॥

अन्वयः—संसारे मानुष्यं मानुष्यके तु कौलीन्यं कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वेऽपि च सदयत्वं सारम् ।

पदार्थ—संसारे—जगति जन्मनि वा, मानुष्यं—मानवत्वम्, मानुष्यके—मानवत्वे, तु—अपि, कौलीन्यं—कुलीनत्व श्रेष्ठकुलोत्पन्नत्वम्, कौलीन्ये—कुलीनत्वे, धर्मित्वं—धर्मस्वभाव्यम्, धर्मित्वेऽपि च—धर्माचरणपरायणत्वेऽपि च, सदयत्वं—दयालुत्वम्, सारम्—उत्कृष्टम् । यत्र निर्धारितात् मानुष्यादेः सारात् उत्तरोत्तरं कौलीन्यादेः गौरवं निर्धार्यते, तस्मान् साराख्योऽलङ्कार ।

भाषार्थ—संसार में मनुष्य योनि में जन्म होना उत्कृष्ट है, मनुष्यता में भी कुलीनता और कुलीनता में भी धर्मरत्ना होना, तथा धर्मपरायण होने पर भी दयालु होना उत्कृष्ट है ॥१२७॥

क्रमप्राप्तं श्लेषालङ्कारं लक्षयति—

पदैस्तैरेव भिन्नैर्वा वाक्यं वक्त्येकमेव हि ।

अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा ॥१२८॥

अन्वयः—यत्र हि एकमेव वाक्यं तैरेव भिन्नैर्वा पदैः अनेकम् अर्थं वक्ति, असौ श्लेष इत्युच्यते । यथा—

पदार्थः—यत्र-यस्मिन् अलंकारे, हि-निश्चयेन, एकम्-अभिज्ञमेव, वाक्यं-पदसमूहकं वचनम्, तैरेव-वाक्यगतैरेव सन्धिमाहात्म्येन रूपान्तरा-प्राप्तैः, भिन्नैर्वा-सन्धिमाहात्म्येन भेदं प्राप्तैर्वा, पदै-मुक्तिवन्तरादैः, अनेकं-विविधम्, अर्थम्-अभिधेयम्, वक्ति-निरूपयति, असौ-एवंरूपः, 'श्लेष इति-श्लेषालङ्कारः, उच्यते-कथ्यते, यथा-इत्यन्यत्रपदम् अभिप्रायमुदा-हरणत्वेन निर्दिशति ।

भाषार्थ—जिस अलंकार में निश्चयरूप से एक ही वाक्य, उन्हीं पदों के अथवा भिन्न पदों के द्वारा अनेक अर्थों का निरूपण या बोधन करता है, उसे श्लेष नामक अलंकार कहते हैं । जैसे—॥१२८॥

अयमभिन्नपदमूलं श्लेषमुदाहरति—

आनन्दमुल्लासयतः समन्तात्

करैरसन्तापकरैः प्रजानाम् ।

यस्योदये चोभमवाप्य राज्ञो

जग्राह वेलां किल सिन्धुनाथः ॥१२९॥

अन्वयः—सिन्धुनाथः समन्तात् असन्तापकरैः करैः प्र-जानाम् आनन्दम् उल्लासयतः यस्य राज्ञः उदये लोभम् अवाप्य वेलां जग्राह किल ।

पदार्थः—सिन्धुनाथः-सिन्धोस्तधाम्नो देशस्य अथवा सिन्धुनां नदीनां नाथोऽधीश्वरः पतिव सिन्धुदेशाधिपतिः समुद्रश्चेत्यर्थः, समन्तात्-

परित, असन्तापकर-अकलेशेन अनायासेनैव दातुं शक्यै, अन्यत्र सन्तापाजनकै, करै-राजदेयमागै, पद्मे किरणै, प्रजाना-जनाना प्रहृतीना-मित्यर्थ, अन्यत्र साधारणजनानाम्, आनन्द-हर्षम्, उल्लासयत-समुत्पादयत, यस्य-कस्यापि प्रसिद्धस्य सर्वलोकविदितस्य, राज्ञ-भूषते, अन्यत्र चन्द्रमस, उदये-उन्नतौ अभ्युदये, अन्यत्र अभ्युद्गमे, क्षोभ-गराभवम्, अन्यत्र निजवृद्धिजनितचाञ्चल्यम्, अवाप्य-लब्ध्वा, वेला-समयम्, अन्यत्र तीरप्रदेशम्, जग्राह-यथाकथञ्चित् अतिवाहयामासेत्यर्थ, अन्यत्र आश्लिष्टवानित्यर्थ । किलेत्यन्यथ प्रसिद्धौ । अत्र एकस्य वाक्यस्य अभिप्रेतैव सिन्धुनाधादिपदै राज्ञ समुद्रस्य च वर्णनेन अनेकार्थत्वमिति श्लेषालङ्कार ।

भावार्थ—सिन्धु देश के राजा न, हर तरह से बिना किसी तकलीफ के अदा किये जाने वाले टैक्सों व द्वारा प्रजा का प्रसन्न रखने वाले जिस प्रसिद्ध राजा का अभ्युदय होने पर, पराजय को प्राप्त करके जिस तैसे अपना समय निताया । अन्य पक्ष में-समुद्र ने चारों ओर से शान्ति देने वाली किरणों के द्वारा प्रजाओं को आनन्दित करने वाले, सर्वजनविदित, चन्द्रमा के उदय होने पर, अपनी वृद्धि जनित चाञ्चलता को प्राप्त करके, किनारों का आश्लिष्टन किया ॥१२६॥

भिन्नपदमूलं त्रेपमुदाहरति—

कुर्वन् कुवलपोल्लासं रम्याम्मोजथियं हरन् ।

रेजे राजापि तच्चित्रं निशान्ते कान्तिमत्तया ॥१३०॥

अन्वय.—राजा अपि निशान्ते कुवलपोल्लासं कुर्वन् कान्तिमत्तया रम्याम्मोजथियं हरन् रेजे, तत् चित्रम् ।

पदार्थ —राजा-वधित् भूमिपाल, अन्यत्र निशाकर, अपि निशान्ते-निजभवने, अ-यत्र निशाया रात्र्या अ ते अवसाने, प्रभाते इत्यर्थ, कुवलपोल्लास-कु पृथिवी तस्या मण्डल भूमण्डलमित्यर्थ, तस्य सशानिनी जनसमुदायस्य उल्लासम् अभ्युदयम् आनन्दमिति यावत्, अन्यत्र कुवलयानाम् उत्पलानाम् उल्लास विकासम्, कुर्वन्-उत्पादयन्, कान्तिमत्तया-धीसम्पन्नतया सुन्दररूपवतया वा, अन्यत्र दीप्तियुक्ततया, रम्या-मनोहारिणीम्, मोजथिय भोजस्य तद्यथा प्रगिद्धस्य भूषते धिय राजलक्ष्मी सी-दर्य वा, अन्यत्र

रम्याणि मनोहराणि यानि अम्भोजानि कमलानि तेषां धियं शोभाम्,
हरन्-मुष्णान् न्यक्कुर्वन्, रेजे-शुशुभे, तत् चित्रम्-आश्चर्यमित्यर्थः । अत्र
'कुवलयोपल्लासं' 'रम्याम्भोजधियं' 'निरान्ते' इत्येतेषां समस्तानां विग्रहे
भिन्नैः पदैरनेकार्थप्रतिपादनाद् भिन्नपदमूलः श्लेषाऽलङ्कारः ।

भाषार्थ—यह राजा भी अपने राजमहल में, भूमण्डल को आनन्दित
करता हुआ, तथा सौन्दर्य से, मनोहर एवं प्रसिद्ध भोजराज की श्री को हरण
करता हुआ सुशोभित हुआ, यह आश्चर्य है । दूसरे चन्द्र पक्ष में—चन्द्रमा
भी रात्रि के समाप्त हो जाने पर, कुमुदों को विकसित करता हुआ तथा दीप्ति
युक्त होने के कारण रमणीय कमल की शोभा को तिरस्कृत करता हुआ
सुशोभित हुआ; यह आश्चर्य है ॥१३०॥

क्रमप्राप्तं समुच्चयालङ्कारं लक्षयति

एकत्र यत्र वस्तूनामनेकेषां निबन्धनम् ।

अप्युत्कृष्टापकृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥१३१॥

अन्वयः—यत्र एकत्र अनेकेषाम् अत्युत्कृष्टापकृष्टानां वस्तू-
नां निबन्धनं तं समुच्चयं वदन्ति ।

पदार्थ—यत्र-यस्मिन्नलङ्कारे, एकत्र-एकस्मिन् स्थले पद्ये गद्ये वा,
'अनेकेषां-बहुनाम्, अत्युत्कृष्टापकृष्टानाम्-अत्युत्कृष्टानाम् अत्युत्तमानाम् अत्यप-
कृष्टानाम् अतिनिकृष्टानाम्, वस्तूनां-पदार्थानाम्, निबन्धनं-प्रबन्धनम्, स्यादिति
'शेषः, तं-तथाविधम्, समुच्चयम्-एतदाख्यमलङ्कारम्, वदन्ति-कथयन्ति,
अलङ्कारविद इति शेषः ।

भाषार्थ—जिस अलङ्कार में, एक ही जगह गद्य वा पद्य में अनेक
अति उत्तम अथवा अतिनिम्न वस्तुओं का इकट्ठा प्रतिपादन कर दिया
जाय, उसे समुच्चय नामक अलङ्कार कहते हैं ॥१३१॥

एकत्र उत्कृष्टवस्तुनिबन्धनकृतं समुच्चयमुदाहरति—

अणहिल्लपाटलं पुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसन्तुः ।

थीकलशनामधेयः करी च जगतीह रत्नानि ॥१३२॥

अन्वयः—इह जगति अणहिल्लपाटलं पुरं कर्णदेवनृपसन्तुः
अवनिपतिः थीकलशनामधेयश्च करी रत्नानि ।

पदार्थ—इह-अस्मिन्, जगति-संसारे, अणहिल्लपाटलं-तदारूपम्, पुरं-नगरम्, कर्णदेवनृपसूनु-कर्णदेवाभिधस्य भूपते पुन जयसिंहाख्य, अविनिपति-भुवो भर्ता, श्रीकलशनामधेयश्च-श्रीकलशाख्यश्च, करी-गज, रत्नानि-रत्नभूता सर्वध्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र बहूनामुत्कृष्टानां पदार्थानामेकत्र पदे निबन्धनात् प्रथमसमुच्चयालङ्कारः ।

भाषार्थ—इस संसार में, अणहिल्लपाटल नगर, कर्णदेव राजा का लड़का जयसिंह पृथ्वीपति, और श्रीकलश नामक हाथी ये रत्न हैं ॥१३१॥
अथैकप्रापकृष्टवस्तुनिबन्धनकृतं समुच्चयमुदाहरति—

ग्रामे वासो नायको निर्विवेकः

कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम् ।

नित्यं रोगः पारवश्यञ्च पुंसा-

मेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ॥१३३॥

अन्वयः—ग्रामे वासः, निर्विवेकः नायकः, कौटिल्यानाम् एकपात्रं कलत्रम्, नित्यं रोगः, पारवश्यञ्च, एतत्सर्वं जीवतां पुंसां मृत्युरेव ।

पदार्थ—ग्रामे-ग्रामे जननिवासे यत्र सुखसाग्न किमप्यावश्यकं वस्तु नेषलभ्यते तत्र, वास-निवसनम्, निर्विवेक-सदसद्विचारानभिः, मूढ इति यावत्, नायक-ग्रामणी, तथा कौटिल्याना-धौल्यानां झलकपटादीनां वा, एकपात्रम्-अद्वितीयमाश्रयभूतम्, कलत्र-मार्गा, नित्य-सर्वदेव, रोग व्याधि, पारवश्यञ्च-पराधीनत्वञ्च, एतत्-पूर्वोक्तमिदं ग्रामवासादिकम्, सर्व-समग्रम्, जीवता-प्राणान् धारयतामापि, पुंसां अनुप्याणाम्, मृत्युरेव-मरणमेव । एवम्भूतं जीवनं जनानां मरणसदृशमेवेत्यर्थः । अत्र बहूनां निकृष्टवस्तूनामेकत्र निबन्धनाद् द्वितीयसमुच्चयालङ्कारः ।

भाषार्थ—गाँव में रहना, वहाँ भूखे मारिके का होना, अपनी मारों का कपरी होना, सदा व्याधि का रहना, तथा पराधीनता, ये सब जीवित पुरुषों का मरण ही है ॥१३३॥

अमप्राप्तामप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति—

प्रशंसा क्रियते यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रस्तुतप्रशंसां तामाहुः कृतधियो यथा ॥१३४॥

अन्वय — यत्र अप्रस्तुतस्य अपि वस्तुनः प्रशंसा क्रियते, कृतधियः ताम् अप्रस्तुतप्रशंसाम् आहुः । यथा—

पदार्थ — यत्र—यस्मिन्मलहारे, अप्रस्तुतस्य—अप्रकृतस्य अपि वस्तुनः—पदार्थस्य, प्रशंसा—स्तुति, क्रियते—प्रतिपाद्यते, कृतधियः—कृता निश्चिता धीर्येषां ते, निश्चितमतयो विद्वांस इत्यर्थः, ता—तथाभूताम्, तामिति विधेय-प्राधान्येन स्तौत्वम्, अन्यथा पुंलिङ्गयस्त्वन्द्वाभ्यामपरामर्शकतया पुस्त्वमेवोचितम् । अप्रस्तुतप्रशंसा—तदाख्यमलकारम्, आहुः—कथयन्ति । यथा—इत्यन्वयपदम् अप्रिमोदहरणभूत पद्य निर्दिशति ।

भाष्य—जिस अलकार में अप्रस्तुत वस्तु की प्रशंसा की जाय, विद्वान् उसे अप्रस्तुतप्रशंसा नामक अलकार कहते हैं । जैसे—॥१३४॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—

खैरं विहरति खैरं शेते खैरं च जल्पति ।

भिच्छुरेकः सुखी लोके राजचोरभयोज्झितः ॥१३५॥

अन्वयः—लोके एक राजचोरभयोज्झित भिच्छु सुखी, खैरं विहरति खैरं शेते खैरं च जल्पति ।

पदार्थ — लोके—समारे, एक—केवल, राजचोरभयोज्झित—राज अपराधिनो दण्डयितुर्नृपते चोरात् तस्कराच्च धनापहारकाद् यद् भय प्राप्तं तेन उज्झितं पृथग्भूतं, भिच्छु—मन्यासी भिक्षामाश्रित्य केवला जीवननिर्वाहको वा करिचद् दरिद्र, सुखी—शङ्काराहित्येन सानन्दो वर्तत इति शय । अत एव स खैर—यथेच्छम्, विहरति—इतस्ततः परिभ्रमति, खैर—निर्वाधम्, शेते—स्वपिति, खैरम्—इच्छानुरूपं च, जल्पति—भाषते । स्वातन्त्र्यमेव सर्वसुखसाधनमिति हेतोर्विविधबाधनानुत्पत्तिसाध्यपेक्षया अविद्यनो भिच्छुरेवात्र जगति सुखीति भावः । अत्र अस्वतन्त्रस्य अशेष-त्रेशोपहतस्य ससारिण एव दुःखित्वप्रस्तावे, अप्रस्तुतस्य निरुपद्रवस्य भिक्षो स्तवनाद् अप्रस्तुतप्रशंसास्योऽङ्गहारः ।

भाषार्थ—ससार में राजा और चोरों के मग से बिल्कुल बड़ा हुआ केवल भिन्न ही सुखी है, जो इच्छानुसार इधर उधर घूमता है, बेसंके सोता है, और जब जी में आये बोलता है ॥१३५॥

क्रमप्राप्तामेकावलीं लक्षयति—

पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानामुत्तरोत्तरम् ।

अर्थानां या विरचना बुधैरेकावली मता ॥१३६॥

अर्थानां या विरचना बुधेरकावली मता ।। ११२॥
अन्वयः—पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानाम् अर्थानाम् उत्तरोत्तर
या विरचना, सा बुधेः एकावली मता । निर्दिष्टा ये अर्था

या विरचना, सा युधैः एकावली मता ।
 पदार्थ — पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानां—पूर्व पूर्व प्राक्प्राग् निर्दिष्टा ये अर्था
 यानि वस्तूनि तेषां वैशिष्ट्ये उत्कृष्टत्वे निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्यत्र तथा
 भूतानाम्, अर्थानां—वस्तूनाम्, उत्तरोत्तरं—परं परम्, या विरचना—विशे
 षेण निर्मिति शोभनो विन्यास इति यावत्, सा युधैः—निबद्धि, एका
 वली—तदाख्यालकृति, मता—स्वीकृता ।

बली-तदाख्यालकृति, मता-स्वीकृता ।
भाष्य—जिस जगह पहिले पहिले कहे हुए उद्धृत पदार्थों की उक्त
रोंतर विशेषता पूर्वक रचना होती चली जाय, उसे विद्वान् एकजली अल-
दकार कहते हैं ॥१३६॥

एकायलीमुदाहरति—

देशः समृद्धनगरो नगराणि च सप्तभूमिनिलयानि ।

देशः समृद्धनगरो नगराणि च सप्तभूमिनिलयाः ।
निलयाः सलीलललना ललनाश्चात्यन्तकमनीयाः ॥१३७॥

निलयाः सलीललललना सललनाश्चात्यन्तकमनीया ।
 अन्यय.—देश. समृद्धनगरः, नगराणि च सप्तभूमिनिल-
 यानि, निलया. सलीललललना., सललनाश्चात्यन्तकमनीया ।

यानि, निलयाः सलीललललनाः, लललनाश्च अत्यन्तं मनोहराः ।
 पदार्थ — देश — जनपद, समृद्धनगर — समृद्धानि पतधान्यादिना सम्य
 भानि नगराणि पतनानि यत्र तथाभूत, नगराणि — पुराणि च, सप्तभूमिनि
 लयानि — सप्त सप्तसङ्ख्याका भूमय वृक्षा निवृत्तानाम् आवासागृहाणां म
 तथाभूतानि, सप्ततल्गृहभ्याप्तानीत्यर्थ, निलया — आवासागृहाणि च, सली
 लललना लीलया मीढया विलोकेन सह वर्तमाना लललना आह्वना यत्र
 तादृशा मविलासरमणीशरिपूर्णा इत्यर्थ, लललना — रमणयश्च, अत्यन्त
 कमनीया — अतिरस्यसौन्दर्योपेतवान् मनोहारिण्य इत्यर्थ । अत्र पूर्वद्वौ
 स्थानां समृद्धनगरादीनाम् उत्तरोत्तरं वैशिष्ट्यप्रतिपादनाद् एवावश्यकत्वात् ।

माधार्थ—सम्पत्तिशाली नगरों से गुरु देश ही उत्तम होता है, नगर भी सतमजले मकानों से गुरु हैं, वे मकान भी विलास गुरु रमणियों से परिपूर्ण हैं, और रमणी भी अत्यन्त मनोहारिणी हैं ॥१३७॥

क्रमप्राप्तमनुमानालङ्कारं लक्षयति—

प्रत्यक्षाल्लिङ्गतो यत्र कालत्रितयवर्तिनः ।

लिङ्गिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥१३८॥

अन्वयः—यत्र प्रत्यक्षात् लिङ्गतः कालत्रितयवर्तिनः लिङ्गेन ज्ञानं भवति, तत् अनुमानम् उच्यते ।

पदार्थ —यत्र—यस्मिन्नलंकारे, प्रत्यक्षात्—इन्द्रियेण गृह्यमाणात्, लिङ्गत—साधनात्, कालत्रितयवर्तिन—अतीतानागतवर्तमानकालत्रयभाविन, लिङ्गिन—अनुमेयस्य पदार्थस्य, साध्यस्येति यावत्, ज्ञानम्—अवबोध, भवति—जायते, तत् अनुमान—तदाख्योऽलंकारः, उच्यते—कथ्यते ।

माधार्थ—जिस अलंकार में, प्रत्यक्ष लिङ्ग अर्थात् हेतु के द्वारा, तीनों कालों में होने वाले लिङ्गी अर्थात् साध्य अर्थ का बोध हो जाता है, उसे अनुमान अलंकार कहा जाता है ॥१३८॥

प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् अतीतलिङ्गियोधरूपमनुमानमुदाहरति—

नूनं नद्यस्तदाभूवन्नभिपेकाम्मसा प्रमोः ।

अन्यथा कथमेतासु जनः खानेन शुद्ध्यति ॥१३९॥

अन्वयः—नूनं तदा प्रमोः अभिपेकाम्मसा नद्यः अभूवन्, अन्यथा जनः एतासु खानेन कथं शुद्ध्यति ? ।

पदार्थ —नून—निश्चयेन, तदा—तस्मिन् समये अभिपेककाल इत्यर्थः, प्रमोः—मगवतो बुद्धदेवस्य, यस्यचिद् भूषतेर्वा, अभिपेकाम्मसा—राज्याधिरोहणकारिकस्नानसलिलेन, नद्य—सरित्, अभूवन्—अनाद्यन्त, अन्यथा—नो चेत्, जन—लोक, एतासु—सरित्सु, खानेन—अवगाहनेन, कथं—कया रीत्या, शुद्ध्यति—पवित्रो भवति ? अत्र प्रत्यक्षात् नदीजलस्नानजनित-शुद्धिरुपाल्लिङ्गात्, अभिपेकजलेन नदीनामुत्पत्तिरूपस्य अतीतकालवर्तिन साध्यस्यानुमानं भवतीत्यनुमानालंकारः ।

माधार्थ—निश्चय ही मालूम यह होता है कि अभिपेक समय में प्रभु के

अभिनेक जल से नदियों की उत्पत्ति हुई, नहीं तो इनमें स्नान करने हे
मनुष्य शुद्ध कैसे हो जाता ॥१३६॥

प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् अनागतवस्तुनो बोधरूपमनुमानमुदाहरति—

जम्भभित्त्ककुभि ज्योतिर्यथा शुभ्रं विजृम्भते ।

उदेष्यति तथा मन्ये खलः सखि ! निशाकरः ॥१४०॥

अन्ययः—सखि ! जम्भभित्त्ककुभि यथा शुभ्रं ज्योति
विजृम्भते, मन्ये तथा खलः निशाकरः उदेष्यति ।

पदार्थ —सखि!—हे सहचरि ! जम्भभित्त्ककुभि—जम्भाभिधमसुर भित्ति
विदारयतीति जम्भभित् इन्द्र तस्य ककुभि दिशि तदुपलक्षिताया पूर्वस्य
दिशीत्यर्थ, यथा—येन प्रकारेण, शुभ्र-धवलम्, ज्योति—प्रभा, विजृम्भते
प्रकाशते, मन्ये—सम्भाषयामि अनुमिनौमीत्यर्थ, तथा—तैर्नैव प्रकारेण
यत्—दुष्ट सतापकारी, निशाकर—चन्द्र, उदेष्यति—उद्गमिष्यति । कस्य
चित्सख्या विरहिणीं प्रत्युक्तिरियम्, अत्र प्रत्यक्षात् शुभ्रज्योति प्रकाशरूप
लिङ्गात् भविष्यतध्वन्द्वोदयरूपस्य लिङ्गिनोऽनुमानाद् अनुमानालंकार ।

भाषार्थ—हे सखि ! पूर्व दिशा में जिस प्रकार यह शुभ्र ज्योति
प्रकाशित हो रही है, मैं समझती हूँ, इसी प्रकार दुष्ट सतापकारी चन्द्रमा भी
प्रकाशित होगा ॥१४०॥

प्रत्यक्षाल्लिङ्गात् यत्तमानवस्तुनो बोधरूपमनुमानमुदाहरति—

सुरप्रभायाधितकान्तिरस्या

दोषाकरः किङ्करतां विभर्त्ति ।

तल्लोचनश्रीदृतिसापराधा-

न्यन्जानि नो चेत् किमयं क्षियोति ? ॥१४१॥

अन्यय —दोषाकरः सुखप्रभायाधितकान्तिः अस्या
किङ्करतां विभर्त्ति, नो चेत् अयं तल्लोचनश्रीदृतिसापराधा
न्यन्जानि किं क्षियोति ? ।

पदार्थ —दोषाकर—दोषा रात्रिस्तां करोतीति दोषाकरचन्द्र, दोष
णामाकर इत्यप्यर्थो व्यग्रने, सुखप्रभायाधितकान्ति—एतन्मुखस्य वदनस्य
या प्रभा वाग्मिन्यया वाधिता न्यक्कृता कान्ति शोभा यस्य तथाभू-

सन्, अस्या—कान्तायाः, किंकरतां—सेवकताम्, विभक्तिं—धारयति, नो चेत्—अन्यथा, अयं—दोषाकरः, तल्लोचनयूहति सापराधानि—तस्याः कान्ताया ये लोचने नेत्रे तयोः धियाः शोभाया हृत्वा अपहरण्येन सापराधानि अपराधयुक्तानि, अञ्जानि—कमलानि, किं—कथम्, क्षिणोति—उपतापयति ? प्रभुभक्तो हि सेवकः प्रमुशत्रून् ययाशक्यं पीडयत्येवेति भावः । अत्र प्रत्यक्षान् कमलपीडनाक्षिणात् वर्तमानकालसम्बन्धिनौ लिङ्गिनः दोषाकरकिंकरत्वस्य बोधाद् अनुमानालङ्कारः ।

भाषार्थ—चन्द्रमा, उस के मुख की प्रभा से हीनकान्ति हुआ १, उसका सेवक बन रहा है, नहीं तो उसके नेत्रों की कान्ति को खुराने के कारण अपराधी कमलों को वह पीड़ित क्यों करता ? ॥१४१॥

क्रमप्राप्तं परिसंख्यालङ्कारं लक्षयति—

यत्र साधारणं किञ्चिदेकत्र प्रतिपाद्यते ।

अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिसंख्योच्यते बुधैः ॥१४२॥

अन्वयः—यत्र साधारणं किञ्चिद् अन्यत्र तन्निवृत्त्यै एकत्र प्रतिपाद्यते, बुधैः सा परिसंख्या उच्यते ।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, साधारणं—सामान्यम्, किञ्चित्—किमपि वस्तु, अन्यत्र—अन्यस्मिन् वाक्ये, तन्निवृत्त्यै—तस्य वस्तुनः निवृत्त्यर्थम्, एकत्र—एकस्मिन् स्थले, प्रतिपाद्यते—निरूप्यते, बुधैः—विद्वद्भिः सा, परिसंख्या—तदाख्याऽलङ्कारः, उच्यते—कथ्यते । 'बुधैः' इत्यत्र 'यथा' इति पाठान्तरम्, तत्र तु पूर्ववद् यथाशब्द उदाहरणप्रदर्शनार्थः ।

भाषार्थ—जहाँ साधारण कोई भी वस्तु, दूसरी जगह पर उसकी निवृत्ति करने के लिये, किसी एक जगह निरूपण की जावे, विद्वान् उसे परिसंख्या अलङ्कार कहते हैं ॥१४२॥

परिसंख्याऽलङ्कारमुदाहरति—

यत्र वायुः परं चौरः पौरसौरभसम्पदाम् ।

युवानो यत्र राजन्त एकनिवृत्तभीतयः ॥१४३॥

अन्वयः—यत्र परं वायुः पौरसौरभसम्पदां चौरः, यत्र युवानः एकनिवृत्तभीतयः राजन्ते ।

पदार्थ—यत्र—यस्या नगर्याम्, परं—केवलमेक एव, वायु—यवन,
 पौरसौरभसम्पदा—पौराणि पुरे नगरे भवानि यानि सौरभाणि सौगन्ध्यानि
 तान्येव सम्पदं सम्पत्तयः समृद्धय तासाम्, चौर—तस्कर, यत्र—यस्याय
 नगर्याम्, युवान—तदृणा, एकनिक्षिप्तभीतय—एकस्मिन् धर्म एव
 निक्षिप्ता अवस्थापिता भीति भय यैस्त्वथाभूता, राजन्ते—शोभन्ते। उत-
 राद्धस्य 'युवानश्च कृतक्रोधादेव विभ्युर्बधूजनात्' इत्यपि पाठ उपलभ्यते।
 अस्मिन् पाठे तु युवान—तदृणा, कृतक्रोधात्—कृतो विहितः क्रोधो मान
 रूपं क्रोधो येन तथाभूतात्, बधूजनात्—मानिनीजनात्, एव—केवलम्,
 विभ्यु—भय प्राप्नु, नाभ्यस्मात् हिंसाशीलात् पथादेरित्यर्थः। अत्र अथ
 स्मिन् कस्मिंश्चिदपि चौर्येनित्यर्थः बायावेव तच्चौर्व्यं प्रतिपादितम्, एव
 तदृणानाम् अन्यत्र व्याघ्रादिषु भीतिमित्यर्थः धर्मे बधूजन एव वा भीति
 व्यवस्थापिता, एवमिह परिसख्याऽलङ्कारः सिद्धयति।

भाषार्थ—जहाँ पर केवल वायु ही, नगर में होने वाली सौरभ रूप
 सम्पत्ति का चौर है। तथा जहाँ नौजवान केवल धर्म में ही क्रयवा
 कुपित बधूजन में ही भय रहते हुए सुरोन्मत्त होते हैं ॥१४३॥

प्रश्नोत्तरं संकरं चालङ्कारमेकेनैव लक्षयति—

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गूढं वाऽप्यथवोभयम्।

प्रश्नोत्तरं तथोक्तानां संसर्गं संकरं विदुः ॥१४४॥

अन्वयः—यत्र प्रश्ने उत्तरं व्यक्तं वा गूढम् अथवा उभयम्
 अपि, प्रश्नोत्तरम्। तथा उक्तानां संसर्गं संकरं विदुः।

पदार्थ—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, प्रश्ने—जिज्ञासायां सत्याम्, उत्तर-
 प्रतिवचनम्, व्यक्त—स्पष्टम्, वा—अथवा, गूढम्—अव्यक्तम्, अथवा—किंवा,
 उभय—व्यक्तमव्यक्तं चापि, स्यादिति शेषः, तथाविधमलङ्कारं प्रश्नोत्तर-
 प्रश्नोत्तराभिधम्, तथा—एव च, उक्तानां—पूर्वनिरूपितानां शब्दार्थालङ्कारा
 णाम्, संसर्ग—सम्मेलनम्, संकर—संकराद्यमलङ्कारम्, विदुः—जानन्ति,
 चालङ्कारिका इति शेषः।

भाषार्थ—जिस रचना में, प्रश्न किये जाने पर उसका उत्तर स्पष्ट,
 अस्पष्ट अथवा उभयरूप हो, उसे प्रश्नोत्तर नामक अलङ्कार कहते हैं।

तथा जहां अनेक अलङ्कार इकट्ठे हो जायें, वहां संकर नामक अलङ्कार कहा जाता है ॥१४४॥ .

अथोत्तरं प्रश्नोत्तरालङ्कारमुदाहरति—

अस्मिन्नपारसंसारसागरे मज्जतां सताम् ।

किं समालम्बनं ? साधो ! रागद्वेषपरिचयः ॥१४५॥

अन्वयः—साधो ! अस्मिन् अपारसंसारसागरे मज्जतां सतां किं समालम्बनम् ? रागद्वेषपरिचयः ।

पदार्थः—साधो !—हे सज्जन ! अस्मिन्-परितो दृश्यमाने, अपार-संसारसागरे-दुस्तरे भवाभ्यौ, मज्जतां-निपतताम्, सतां-सजनानाम्, किं-कः पदार्थः, समालम्बनम्-आश्रयभूतः ? इति प्रश्नः । अस्त्योत्तरम्—रागद्वेषपरिचयः—राग आसक्तिः पुत्रकलप्रादिषु, द्वेषो वैरं प्रतिपद्मादिषु, तयोः परिचयः सर्वथा नाश इत्यर्थः । अत्र संसारसागरे मज्जतां किं समालम्बनमिति प्रश्ने रागद्वेषपरिचय इति व्यङ्ग्योत्तरस्य सत्वात् व्यङ्ग्योत्तर-मूलः प्रश्नोत्तरालङ्कारः ।

भाषार्थः—हे सज्जन ! इस अपार संसार सागर में डूबते हुए भले आदमियों के लिये क्या सहाय है ? राग और द्वेष का सर्वथा नाश ॥१४५॥ गूढोत्तरं प्रश्नोत्तरालङ्कारमुदाहरति—

क वसन्ति श्रियो नित्यं भूभृतां ? वद कोविद ! ।

असावतिशयः कोऽपि यदुक्तमपि नोच्यते ॥१४६॥

अन्वयः—कोविद ! वद, भूभृतां धियः नित्यं क वसन्ति । असौ कोऽपि अतिशयः, यद् उक्तमपि न उच्यते ।

पदार्थः—कोविद !—हे विद्वन् ! वद-कथ्य, भूभृतां-राज्ञाम्, धियः-सम्पदः, नित्यं-निरन्तरम्, क-कुत्र, वसन्ति-तिष्ठन्ति ? इति प्रश्नः । अस्त्योत्तरम्—असौ-अयं श्रिया निवासः, कोऽपि असाधारणः, अतिशयः—विलक्षणः पदार्थः, यद् उक्तमपि-कथितमपि, न उच्यते-ज्ञायते, राज-सम्पदां स्थितिस्थानं कथितमपि नावगन्तुं शक्यते त्येकैरित्याशयः । इदं गूढोत्तरम् । राजधियः क निवसन्तीति प्रश्ने, असौ करवाले खड़े राज-सम्पदां वास इति विवक्षितमुत्तरम् । अत्र असिशब्दस्य सप्तम्येकवचने

अदसशब्दस्य च प्रथमैकवचने रूपसाम्याभिगूढता, तस्मादय गूढोत्तरमूल प्रधातरालङ्कार ।

भाषार्थ—पण्डित जी ! कहो, राजाओं की सम्पत्तिया सदा कहाँ निवास करती हैं ? [गूढ उत्तर] यह एक असाधारण विलक्षण पदार्थ है, जिसका कह देन पर भी लग समझ नहीं पाते । [विवक्षित उत्तर] असौ—असि अर्थात् तस्वार में ही सदा राजसम्पत्तियों का निवास रहता है ॥१४६॥

गूढागूढोभयरूप प्रश्नोत्तरालङ्कारमुदाहरति—

किमैभं श्लाघ्यमाख्याति ? पक्षिणं कः ? कुतो यशः ।

गरुडः कीदृशो नित्यं ? दानवारिविराजितः ॥१४७॥

अन्वय.—ऐभ किं श्लाघ्यम् ! क. पक्षिणम् आख्याति ? कुतः यशः ? गरुड कीदृशः ? दानवारिविराजित ।

पदार्थ—ऐभम्—इभो गज तस्येदमैभम्, गजसम्बन्धीत्यर्थ, किं-कत मद वस्तु, श्लाघ्य—प्रशंसनीयम् ? क-कतम् शब्द, पक्षिण—खगम्, आख्याति—कथयति ? कुत—कस्मात् कारणात्, यश—वीर्यं, भवतीति शेष, गरुड—स्वनामप्रसिद्ध पक्षिविशेष, नित्य—सदा, कीदृश—कथम्भूत ? अत्रैते चत्वार प्रधा । तेषां क्रमेणोत्तरमाह—दानवारिविराजित । तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरम्—दानवारि—मदजलमित्यर्थ । द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम्—वि—पक्षी इति । तृतीयप्रश्नस्योत्तरम्—आजित—सप्राप्तमित्यर्थ । एतानि त्रीणि अस्पष्टार्थतया गूढोत्तराणि । चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं तु—दानवारिविराजित—दानवानां देवानामभि राज्ञु विष्णुरित्यर्थ, तेन विराजित शोभित । इदं स्पष्टार्थं तथा अगूढोत्तरम् । एव चात्र गूढागूढोभयस्योत्तरम् प्रश्नोत्तरालङ्कार ।

भाषार्थ—हामी से सम्बन्ध रखन वाली कौन सी वस्तु प्रशंसनीय होती है ? कौन सा शब्द पक्षी को कहता है ? यश किस कारण से प्राप्त होता है ? गरुड सदा कैसा रहता है ? [इन चार प्रश्नों का उत्तर चतुर्थ चरण में दिया गया है—दानवारिविराजित । प्रश्नों का उत्तर—] १-मदजल, २-वि अर्थात् पक्षी, ३-आजि अर्थात् सप्राप्त से, ४-दानवों के शत्रु विष्णु व द्वारा सदा गजोजित ॥१४७॥

सङ्करालङ्कारं प्राकृतेनोदाहरति—

वम्भएडसुत्तिसंपुडमोत्तिअमणिणो प्पहासमूह व्व ।

सिरिवाहड चि तणओ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥१४८॥

अस्य संस्कृतम्—

ब्रह्माण्डशुक्तिसम्पुटमौक्तिकमणः प्रभासमूह इव ।

श्रीवाग्भट इति तनय आसीद् बुधस्तस्य सोमस्य ॥

अन्वयः—ब्रह्माण्डशुक्तिसम्पुटमौक्तिकमणे तस्य सोमस्य प्रभासमूह इव श्रीवाग्भट इति बुधः तनयः आसीत् ।

पदार्थ —ब्रह्माण्डशुक्तिसम्पुटमौक्तिकमणे—ब्रह्माण्ड सकल जगदेव शुक्तिसम्पुटो मुक्तास्फोटरूप आधारविशेष, तस्य यो मौक्तिकमणि मुक्ता-रत्नम् एवभूतस्य, तस्य-प्रसिद्धस्य, सोमस्य-तन्नाम्नो वाग्भटजनकस्य, चन्द्रस्य च, प्रभासमूह इव-दीप्तिराशिरिव, श्रीवाग्भट इति-श्रीवाग्भट इत्याख्य, बुध-विद्वान्, बुधनामको ग्रहश्च, बुधो ग्रहश्चन्द्रमसौ जायत इति ज्योति शास्त्रविदः । तनय-पुत्र, आसीत्-अभूत् । अत्र ब्रह्माण्ड-त्यादि रूपक प्रभासमूह इवेत्युपेक्षा, सोमस्य तनय बुध इति श्लेषः, सर्वस्मिन् पद्ये स्वभावोन्नेत्येव जातिः, एव चतुर्णामलङ्काराणामेकत्र समा-वेशात् सकराख्योऽलङ्कारः ।

भाषार्थ—ससाररूपी सीपी के मोती, उस प्रसिद्ध सोम [वाग्भट के पिता और चन्द्रमा] का, श्रीवाग्भट नामक बुध अर्थात् विद्वान् [और बुध नामक ग्रह] पुत्र हुआ । वह पुत्र क्या था ? मानो प्रभाओ का समूह था ॥१४८॥ नन्यन्येषामप्यलङ्काराणां ग्रन्थान्तरेष्वप्याचार्यैः प्रतिपादितत्वात् कथमेत एवालङ्कारा इत्युपेक्षायामाह—

अचमत्कारिता वा स्यादुक्तान्तर्माव एव वा ।

अलङ्क्रियाणामन्यासामनिनन्धनिबन्धनम् ॥१४९॥

अन्वय —अन्यासाम् अलङ्क्रियाणाम् अनिबन्धनिबन्धनम् अचमत्कारिता वा उक्तान्तर्माव एव वा स्यात् ।

पदार्थ —अन्यासाम्-उक्ततिरिक्तानाम्, अलङ्क्रियाणाम्-अलङ्काराणाम्,

अनिबन्धनिबन्धनम्—अनिबन्धस्य अत्र ग्रन्थेऽप्रतिपादनस्य निबन्धन कार-
णम्, अचमत्कारिता वा—चमत्कारराहित्य विविधविरोधार्थानभिधायकत्वं
वा, उक्तान्तर्भाव एव वा—अथवा उक्तेषु अस्मिन्नेव ग्रन्थे निरूपितेषु अल-
ङ्कारेषु अन्तर्भाव मध्ये निवेश एकरूपतया अभेदप्रतिपादनम्, स्यात्—भवेत् ।
पदार्थयोश्चमत्कारित्वमेव अलङ्कारबीजम्, तदभावे न वयं तथाविधानाम-
लङ्कारत्वमेव स्वीकुर्म । चमत्कारित्वे तु तेषामप्यस्मिन् ग्रन्थे निरूपितेष्व-
लङ्कारेष्वेवान्तर्भाव ऊक्त इति भावः ।

माधर्म्य—जो अलङ्कार अन्य ग्रन्थों में होते हुए भी यहाँ नहीं कहे
गये हैं, उन के यहाँ प्रतिपादन न करने का यही कारण है कि या तो उन में
कोई चमत्कृत पद वा अर्थ नहीं है, अथवा उन का यहाँ कथित अलङ्कारों
में ही अन्तर्भाव हो जाता है ॥१४६॥

साम्प्रतमलङ्कारप्रकरणमुपसंहरति—

अर्थेन येनातिचमत्करोति

प्रायः कवित्वं कृतिनां मनःसु ।

अलङ्क्रियात्वेन स एव तस्मिन्

अनूद्यतां हन्त ! दिशाऽनयैव ॥१४७॥

अन्वयः—हन्त ! कृतिनां मनःसु कवित्वं प्रायः येन अर्थेन
अतिचमत्करोति, तस्मिन् स एव अलङ्क्रियात्वेन अनया एव
दिशा अनूद्यताम् ।

पदार्थ—हन्त !—भो ! कृतिनां—विदुषां सहृदयसामाजिकाना-
मित्यर्थे, मनःसु—चेतःसु, कवित्व—वाच्यम्, प्राय—बाहुल्येन, येन—यथा-
भूतेन, अर्थेन—वस्तुना, अतिचमत्करोति—अतिशयेन वेचिभ्यमापादयति,
तस्मिन् तथाभूते वाच्ये स एव—सादृश एवार्थ, अलङ्क्रियात्वेन—अलङ्कारत्वेन
अलङ्कारात्मनेत्यर्थ, अनया एव—अनिर्दिष्टया एव, दिशा—रीत्या, अनूद्यताम्—
अवगम्यताम्, अवधार्यतामित्यर्थः । एतदग्रन्यनिरूपितालङ्कारहीनमपि
वाच्य यदि सहृदयसामाजिकानां चेतांसि चमत्करोति, तदा तस्यापि वाच्यस्य
सालङ्कारत्वमस्त्येवेति भावः ।

माधर्म्य—विद्वान्नों के मन में, कविता प्रायः जिस वस्तु के द्वारा अति-

शय चमत्कार को उत्पन्न करती है, उस काव्य में वही वस्तु, मेरी कही हुई रीति के अनुसार अलङ्कार समझनी चाहिए ॥१५०॥

एवं व्यासेन शब्दार्थालङ्कारान् निरूप्य साम्प्रतम्—‘साधु-
शब्दार्थसन्दर्भे गुणालङ्कारभूषितम् । स्फुटरीतिरसोपेतम्’
इति क्रमानुरोधेन अवसरप्राप्तां रीतिमाह—

द्वे एव रीती गौडीया वैदर्भी चेति सान्तरे ।

एकाः भूयःसमासा स्यादसमस्तपदाऽपरा ॥१५१॥

अन्वयः—गौडीया वैदर्भी चेति सान्तरे द्वे एव रीती,
एका भूयःसमासा अपरा असमस्तपदा स्यात् ।

पदार्थ —गौडीया-गौडदेशप्रसिद्धा, तत्रत्यकविजनोपज्ञा इत्यर्थ ,
तथा वैदर्भी-विदर्भदेशप्रसिद्धा च, इति-एवम्, सान्तरे-सविशेषे मिथ प्रभे-
दशालिन्वी, द्वे एव-द्विधा भिन्ने एव, रीती-पदरचनाविशेषरूपे भवत इति
शेष । तत्र एका-प्रथमा गौडीया, भूय समासा-भूयासो बहुवोऽधिक-
तर समासा समस्तपदसमूहा यत्र तथाभूता, अपरा-अन्या वैदर्भी च,
असमस्तपदा-असमस्तानि समासरहितानि पदानि छुटिकन्तानि यस्या
तथाभूता, प्रायिकमेतत्, तेन क्वचित्सप्तसमाससत्त्वेऽपि न वैदर्भीरीतिहानि ।
स्यात्-भवैत् ।

भाषार्थ—एक दूसरी से भेद रखने वाली, गौडीया और वैदर्भी नाम की
दो ही रीति हैं । उनमें एक गौडीया अधिक समासों से युक्त होती है, और
दूसरी वैदर्भी प्रायः, समास रहित पदों वाली होती है ॥१५१॥

तत्र प्रथमं गौडीयां रीतिमुदाहरति—

दर्पोत्पाटिततुङ्गपर्वतशतग्रावप्रपाताहति-

क्रूराक्रन्ददतुच्छकच्छपकुलक्रेङ्कारधोरीकृतः ।

विश्वं वर्वरच्यमानपयसः सिप्रापगायाः स्फुर-

आक्रामत्ययमक्रमेण बहुलः कङ्गोलकोलाहलः ॥१५२॥

अन्वयः—वर्वरच्यमानपयसः सिप्रापगायाः दर्पोत्पाटि-
ततुङ्गपर्वतशतग्रावप्रपाताहतिक्रूराक्रन्ददतुच्छकच्छपकुलक्रेङ्का-

रघोरीकृतः स्फुरन् बहुलः अयं कल्लोलकोलाहलः अक्रमेण विश्वम् आक्रामति ।

पदार्थ—वर्षवर्षमानपयस—वर्षवर्षयः कश्चिद्वाहसस्तेन बध्यमानानि निदध्यमानानि पयासि जलानि यस्या एवमूताया, सिप्रापगाया—सिप्राख-सरित, दर्पोत्पाटितं—घोरीकृत—दर्पेण अभिमानेन उत्पाटिता उन्मूलिता ये हुम्ना अत्युन्नता पर्वता शैलास्तेषां शतस्य समूहस्य प्राच्यां प्रस्तिराणां प्रपा-तेन प्रकृष्टपतनेन या आहति आघातस्तया क्रूरम् उत्कटं यथा स्यात्तथा आक्रन्दत चीत्कारं विदधत अत्युच्छ्रां महान्तो ये कच्छपा कूर्मा तेषां कुल समूह तस्य केदारेण तज्जात्युच्चारितध्वनिविशेषेण घोरीकृत भय-करता प्रापित इत्यर्थ, स्फुरन्—परितो विस्तारं गच्छन्, बहुल—अतिमहान्, अयम्—आकर्ष्यमान, कल्लोलकोलाहल—जलतरंगकलकल, अक्रमेण—सह-सैव, विश्व—सकल जगत्, आक्रामति—व्याप्नोति । अत्र समासबाहुल्येन गौडीया रीतिः ।

माधर्म्य—वर्षवर्ष नामक राक्षस के द्वारा रोके हुए जल वाली सिप्रा नदी का, घमण्ड से उलझे हुए ऊँचे पहाड़ों के अपरिमित पट्टरों के गिरने से आट खाये हुए और इसी लिय उत्कट चीत्कार करते हुए बड़े २ कच्छपों के तीक्ष्ण शस्त्र से भयकर बना हुआ, चारों ओर विस्तार को प्राप्त होता हुआ, बहुत बड़ा यह तहरी का शोर, एकदम सारे ससार को व्याप्त कर रहा है ॥१५२॥

अपरां पैदभीं रीतिमुदाहरति—

विप्राः प्रकृत्यैव भवन्ति लोला

लोकोक्तिरेषा न मृषा कदाचित् ।

यच्चुम्न्यमानां मधुपैर्द्विजेशः

श्लिष्यत्यसौ कैरविर्णो कराग्रैः ॥१५३॥

अन्वय—विप्राः प्रकृत्या एव लोला भवन्ति, एषा लो-कोक्तिः कदाचित् मृषा न, यत् असौ द्विजेश मधुपैः श्लिष्य-मानां कैरविर्णो कराग्रैः श्लिष्यति ।

पदार्थ—विप्राः—द्विज प्राद्वणा, प्रकृत्या—स्वभावेन, एव लोला—चबला कशीरु वा, भवन्ति—जायन्ते, एषा—इयम्, लोकोक्ति—जनप्रवाद,

कदाचिन्—कदापि, मृया—मिथ्या, न—नास्तीत्यर्थः । यत्—यस्मात् कारणात्,
असौ—अवलोक्यमान, द्विजेश—द्विजपतिश्चन्द्र इत्यर्थः, मधुपै—भ्रमरै,
मयपैथ, चुम्ब्यमानां आस्वादमानवदनाधरामृताम्, कैरविणीं—कुमुदिनीम्,
कामिनीं वा काचित्, करामै—किरणाप्रभायै, हस्तामैरगुलिभिश्च, स्निध्यति—
स्पृशति, आलिङ्गति च । अत्र प्रायेण रचनाया समासराहित्येन
वैदमी रीतिः ।

भाष्यं—द्विज [ब्राह्मण] स्वभाव से ही चंचल होते हैं, यह
लोकोक्ति कदापि झूठी नहीं है । क्योंकि यह द्विजेश [ब्राह्मणों का राजा
और चन्द्रमा], मधुप अर्थात् भ्रमरों [और शराबियों] से चुम्बन की
दुर्ग कुमुदिनी [और कामिनी] को अपनी किरणों [और अगुलियों] से
छू रहा है [तथा आर्त्तिजन कर रहा है] ॥१५॥

इति पागमटालङ्कारव्याख्यायां बालयोगिन्यां
चतुर्थः परिच्छेदः ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यमिति ब्रूमो रसानिह ॥१॥

अन्वयः—यथा साधुपाके अपि निर्लवणं भोज्यम् अनास्वाद्यम् (भवति) । तथा एव नीरसं काव्यम् (अपि अनास्वाद्यं भवति) इति (वचम्) इह रसान् ब्रूमः ।

पदार्थ — काव्यलक्षणे स्फुटरीतिरसोपेतमित्युक्तम्, तत्र रीतयः पुरस्तादुपस्थापिताः । इदानीमवसरसज्ञत्या रसं वर्णयितुमवतारयति—साधुपाक इति । यथा—येन प्रकारेण, साधुपाके—पाके—सुष्ठुतया निष्पद्येऽपि निर्लवणम्—लवणरहितम्, भोज्यम्—भोजनम्, अनास्वाद्यम्—आस्वादयितुमयोग्यम्, भवति, तथैव, नीरसम्—रसविवर्जितम्, काव्यमप्यनास्वाद्यं भवति, इति द्वौ, वचम्, इह—पञ्चमे परिच्छेदे, रसान्—श्रेष्ठारसिरसान्, ब्रूम—प्रतिपादयाम ।

भाषार्थ—जैसे अच्छी तरह पका हुआ भी भोजन यदि अलौना हो तो स्वाद नहीं लगता, इसी प्रकार काव्य भी यदि नीरस हो तो आस्वाद के योग्य नहीं होता, इसलिये हम इस पञ्चम परिच्छेद में रसों का निरूपण करते हैं ॥१॥

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आरोप्यमाण उत्कर्षं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥२॥

अन्वयः—विभावैः अनुभावैः सात्त्विकैः व्यभिचारिभिः च उत्कर्षम् आरोप्यमाणः स्थायी भावः रसः स्मृतः ।

पदार्थ — विभावैः—नायकनायिकादिमिष्टप्रसवने, चन्द्रचन्द्रिकादि-भिरर्हापने, अनुभावैः—कञ्चनचतुर्जातिप्रभृतिभिः कार्यैः, सात्त्विकैः—सरवाद रजस्तमोभ्यामनामृष्टान् मनसः समूता सात्त्विकाः स्वर्भस्त्रेदादयो विसाराः, तैः, व्यभिचारिभिः—निर्वेदादिभिश्च, उत्कर्षम्—परिपोषम्—आस्वादयोग्यतामिति यावत्, आरोप्यमाण—आप्यमाण, स्थायी—बाधनारूपेण अन्तः-

१ इतम्भ स्वेदोऽयं रीमाश्च स्वरमत्रोऽयं वेपथुः ।

वैवर्त्यमधुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका स्मृताः ॥

करणे तिष्ठन्, भावः—रतिहासादिचित्तवृत्तिविशेषः, रसः, स्मृतः आलङ्कारिकैरिति शेषः । यद्यपि स्वप्नस्वेदादयः सात्त्विका भावा अपि रत्यादिकार्यत्वात्, रसानुभावकत्वाच्च अनुभावान्तर्भूता एवेति ॥ तेभ्यः पृथगुपादानमर्हन्ति, तथापि तेषां सत्त्वमात्रोत्पन्नतया ब्राह्मणवशिष्टन्यायेनेह पृथगुपादानम् । तदित्यं 'विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपुष्टः स्थायी रसः' इति रसलक्षणं निष्पन्नम् । तथाचोक्तं भरतेन 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' इति ।

भाषार्थः—विभाव, अनुभाव, सात्त्विक भाव और व्यभिचारि भावों से उत्कर्ष (परिपोष) को प्राप्त हुआ स्थायीभाव रस कहलाता है ॥२॥

शृङ्गारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः ।

रौद्रवीरभस्मशान्ताश्च नवैते कथिता युधैः ॥३॥

अन्वयः—शृङ्गारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः रौद्रवीरभस्मशान्ताः च एते, नव (रसाः) युधैः कथिताः ।

पदार्थः—शृङ्गारेति—शृङ्गारश्च, वीरश्च, करुणा च, हास्यं च, अद्भुतश्च, भयानकश्चेति शृङ्गारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानका, रौद्रेति—रौद्रश्च, बीरभस्मश्च, शान्तश्च रौद्रबीरभस्मशान्ताः, एते, नव—नवसंख्याका, रसाः, युधैः—आलङ्कारिकैः, कथिता—प्रतिपादिताः ।

भाषार्थः—शृङ्गार, वीर, करुणा, हास्य, अद्भुत, भयानक, रौद्र और बीरभस्म—ये नौ रस आलङ्कारिकों ने कहे हैं ॥३॥

अपैतेषां नयानां स्थायिभावान् व्युत्क्रमेणाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहमयं तथा ।

जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥४॥

अन्वयः—रतिः, च, हासः, च, शोकः, च, क्रोधोत्साहमयम्, तथा जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ।

पदार्थः—रति—रतिपुंसयोर्वन्योन्यात्मनः प्रेमास्त्वयित्तवृत्तिविशेषः, हास—हास्यहासिदिक्कारदर्शनग्रन्था विद्यमानपर्याया चित्तवृत्तिः, च पुनः, शोकः—पुत्रादिवियोगग्रन्था वैज्यास्यास्त्वा चित्तवृत्तिः, च पुनः, क्रोधोत्साहमयं भवं त्रैतेषां समाहारः क्रोधोत्साहमयम्, तत्र क्रोधः—गुरुबन्धुवधादि-

महापराधोत्पन्ना प्रज्वलनाभिधा चित्तवृत्ति, उत्साह—परपराक्रमदानादि-
स्मरणोद्भूत औन्नत्याख्यचित्तधर्म, भयम्—व्याघ्रदर्शनादिसमुद्भूतः
परमानर्थनिषयको वैङ्गल्याख्यचित्तधर्म, तथा जुगुप्सा च, विस्मयश्च,
शमश्चेति जुगुप्साविस्मयरामा, तत्र जुगुप्सा—वदर्थवस्तुविलोकनोत्पन्ना
नासिकासंकोचादिकृत् चित्तवृत्तिविशेष, विस्मय—अलौकिकवस्तुप्रेक्षणो-
त्पन्न आश्चर्यापरपर्यायचित्तधर्म, शम—निरीहावस्थाया स्वात्मविध्वंसजं
सुखम्, स्थायिभावा—स्थायिसंज्ञका भावाचित्तधर्मा, प्रकीर्तिता—व्यप-
दिष्टा, आलङ्कारिकैरिति शेषः ।

तत्र रति शृङ्गारस्य, हासो हास्यस्य, शोक करुणस्य, मोघो रौद्रस्य,
उत्साहो वीरस्य, भयं भयानकस्य, जुगुप्सा बीभत्सस्य, विस्मयोऽद्भुतस्य,
शम शान्तस्य स्थायी भावो विज्ञेयः ।

माषार्थ—रति, हास, शोक, मोघ, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय
और शम स्थायिभाव कहे गए हैं ॥४॥

अथ क्रमेण शृङ्गारादीनां स्वरूपमाह—

जायापत्योर्मिधो रत्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते ।

संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येव तु द्विविधो मतः ॥५॥

अन्वयः—जायापत्यो. मिधः रत्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते,
(किं) तु एव संयोगः विप्रलम्भः च इति द्विविधः मतः ।

पदार्थ—जायापत्यो—दम्पत्यो, नायकस्य नायिकायाश्च, मिध—
परस्परम्, रस्याम्—प्रेम्णि, वृत्ति—वर्तमानता, शृङ्गारः, उच्यते—
व्यपदिश्यते । तु—किन्तु, एव—शृङ्गार, संयोगः, विप्रलम्भश्चेति
एव रूपेण, द्विविध—द्विप्रकार, मत—स्वीकृत, रसविद्भिरिति शेषः ।

माषार्थ—नायक नायिका के एक दूसरे के प्रति प्रेम को शृङ्गार कहते
हैं । किन्तु यह शृङ्गार दो प्रकार का होता है—एक संयोग शृङ्गार और
दूसरा विप्रलम्भ शृङ्गार ॥५॥

तौ तयोर्मवतो वाच्यौ पुनैर्पुनर्वियुक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेव द्विधा मतः ॥६॥

अन्वयः—तौ युक्तवियुक्तयोः तयोः बुधैः वाच्यौ भवतः,
एषः पुनः प्रच्छन्नः च प्रकाशः च (इति) द्विधा मतः ।

पदार्थ —तौ—सयोगविप्रलम्भौ, युक्तवियुक्तयोः—युक्तयोः सयोगिनोः,
वियुक्तयोर्वियोगिनोः, तयोः—आयापत्योः, क्रमेण, बुधैः—कविभिः,
वाच्यौ—वर्णनीयौ, भवतः । अयं भावः—कविभिः सयोगिना सयोगशृङ्गारो
वर्ण्यते, वियोगिनां च विप्रलम्भशृङ्गारो वर्ण्यते । अथवा—बुधैः—आलङ्कारिकैः,
वाच्यौ—व्यपदेश्यौ भवतः—इति व्याख्येयम् । अस्यायमभिप्रायः—सयोगिना
शृङ्गार आलङ्कारिकैः सयोग इति व्यपदिश्यते, वियोगिनां च विप्रलम्भ
इति व्यपदिश्यते । एष शृङ्गारः, पुनः—भूयोऽपि, प्रच्छन्नः प्रकाशश्चेत्येव
प्रकारेण, द्विधा—द्विप्रकारः, मतः—अभ्युपगतः ।

मापार्य—कवि लोग समुक्त दम्पति में सयोग शृङ्गार का और वियुक्त
दम्पति में विप्रलम्भ शृङ्गार का वर्णन करते हैं । इस शृङ्गार के प्रच्छन्न-
शृङ्गार और प्रकाशशृङ्गार के और भी दो भेद माने गए हैं ॥६॥

अथ शृङ्गारस्य नायकं तज्जेदांध कमशो वर्णयति—

रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।

अनुद्धतः स्रुतगीः ख्यातो नेताऽत्र सद्गुणः ॥७॥

अन्वयः—अत्र रूपसौभाग्यसंपन्नः, कुलीनः, कुशलः,
अनुद्धतः, स्रुतगीः, सद्गुणः, युवा नेता ख्यातः ।

पदार्थ —अत्र—शृङ्गारे, रूपसौभाग्यसंपन्नः—रूपेण सौन्दर्येण, सौमा-
ग्येन—लक्ष्म्या च, संपन्नः—युक्तः, कुलीनः—सत्कुलम्, कुशलः—चतुर,
अनुद्धतः—उदिततारहितः, स्रुतगीः—स्रुता सत्या प्रिया च, नीर्वाणः मत्स्य
तादृशः, सद्गुणः—श्रीदामादिधेयगुणयुक्तः, युवा—यौवनसम्पन्नः नेता—
नायकः, ख्यातः—प्रकाशितः ।

मापार्य—रूपवान्, लक्ष्मीवान्, कुलीन, चतुर, अनुद्धत, सत्य और
प्रिय नेहने वाला, उदारता आदि धेठ गुणों से युक्त युवा पुरुष शृङ्गार
रस में नायक कहा गया है ॥७॥

अयं च त्रिबुधैरुद्धोऽनुहलो दक्षिणः शठः ।

पृष्टधेति चतुर्धा स्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥८॥

महापराधोत्पन्ना प्रज्वलनाभिधा चित्तवृत्ति, उत्साह—परपराक्रमदानादि-
स्मरणोद्भूत औषत्त्याख्यचित्तवर्म, भयम्—व्याघ्रदर्शनादिसमुद्भूत
परमानर्धविषयको वैज्रव्याख्यचित्तधर्म, तथा जुगुप्सा च, विस्मयश्च,
शमयेति जुगुप्साविस्मयशमा, तत्र जुगुप्सा—कदर्यवस्तुविलोकनोत्पन्ना
नासिकासंकोचादिकृता चित्तवृत्तिविरोध, विस्मय—अलौकिकवस्तुप्रेक्षणो-
त्पन्ना आश्चर्यापरपर्यायचित्तधर्म, शम—निरीहावस्थाया स्वात्मविभ्रमज
सुखम्, स्थायिमावा—स्थायिसंज्ञका भाषाचित्तधर्मा, प्रकीर्तिता—अप
दिष्टा, आलङ्कारिकैरिति शेषः ।

तत्र इति शृङ्गारस्य, हासो हास्यस्य, शोक करुणस्य, क्रोधो रौद्रस्य,
उत्साहो धीरस्य, भय भयानकस्य, जुगुप्सा बीभत्सस्य, विस्मयोऽद्भुतस्य,
शम शान्तस्य स्थायी भावो विज्ञेयः ।

माषार्थे—रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय
और शम स्थायिभाव कहे गए हैं ॥४॥

अथ क्रमेण शृङ्गारादीनां स्वरूपमाह—

जायापत्योर्मिथो रत्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते ।

संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येष तु द्विविधो मतः ॥५॥

अन्वयः—जायापत्यो. मिथ. रत्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते,
(किं) तु एष. संयोगः विप्रलम्भ. च इति द्विविधः मतः ।

पदार्थ—जायापत्यो—दम्पत्यो, नायकस्य नायिकायाश्च, मिथ—
परस्परम्, रत्याम्—प्रेम्णि, वृत्ति—वर्तमानता, शृङ्गार, उच्यते—
इयंपदिरयते । तु—किन्तु, एष—शृङ्गार, संयोग, विप्रलम्भश्चेति
एव रूपेण, द्विविध—द्विप्रकार, मत—स्वीकृत, रसविद्विरिति शेषः ।

माषार्थ—नायक नायिका के एक दूसरे के प्रति प्रेम को शृङ्गार कहते
हैं । किन्तु यह शृङ्गार दो प्रकार का होता है—एक संयोग शृङ्गार और
दूसरा विप्रलम्भ शृङ्गार ॥५॥

तौ तयोर्मवतो वाच्यौ बुभेयुश्च वियुक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेव द्विधा मतः ॥६॥

अन्वयः—तौ युक्तवियुक्तयोः तयोः बुधैः वाच्यौ भवतः,

एषः पुनः प्रच्छन्नः च प्रकाशः च (इति) द्विधा मतः ।

पदार्थः—तौ—संयोगविप्रलम्भौ, युक्तवियुक्तयोः—युक्तयोः संयोगिनोः, वियुक्तयोर्वियोगिनोः, तयोः—जायापत्यौ, क्रमेण, बुधैः—कविभिः, वाच्यौ—वर्णनीयौ, भवतः । अयं भावः—कविभिः संयोगिनां संयोगशृङ्गारो वर्ण्यते, वियोगिनां च विप्रलम्भशृङ्गारो वर्ण्यते । अथवा—बुधैः—आलङ्कारिकैः, वाच्यौ—व्यपदेश्यौ भवतः—इति व्याख्येयम् । अस्यायमभिप्रायः—संयोगिनां शृङ्गार आलङ्कारिकैः संयोग इति व्यपदिश्यते, वियोगिनां च विप्रलम्भ इति व्यपदिश्यते । एषः शृङ्गारः, पुनः—मूयोऽपि, प्रच्छन्नः प्रकाशश्चेत्येवं प्रकारेण, द्विधा—द्विप्रकारः, मतः—अभ्युपगतः ।

मन्त्रार्थः—कवि लोग संयुक्त दम्पति में संयोग शृङ्गार का और वियुक्त दम्पति में विप्रलम्भ शृङ्गार का वर्णन करते हैं । इस शृङ्गार के शृङ्गार और प्रकाशशृङ्गार में और भी दो भेद माने गए हैं ॥

अथ शृङ्गारस्य नायकं तद्धेदांश्च क्रमशो वर्णयति—

रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।

अनुदतः सूनृतगीः ख्यातो नेताऽत्र सद्गुणः ।

अन्वयः—अत्र रूपसौभाग्यसंपन्नः, कुलीनः,

अनुदतः, सूनृतगीः, सद्गुणः, युवा नेता ख्यातः ।

पदार्थः—अत्र—शृङ्गारे, रूपसौभाग्यसंपन्नः—स्वेषः सौन्दर्येण, धन—श्रेया च, सम्पन्नः—युक्त, कुलीनः—सकुलजः, कुशलः—अनुदत—उदतनाशितः, सूनृतगी—सूनृता सखा प्रिया च, मर्वाण्—सद्गुण—सौन्दर्यादिश्रेष्ठगुणयुक्तः, युवा—यौवनसम्पन्नः, नेता—नयकः, ख्यातः—प्रकाशितः ।

मन्त्रार्थः—रूपवान्, सद्गुणवान्, कुलीन, अनुर, अनुदत, सख्य और प्रिय बेटे का, उदात्तता आदि श्रेष्ठ गुणों से युक्त युवा पुरुष शृङ्गार रस में नयक कहा गया है ॥ ॥

अपं च विबुधैरुद्वाऽनुदतो दक्षिणः शठः ।

शृष्टमेति चतुर्था स्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ८ ॥

अन्ययः—च विबुधैः अयम् अनुकूलः दक्षिणः शठः घृष्ट
 च इति चतुर्धा उक्तः स्यात्, नायिका च चतुर्विधा स्यात् ।
 पदार्थ —किंच, विबुधैः—यष्टितै, अयम्—अष्टाररसनायक, अनुकूल,
 दक्षिण, शठ, घृष्ट इत्येव प्रकारेण चतुर्धा—चतुर्विध इति यावत्, उक्त—प्रति
 पादित, स्यात् । नायिका च—नायिकापि, चतुर्विधा—चतुष्प्रकारा, स्यात् ।
 भाषार्थ—विद्वानो ने नायक के चार भेद बताए हैं—अनुकूल, दक्षिण,
 शठ और घृष्ट । नायिका भी चार प्रकार की होती है ॥८॥

नीलीरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ।

दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः स्यादविकृतः स्त्रियाम् ॥९॥

अन्ययः—नीलीरागः (अत एव) अनन्यरमणीरतः
 अनुकूलः स्यात्, च यः अन्यचित्तः अपि स्त्रियाम् अविकृतः
 स्यात् (सः) दक्षिणः (स्यात्) ।

पदार्थ —नीलीराग—नीला राग ॥ रागो यस्य स नीलीराग यथा
 नीलीराग एकदा वज्रमाह्वो न पुनस्तत उत्तरति, तथैव इहो भवति,
 तथैव यो हृदयुराग, अत एव—अन-यरमणीरत—न अन्यस्या रमणी
 स्त्रियाम्, रत—अनुरक्त, अनुकूल—अनुकूलाम्यो नायक, स्यात् । किंच,
 यः, अन्यचित्त—अन्य-चित्तो यस्य तावत्—अन्यरमणीरत, अपि,
 स्त्रियाम्—नर-भ्याम्, अविकृत—ओषादिविवाररहित, स्यात्, स, उभ
 यांनुभजनदधतया दक्षिणाम्यो नायक, स्यात् ।

भाषार्थ—जिगदा प्रेम नीलीराग के शठरु रत हो जो दूसरी स्त्री से
 प्रेम न करता हो, वह अनुकूल नायक है । और जो अन्य स्त्री से अनुरक्त
 होने पर भी सपत्नी से विगाह नहीं करता—उस भी प्रसन्न रहता है, वह
 दक्षिण नायक है ॥९॥

प्रियं यत्प्रियं तस्याः कुर्वन् योऽविकृतः शठः ।

घृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलसोऽवमानितः ॥१०॥

अन्ययः—यः अपिहृत (अत एव) तस्या अप्रियं कुर्वन्
 (अपि) प्रियं यत्रि (नः) शठः (अग्नि) (य) ज्ञातापराधः (अत
 एव) अवमानितः अपि विलसो न (भवति) (न) घृष्टः (उच्यते) ॥

पदार्थः—यः, अविश्रुतः—बहिः क्रोधादिविकाररहितः, अत एव, याः—नायिकायाः, अप्रियं कुर्वन्नापि—गूढम् अन्यस्मणीरमणेन अप्रीति-
नादयन्नापि, मिथ्यानुरागप्रदर्शनार्थं प्रियम्—स्निग्धम्, वक्ति—भाषते,
, शठ—शठाख्यो नायकः अस्ति । यः, ज्ञातापराधः—ज्ञातः, अपराधः
न्यरमणीरमणरूपः, यस्य तादृशः, अत एव, नायिकाया, अवमानितः—
दप्रहारादिना तिरस्कृतोऽपि, विलस—लजितः, न भवति, स, वृष्टः—
दनायकः, उच्यते ।

भाषार्थः—जो बाहर से क्रोधादि विकार रहित हो, और अप्रिय कार्य
रहे हुए भी नायिका से प्रिय बाणी बोलता हो वह शठ नायक है । जो
पराध प्रकट होने पर भी और तिरस्कृत होने पर भी लजित नहीं होता,
व वृष्ट (ढीठ) नायक है ॥१०॥

वर्णां नायिकाभेदान् वर्णयति—

अनूढा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना ।

त्रिवर्गिणः स्वकीया स्यादन्याः केवलकामिनः ॥११॥

अन्वयः—किं (च) अनूढा, स्वकीया, परकीया, च पणा-
ना (इति इमाः चतस्रो नायिकाः भवन्ति) । (आप्तु)
वर्गिणः स्वकीया स्यात्, केवलकामिनः अन्याः (स्युः) ।

पदार्थः—किं च, अनूढा—अपरिणीता, स्वकीया—स्वपरिणीता, परकीया—
परिणीता, पणाङ्गना—वेरया, इतीमाश्चतस्रो नायिका भवन्ति ।
इष्ट, त्रिवर्गिणः—त्रिवर्गो धर्मार्थकामा, सोऽस्यास्तीति त्रिवर्गो, तस्य
धर्मार्थकामस्य नायकस्य स्वकीया—स्वपरिणीतैव, नायिका स्यात् । केवल-
मिनः—केवलं काममात्रपरायणस्य तु, अन्याः—अनूढादयः, स्युः—भवेयुः ।

भाषार्थः—अनूढा (अनिवाहिता) स्वकीया, परकीया और वेरया—वे-
र प्रकार की नायिकाएँ होती हैं । इनमें धर्म, अर्थ और काम की अभिलाषा
ले वाले नायक की स्वकीया अपनी विवाहिता पत्नी ही नायिका हो सकती
और केवल कामुक नायक की अनूढा आदि तीनों हो सकती हैं ॥११॥

क्रमशो नायिका लक्षयति—

अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् ।

सान्देति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥१२॥

अन्वयः—या अनुरक्ता [सती] अनुरक्तेन [नायकेन] स्व स्वीकृता भवेत्, सा अनूढा । यथा दुष्यन्तस्य राज्ञः शकुन्तला

पदार्थ —या-नायिका, अनुरक्ता-अनुरागवती सती, अनुरक्तेन-अनुरागव नायकेन, स्वयम्-गान्धर्वादेविधिना, स्वीकृता, भवेत्, सा अनूढा-अनूढ खया नायिका, उच्यते-इति । यथेत्युदाहरति-दुष्यन्तस्य, राज्ञः, शकुन्तला सा हि कएवमुनेराश्रमे नायके दुष्यन्ते अनुरक्ता, अनुरक्तेन तेन स्वय गान्धर्व विधिना स्वीकृताऽभवत् । दर्पणकारस्तु-स्वकीया, परकीया, वैश्येति त्रिवि नायिकामुक्त्वा, अनूढा परकीयाभेद प्रत्युपापदत् । कथमप्यजातोपममात्रे चानूढा वर्णयति स्म । तदुक्तं दर्पणे—

अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणी स्त्रीति ।

परस्त्रीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कम्यका तथा ।

वन्वा त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥

भाषार्थ—अपने में अनुरक्त जिस नायिका से अनुरागमुक्त नाय अपने आप (पिता आदि के दान के बिना ही गान्धर्वादि विधि से) स्वीकृ कर ले उस नायिका को अनूढा कहते हैं । जैसे शकुन्तला दुष्यन्त राजा के अनूढा नायिका थी ॥१२॥

देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ।

क्षमावत्यतिगम्भीरप्रकृतिः सचरित्रभृत् ॥१३॥

अन्वय —[या] क्षमावती अतिगम्भीरप्रकृतिः सचरित्र भृत् देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता [भयति] [सा] स्वीय नायिका [उच्यते] ।

पदार्थ —या नायिका, क्षमावती-क्षमायुक्ता, अतिगम्भीरा-विशम मपि हार्द विकारमाकृत्यादिना अग्रकृत्यन्ती-प्रकृतिः स्वभावा यस्यास्तादा सचरित्रभृत्-गचरित्र पतिमतेचित्तमाचार विभर्ति धारयतीति तथाभू देवतागुरुसाक्ष्येण-देवताया अग्रे, शुभे पित्रादेश, साक्ष्येण-गमप्राप्तविधेन, स्वीकृता-अङ्गीकृता, भवति, सा, स्वीयनायिका-स्वीया स्वकीय नायिका, उच्यते इति शेषः ।

भाषार्थ—ये क्षमायुक्त हैं, अत्यन्त गम्भीर प्रकृति वाली हैं, ३

आचार्यकृत् हो तथा अग्नि और पिता आदि गुरुजनों को साक्षी करके (ब्राह्म-
मिताह की विधि से) जिसको (नायक ने) स्वीकार किया हो, वह स्वकीया
नायिका कहलाती है ॥१३॥

परकीयाप्यनूदेव वाच्यभेदोऽस्ति चानयोः ।

स्वयमप्यतिकामैका सख्यैवैका प्रियं वदेत् ॥१४॥

अन्वयः—परकीया अपि अनूढा इव (भवति) च अनयोः
वाच्यभेदः अस्ति, एका अतिकामा (सती) स्वयम् अपि प्रियं
देत्, एका सख्या एव (प्रियं वदेत्) ।

पदार्थः—परकीया—परकीयाख्या नायिकापि अनूदेव—अनूढासदृशी
भवति । अनुरक्ताया अनुरक्तेन स्वीकरणमेव तस्या अनूढासदृश्यं बोध्यम् ।
भेदयोरेव सादृश्यं घटत इत्यतस्तयोर्भेदम् आह—वाच्येति, चशब्दस्त्वर्थे,
केन्दु अनयोः परकीयानूढाशब्दयोः वाच्यभेदः—वाच्ययोः अर्थयोः भेदः—अन्त-
मस्ति, एका—परकीया, अतिकामा—कामपरतन्त्रा, सती स्वयम् कुलजोचिता
लज्जामेकता कृत्वा आत्मनैव, प्रियम्—कान्तम्, वदेत्—स्वामिप्रायं निवेदयेत् ।
एका—अपरा अनूढाख्या नायिका तु, लज्जापरवशा, सख्या—स्वसखीद्वारैव,
प्रियं प्रति स्वाभिप्रायं प्रकाशयेत् ।

माधर्म्यं—परकीया नायिका भी अनूढा की तरह ही है, किन्तु दोनों में
अन्तर (अवश्य) है । परकीया तो काम के बशीभूत होकर प्रिय के प्रति
अपना अमिप्राय स्वयं प्रकट करती है और अनूढा [लज्जावश] अपनी सखी
के द्वारा अपना अमिप्राय बतलाती है ॥१४॥

सामान्यवनिता वेश्या भवेत् कपटपरिडता ।

न हि कश्चित् प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥१५॥

अन्वयः—कपटपरिडता सामान्यवनिता वेश्या भवेत्,
तस्याः दातारं नायकं विना कश्चित् प्रियः न हि (अस्ति) ।

पदार्थः—कपटपरिडता—कपटे परवधनायाम्, परिडता कुशला,
सामान्यवनिता—सर्वेषां साधारणी स्त्री, वेश्या—वेश्याख्या नायिका भवेत्,
तस्याः—वेश्यायाः, दातारम्—धनप्रदातारम्, नायकं विना, कश्चित् प्रियः,
न अस्ति—न विद्यते इति निश्चितम्, सा हि धनापेक्षिणी नातुरागिरयपि

निर्धनेऽनुरज्यति, सधनेऽपि आपातत एव तस्यानुरागो धनदोहनार्थम् ।

माधाय—छलछिद्र मे निपुण साधारण—बाजार—स्त्री—वेश्या है, धन देने वाले नायक को छोड़ कर उसका कोई भी प्रिय नहीं होता ॥१५॥

सर्वप्रकाशमेवैषा याति नायकमुद्धता ।

वाच्यः प्रच्छन्न एवान्यस्त्रीणां प्रियसमागमः ॥१६॥

अन्ययः—एषा उद्धता (सती) सर्वप्रकाशम् नायकं याति, अन्यस्त्रीणां प्रियसमागमः प्रच्छन्न एव वाच्यः ।

पदार्थ—एषा—वेश्या, उद्धता—उच्छृङ्खला, सती, सर्वप्रकाराम्—सर्व समस्तम्, नायकम्, याति—अभिसरति, अन्यस्त्रीणाम्—अन्यासामनूढादीनां तिस्रणा नायिकानाम्, प्रियसमागम—प्रियेण सन्तेन, समागम संगमनम्, प्रच्छन्न एव, सर्वजनपरोक्ष एव, वाच्य—वर्णनीय, कविनेति शेष । प्रच्छन्न प्रकाराधेति शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ पुरस्तात् प्रतिपादितौ । तत्रानूढादीनां प्रच्छन्न शृङ्गार, वेश्यायास्तु प्रकाशो भवतीति कारिकाया हृदयम् ।

माधाय—यह वेश्या नायिका उद्धत होकर सब के सामने नायक पास जाती है । अन्य (अनूढा आदि तीनों) नायिकाओं का चित्र अत्रकट रूप से वर्णन करना चाहिये ॥१६॥

अथ संयोगं वर्णयित्वा विप्रलम्भं वर्णयितुमुपक्रमते—

पूर्वानुरागमानात्मप्रवासकरुणात्मकः ।

विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात् पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥

अन्ययः—विप्रलम्भः पूर्वानुरागमानात्मप्रवास

(सन्) चतुर्धा स्यात्, अयं हि पूर्वपूर्वः गुरुः (अथ

पदार्थ—विप्रलम्भ—विप्रलम्भशृङ्गार, पूर्वानुराग

करुणात्मक—पूर्वानुरागश्च मानस्य पूर्वानुरागमानौ, तावात्मान

पूर्वानुरागमानात्मा, प्रवासश्च करुणश्च प्रवासकरुणौ, तावात्मा

प्रवासकरुणात्मक, पूर्वानुरागात्मा चारी प्रवासकरुणात्मकश्चेति

मानात्मप्रवासकरुणात्मक, इन्द्रगर्भ कर्मधारय । 'इन्द्राग्रे शूद्र

प्रयेवमभिर्गच्छन्ते' इत्यभियुक्त्या आत्मपद

पूर्वानुरागात्मकः, मानात्मकः, प्रवासात्मकः, करुणात्मकः सन्, चतुर्धा—चतुर्विधः स्यात् । अयम् चतुर्विधो विप्रलम्भः, पूर्वपूर्वः—करुणापेक्षया प्रवासः, तदपेक्षया मानः, तदपेक्षयापि पूर्वानुरागः, गुरु—श्रेष्ठः । हि शब्दो वाक्यालङ्कारे, निश्चयार्थो वा ।

भावार्थ—पूर्वानुराग, मान, प्रवास और करुण—ये विप्रलम्भ के चार भेद हैं । इन में पूर्वपूर्व श्रेष्ठ है अर्थात् करुण की अपेक्षा प्रवास, प्रवास की अपेक्षा मान और मान की अपेक्षा भी पूर्वानुराग श्रेष्ठ है ॥१७॥

अथ पूर्वानुरागं लक्षयति—

स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ।

ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमपूर्णस्पृहयोर्दशा ॥१८॥

अन्वयः—नवालोकाद् एव उल्लसितरागयोः अपूर्णस्पृहयोः दशा अयं पूर्वानुरागः ज्ञेयः ।

पदार्थ—नवालोकात्—नव इदं प्रथमतया जातः, य आलोकः अन्योऽन्यदर्शनम्, तस्मादेव, अप्यर्थ एवकारः श्रवणमपि समुच्चिनोति, तथाच नवालोकाद् श्रवणाच्च, उल्लसितरागयोः—उल्लसितः अद्भुतः रागः प्रेम ययोः, अपूर्णस्पृहयोः—अपूर्णा, स्पृहा समागमाभिलाषः, ययोस्तादृशयोः स्त्रीपुंसयोः—स्त्री च पुमान् स्त्रीपुंसौ, अचतुरेत्यादिना जन्तो निपात्यते । तयोः स्त्रीपुरुषयोः, दशा—अवस्था, अयम्—अनुपदमेवोदिष्टः, पूर्वरागः, ज्ञेयः—ज्ञातव्यः । तदुक्तं दर्पणे—

श्रवणाद् दर्शनाद् वापि मियः संस्तरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्नोति पूर्वरागः स उच्यते ॥

भावार्थ—पहले—पहल दर्शन से जिनके हृदय में (एक दूसरे के प्रति) प्रेम अद्भुत हो गया है, और जिनकी समझ की दृष्टि पूर्ण नहीं हुई है, ऐसे स्त्रीपुरुषों की दशा को 'पूर्वानुराग' समझना चाहिये ॥१८॥

अथ मानप्रवासां लक्षयति—

मानोऽन्यवनिवासङ्गादीष्वविकृतिरुच्यते ।

प्रवासः परदेशस्य प्रिये विरहसंभवः ॥१९॥

अन्वयः—अन्यवनितासङ्गाद् ईर्ष्याविकृतिः, मानः उच्यते, प्रिये परदेशस्थे (सति) विरहसंभवः प्रवासः (उच्यते) ।

पदार्थ —अन्यवनितासङ्गाद्—अन्यस्याम्, वनितायाम् ज्ञियाम्, आस-
ङ्गाद्—आसङ्गे, नायकस्येति शेष, ईर्ष्याविकृति—ईर्ष्या अक्षमा तद्रूपा,
विकृतिर्विकार, मान, उच्यते—व्यपदिश्यते । प्रिये—कान्ते, परदेशस्थे
प्रीयते, सति, य विरहसंभव—विरहस्य वियोगस्य संभव, स, प्रवास-
प्रवासविप्रलम्भ उच्यते ।

भावार्थ—पति की अन्य स्त्री में आसक्ति से स्त्री के हृदय में जो बाह
पैदा होती है उसे 'मान' कहते हैं । पति के परदेश में रहने के कारण जो
वियोग होता है, उसे 'प्रवास' कहते हैं ॥१९॥

इदानीं कदणविप्रलम्भं लक्षयति—

स्वादेकतरपञ्चत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ।

शृङ्गारः करुणाख्योऽयं वृत्तवर्णन एव सः ॥२०॥

अन्वयः—अनुरक्तयोः दम्पत्योः एकतरपञ्चत्वे अयं कद-
णाख्यः शृङ्गारः, सः वृत्तवर्णने एव ।

पदार्थ —अनुरक्तयोः—परस्परमनुरागिणो, दम्पत्योः—जायापत्यो, एक-
तरपञ्चत्वे—एकतरस्य नायकस्य नायिकाया वा, पञ्चत्वे—निधने सति, अयं,
करुणाख्य शृङ्गार—कदणविप्रलम्भ, व्यपदिश्यते, ॥—करुणविप्रलम्भः,
वृत्तवर्णने—वृत्तवर्णनपरे प्रबन्धे, एव भवति, इदं तु बोध्यम्, वृत्तस्य नाय-
कस्य नायिकाया वा पुनर्जीवनाशायामेव कदणविप्रलम्भो भवति, अन्यथा तु
कदण एव रस । अनालम्बनाया रते शृङ्गारत्वायोगात् शोकोत्कर्षवतया
गुणीभावाच्च । तदुक्तं दर्शये—

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति स्त्रोवान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भः ॥

भावार्थ—यदि परस्पर अनुरक्त नायक नायिका में से एक का देहान्त
हो जाय (और उसके पुनर्जीवन की आशा हो) तब करुणविप्रलम्भ होता है ।
यह शृङ्गार प्रायः प्रबन्ध में ही दुःखा करता है ॥२०॥

शृङ्गारं वर्णयित्वा कमप्राप्तं वीरं वर्णयति—

उत्साहात्मा भवेद् वीरस्त्रिधा धर्माजिदानतः ।

नायकोऽत्र भवेत् सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः ॥२१॥

अन्वयः—उत्साहात्मा वीरः धर्माजिदानतः त्रिधा भवेत् ।

अत्र सर्वैः श्लाघ्यैः गुणैः अधिगतः नायकः भवेत् ।

पदार्थ—उत्साहात्मा—उत्साह, आत्मा स्थायिभाव, यस्यैतादृश, वीर—वीराख्यो रस, धर्माजिदानत—धर्मश्च, आजिध युद्ध च, दान च, तेभ्यो धर्माजिदानत धर्मत, आजित, दानत इत्यर्थ, त्रिधा—त्रिप्रकार, भवेत् । धर्मवीर, युद्धवीर, दानवीर इत्येव त्रिविधो वीरो भवतीति यावत् । अत्र वीरे रसे, सर्वे, श्लाघ्यै—प्रशस्यै, गुणै—वीरत्वादिभि, अधिगत—प्राप्त, युक्त इत्यर्थ, नायक, भवेत् । अधिकृतो गुणैरिति पाठे तु अधिकृत—अधिक उत्कृष्ट इति यावत्, इति व्याख्येयम् । अधिकृत शब्दे आद्यादिवात् सार्वविभक्तिकस्तसि ।

मापार्थ—जिसका स्थायीभाव उत्साह हो वह वीर रस होता है । इस के तीन भेद होते हैं—धर्मवीर, युद्धवीर और दानवीर । इस रस में सब धैर्यादि प्रशसनीय गुणों से युक्त उत्कृष्ट (उत्तमप्रकृति) नायक होता है ॥२१॥

अथ करुणं लक्षयति—

शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने ।

वैवर्त्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि कीर्तयेत् ॥२२॥

अन्वयः—शोकोत्थ (रसः) करुणः ज्ञेयः, तत्र भूपात-रोदने वैवर्त्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि कीर्तयेत् ।

पदार्थ—शोकोत्थ—शोकादुत्पद्यतीति शोकोत्थ—शोकोत्पन्न, शोक स्थायिभावक रस, करुण—करुणाख्यो रस, ज्ञेय—ज्ञातव्यः । तत्र करुणे रसे, भूपातरोदने—भूपातो भूस्तन रोदन क्रन्दन च, वैवर्त्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि—वैवर्त्यम्—आनृतेर्विच्छाद्यताम्, मोहम्—मूर्खताम्, निर्वेदम्—वैराग्यम्, प्रलापम्—असंबद्धभाषणम्, अश्रूणि, च कीर्तयेत्—वर्णयेत्, कविरिति शेष ।

मापार्थ—शोक से उत्पन्न होने वाले रस को करुण रस कहते हैं । इस

है । मध्यम पुरुषों की हंसी में मुह भी खुल जाता है—दांत दीखने लगते हैं । अधमों की हंसी शब्द सहित होती है उसमें खूब कहकहा मच जाता है ॥२४॥

अथाद्भुतं वर्णयति—

विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यवस्तुनः ।

दर्शनाच्छ्रवणाद् वापि प्राणिनामुपजायते ॥२५॥

अन्वयः—विस्मयात्मा अद्भुतः ज्ञेयः, च सः प्राणिनाम् असंभाव्यवस्तुनः दर्शनात् अपि वा श्रवणाद् उपजायते ।

पदार्थः—विस्मयात्मा विस्मय आश्चर्यम्, आत्मा स्वरूपं स्थायिभाव इति यावत् यस्य स रस, अद्भुत—अद्भुताख्य, ज्ञेय । किं च, सः अद्भुतः रस, प्राणिनाम्—सहृदयसामाजिकानाम्, असंभाव्यवस्तुनः—असंभाव्यस्य अमंभविनः, वस्तुनः—पदार्थस्य, दर्शनात्—पात्रात्करणात्, अपि वा श्रवणात्—श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानात्, उपजायते—उत्पद्यते ।

भाषार्थः—जिसका स्थायिभाव विस्मय हो उसे अद्भुत रस सम-भना चाहिए । किसी असंभव वस्तु के देखने या सुनने से सहृदय सामाजिकों के हृदयों में अद्भुत रस की उत्पत्ति होती है ॥२५॥

अथाद्भुतस्य विभावादीन्दर्शयति—

तत्र नेत्रविकासः स्यात् पुलकः स्वेद एव च ।

निःस्पन्दनेत्रता साधुसाधुवाग् गद्गदा च गीः ॥२६॥

अन्वयः—तत्र नेत्रविकासः स्यात् 'पुलकः स्वेदः' एव च निःस्पन्दनेत्रता साधुसाधुवाग् स्यात्, च गीः गद्गदा [स्यात्] ।

पदार्थः—तत्र—अद्भुते रसे, नेत्रविकास—नेत्रयो नयनयो विकास स्फा-ता, पुलकः—रोमोदगम, स्वेदः, एव च—एव शब्दोऽप्यर्थे, अपि च, नि स्प-न्दनेत्रता—नि स्पन्दे निश्चले, नेत्रे यस्य स, तस्य भावस्तत्ता, साधुसाधु-वाग्—साधु साधु इति शब्दोच्चारणम्, स्यात्—भवेत् । च—पुनः, गीः—वाणी, गद्गदा—स्खलन्ती, गद्गद् वाक्स्खलने कण्ठवादिः । स्यात् । इमे नेत्रवि-भावादीन् अद्भुतस्यानुभावा इति भावः ।

भाषार्थ—अद्भुत रस में नेत्रों का विकास, रोमाञ्च, पसीना, नेत्रों की स्थिरता, साधु साधु (बाह बाह, सूब सूब) शब्द उच्चारण, बाणी बा रुक रुक कर निकलना (आदि) होत हैं ॥२६॥

भयानकं लक्षयति—

भयानको भवेद् भीतिप्रकृतिघोरवस्तुनः ।

स च प्रायेण वनितानीचवालेषु शस्यते ॥२७॥

अन्वयः—भीतिप्रकृतिः भयानकः भवेत्, च सः घोर-
वस्तुनः (भवेत्) प्रायेण वनितानीचवालेषु शस्यते ।

पदार्थ—भीतिप्रकृतिः-भीतिभयम्, प्रकृतिमूल स्थायिभाव यस्य स, भयानक-भयानकाख्यो रस, भवेत् । किं च स, घोरवस्तुन-
घोराद् भयजनकाद् व्याप्रादित, वस्तुन, भवेत्-उत्पद्येत, घोर वस्तु तस्या-
लम्बनमित्यर्थः । प्रायेण-आधिव्ययेन वनितानीचवालेषु-वनिताया नीचे वालेषु
शस्यते-प्रशस्यते । उत्तमप्रकृतौ भयानको न वर्णनीय, किन्तु वनित्यादिष्वेव ।

भाषार्थ—जिसका स्थायीभाव भय हो, उसे भयानक रस कहते हैं ।
भयकर वस्तु [व्याप्रा आदि] से इसकी उत्पत्ति होती है । अधिकतर
यह रस भी, नीचे ऊपर बालों में ही अच्छा लगता है अर्थात् स्त्री
आदि में ही भयानक रस का वर्णन करना चाहिए ॥२७॥

अथ भयानकस्यानुभाषानाह—

भाषार्थ—इस भयानक रस में परिणत लोग इधर उधर भाकना, मुँह सूत जाना, आवाज रुक जाना, हाथ पाँव आदि का कापना, जल्दी, उद्वेग, बेहोरी की मुर्माहट, मोह (आदि) अनुभावों का वर्णन करते हैं ॥२८॥

अथ रौद्रं वर्णयति—

क्रोधात्मको भवेद् रौद्रः क्रोधश्चारिपराभवात् ।

भीष्मवृत्तिर्भवेदुग्रः सामर्पस्तत्र नायकः ॥२९॥

अन्वयः—क्रोधात्मकः रौद्रः भवेत्, च क्रोधः अरिपरा-
भवात् (भवति) । तत्र भीष्मवृत्तिः, उग्रः, सामर्पः नायकः
(नरः) भवेत् ।

पदार्थः—क्रोधात्मकः—क्रोध आत्मा स्थायी यस्य स क्रोधस्थायिभावको
रस, रौद्र—रौद्राख्य. भवेत्, किं च स क्रोधः, अरिपराभवात्—शत्रुकर्तृकात्
परमवान् तिरस्काराद् भवति । तत्र—रौद्रे रसे, भीष्मवृत्तिः—भीष्मा भयङ्करा,
वृत्ति व्यवहारो यस्य तादृश, उग्र—भूरः, सामर्प—अमर्पः क्रोध अस-
हिष्णुता वा, तत्सहितः, नरः, नायक भवेत् ।

भाषार्थ—जिसका स्थायी क्रोध हो वह रौद्र रस कहलाता है । शत्रु के
क्रिये हुए परामव से क्रोध उत्पन्न होता है । रौद्र रस में नायक भयंकर
वृत्ति वाला, उग्र और क्रोधी होता है ॥२९॥

अथ रौद्रस्यानुभावान् वर्णयति—

स्वांसाघातस्वशंसाश्चोत्क्षेपभ्रुकुट्टयस्तथा ।

अत्रारातिजनाक्षेपोद्वेलनं चोपवर्ण्यते ॥३०॥

अन्वयः—तथा अत्र स्वांसाघातस्वशंसाश्चोत्क्षेपभ्रुकुट्टयः,
अत्रारातिजनाक्षेपोद्वेलनम् च उपवर्ण्यते ।

पदार्थ—तथा अत्र—रौद्रे रसे, स्वांसाघातस्वशंसाश्चोत्क्षेपभ्रुकुट्टयः—
स्वस्य, अंसयो भुजशिरसो, आघातस्ताडनम्, स्वस्य—आत्मनः, शंसा—
पुतिः—विषत्यनमिति यावत्, अक्षस्य—आयुधस्य, उत्क्षेप उत्तोलनम्,
भ्रुमृष्टिः—भ्रुवो कौटिल्यम्, किं च अत्रारातिजनाक्षेपोद्वेलनम्—अत्रारातिजनानां
शत्रूणां, आक्षेप—निन्दा, उद्वेलनम्—मर्यादातिक्रमणम् उच्छ्वसन्तीति
यावत्, वर्ण्यते ।

भाषार्थ—इसी तरह इस रौद्र रस में अपने कन्धों को ताड़न करना, अपनी बहाई करना, अस्त्र उठाना, स्त्रीरी चढ़ाना, शत्रु की निन्दा करना और उच्छृङ्खलता का वर्णन किया जाता है। ये सब रौद्र रस के अनुभाव हैं ॥३०॥
वीभत्सं लक्षयति—

वीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहद्यथवणेक्षणात् ।

निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादत्र महतां न च ॥३१॥

अन्वयः—जुगुप्सातः वीभत्सः स्यात्, सः अहद्यथवणेक्षणात् (भवेत्), अत्र निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यात्, च महतां (निष्ठीवनास्यभङ्गादि) न (धर्यते) ।

पदार्थ—जुगुप्सात पूणात, वीभत्स—वीभत्सरस, स्यात्, वीभत्सरस जुगुप्सात्स्यादिभावकी भवतीत्यर्थ । स—वीभत्स, अहद्यथवणेक्षणात्—अहद्यस्य अमनोरमस्य धृष्टोत्पादकस्य, वस्तुन, धवणात्, ईक्षणात्—दर्शनाद् वा, भवेत्, अहद्य वस्तु वीभत्सास्यालम्बनमित्यर्थ । अत्र—वीभत्से, निष्ठीवनास्यभङ्गादि—निष्ठीवनम्—धृक्करणम्, आस्यभङ्ग—मुखविवार, आदिर्यस्य तत्, स्यात्, च—किन्तु, इदं निष्ठीवनादि, महताम्—उत्तमप्रवृत्तीनाम्, न धर्यते ।

भाषार्थ—जुगुप्सा स वीभत्सरस होता है। अहद्य (सदे गते धृष्टोत्पादक) पदार्थ के देखन मुनने स जुगुप्सा उत्पन्न होती है। धृक्ना, मुख का विवृत हो जाना आदि इसमें (अनुभाव) होते हैं। परन्तु उत्तम प्रवृत्तियों में धृक्ना आदि का वर्णन नहीं किया जाता ॥३१॥

शान्तमाह—

सम्यग्ज्ञानममुत्थानः शान्तो निःस्पृहनायकः ।

रागद्वेषपरित्यागात् सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥३२॥

अन्वयः—सम्यग्ज्ञानममुत्थानः निःस्पृहनायकः शान्तः (उच्यते), च रागद्वेषपरित्यागात् सम्यग्ज्ञानस्य उद्भवः स्यात् ।

पदार्थ—सम्यग्ज्ञानममुत्थान—सम्यग्ज्ञानात्—जगत्तो मिथ्यात्

प्रतिपत्ति, परमात्मानुभवो वा सम्यग्ज्ञानम्, तस्मात्, उत्थानम्—उत्पत्ति, यस्य तादृश, नि स्पृह—पुनर्लोकवित्तैषसाधून्य, नायको यस्य तथाभूतो रस, शान्त—शान्ताख्य, उच्यते । च—किंच, रागद्वेषपरित्यागात्—राग द्वेषयो—दृष्टवस्तुनि प्रीती राग, अनिष्टवस्तुनि वैरम् द्वेष, तयोस्त्यागात्, सम्यग्ज्ञानस्य पुरस्तात् प्रतिपादितस्य, उद्भव—उत्पत्ति, भवति ।

माथार्य—जिसकी उत्पत्ति सम्यग् ज्ञान से हो और जिस का नायक नि स्पृह हो, उसे शान्त रस कहते हैं । रागद्वेष के त्याग से सम्यग् ज्ञान की उत्पत्ति होती है ॥३२॥

अथाशिषा ग्रन्थमुपसंहरति—

दोषैरुज्झितमाश्रितं गुणगणैश्चेतश्चमत्कारिणं

नानालङ्कृतिभिः परीतमभितो रीत्या स्फुरन्त्या सताम् ।

तैस्तैस्तन्मयतां गतं नवरसैराकल्पकालं कवि-

स्रष्टारो घटयन्तु काव्यपुरुषं सारस्वताध्यायिनः ॥३३॥

अन्वय.—सारस्वताध्यायिन. कविस्रष्टारः दोषैः उज्झितं गुणगणैः आश्रितं नानालङ्कृतिभिः चेतश्चमत्कारिणम् अभितः स्फुरन्त्या सतां रीत्या परीतम् तैः तैः नवरसैः तन्मयतां गतम् काव्यपुरुषम् आकल्पकालं घटयन्तु ।

पदार्थ —सारस्वताध्यायिन—सरस्वत्या इदं सारस्वतम्—वाङ्मयम्, तस्येदमिति शैषिकोऽण्, तस्य अध्येतार—पठितार, अथवा सरस्वती—वाङ्मयाधिष्ठानी, तत्सम्बन्धितेजस अधियन्ति स्मरन्ति इति सारस्वताध्यायिन सरस्वतीसमुपासका इति यावत् । अध्येतार इति—इक्स्मरणे इत्य-स्मात् कर्तरि लृच् । कविस्रष्टार—कवय एव स्रष्टार—कविप्रजापतय, दोषै—भूतिक्लृप्तादिभि, उज्झितम्—त्यक्तम् रहितम्, गुणगणै—गुणानां माधु-र्यादोनां दण्डिप्रोक्तानां श्लेषादीनां वा, गणै समूहै, आश्रितम्—युक्तम्, नानालङ्कृतिभि—अनुश्रानादिभि शान्दात्कारै उपमादिभिरालङ्कारैः, चेतश्चमत्कारिणम्—चेतांनि सहृदयानां हृदयानि चमत्करोति—आनन्दयतीति तथाभूतम्, अभित—पर्यन्त इत्यर्थ, स्फुरन्त्या—शोभमानया, सताम्—विदुषाम्

विद्वदभि प्रतिपादितया, रीत्या-वैदर्भ्यादिरीत्या, परीतम्-सगतं युक्तम्,
 ते ते -शृङ्गारादिभि, नवरसै-नवसख्याकै रसै, तन्मयताम्-तद्रूपताम्,
 गतम्-प्राप्तम्, शृङ्गारादिरसमयमित्यर्थः । काव्यपुरुषम्-काव्यमेव पुरुषम्,
 आकल्पकालम्-कल्पकालाद् आ कल्पपर्यन्तम्, घटयन्तु-रचयन्तु !
 रूपकालद्वारः ।

भावार्थ—सरस्वती के उपासक कविरूप प्रजापति, कल्पपर्यन्त निर्दोष,
 सगुण, सालङ्कार, सहृदयों के हृदयों को आनन्दित करने वाले, वैदर्भी आदि
 रीति स युक्त, शृङ्गारादि नव रसमय काव्य पुरुष की सृष्टि करें ॥३३॥

इति चाग्मटालङ्कारव्याख्यायां वासवोद्दिन्यां
 पष्ठः परिच्छेदः ।

वांगमटालङ्कारे प्रश्नोत्तरावली

१ प्रश्न—काव्य का लक्षण तथा उसकी सामग्री का स्वरूप लिखो ?

उत्तर—देखो पृष्ठ २, ३, ४, ५ ।

२ प्र०—बन्धसौन्दर्यहेतु कौन २ हैं ?

उ०—देखो पृष्ठ ६ ।

३ प्र०—अर्थस्फूर्ति के कारण लिखो ?

उ०—देखो पृष्ठ १० ।

४ प्र०—किस स्थान पर ब, व का तथा ड, ल का भेद नहीं माना गया ? उदाहरण में स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ १४ ।

५ प्र०—कितनी भाषा काव्य का अंग होती है ?

उ०—देखो पृष्ठ २१ ।

६ प्र०—दोष का सामान्य लक्षण क्या है ? और वह कितने प्रकार के हैं ? भ्रुतिकटु, अप्रमिद, नेयार्थ—इनका लक्षण लिखकर उदाहरण से स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ २३—२७ तक ।

७ प्र०—वाक्यदोषों का स्वरूप लक्षण उदाहरण द्वारा स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ ३०—३५ ।

८ प्र०—गुण कितने प्रकार के होते हैं ? तथा गुण का लक्षण क्या है ? गन्धेभविप्राजितधाम लक्ष्मीलीलाम्बुजखड्गमपास्य राज्यम् । श्रीदागिरी रैवतके तपासि भीनेमिनायोऽप्र चिरम्वार ॥ यहाँ कौन गुण है ?

उ०—देखो पृष्ठ ३६—४० ।

९ प्र०—समता गुण का लक्षण उदाहरण देकर स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ ४१ ।

१० प्र०—श्लेष गुण तथा ओजो गुण का परस्पर भेद क्या है ?

उ०—देखो पृष्ठ ४५ ।

११ प्र०—मन्थकार ने गुणों का उपसंहार किस भाव को लेकर किया है ?

विद्वद्भि प्रतिपादितया, रीत्या-वैदर्भ्यादिरीत्या, परीतम्-सगतं युक्तम्
 तै-तै-शृङ्गारादिभि, नवरसै-नवसरूपाकै रसै, तन्मयताम् तद्रूपताम्
 गतम्-प्राप्तम्, शृङ्गारादिरसमयमित्यर्थ । काव्यपुरुषम्-काव्यमेव पुरुषम्
 आकल्पकालम्-कल्पकालाद् आ कल्पपर्यन्तम्, घटयन्तु-रचयन्तु
 रूपकालङ्कारः ।

भाषार्य-सरस्वती के उपासक कविरूप प्रजापति, कल्पपर्यन्त निर्दोष
 सगुण, सालङ्कार, सहृदयों के हृदयों को आनन्दित करने वाले, वैदर्भी आ-
 रीति से युक्त, शृङ्गारादि नव रसमय काव्य पुरुष की सृष्टि करें ॥३३॥

इति चाग्भटालङ्कारव्याख्यायां बालबोधिन्यां
 पष्ठः परिच्छेदः ।

वाग्मटालङ्कारे प्रश्नोत्तरावली

१ प्रश्न—काव्य का लक्षण तथा उसकी सामग्री का स्वरूप लिखो ?

उत्तर—देखो पृष्ठ २, ३, ४, ५ ।

२ प्र०—बन्धसौन्दर्यहेतु कौन २ हैं ?

उ०—देखो पृष्ठ ६ ।

३ प्र०—अर्थस्फूर्ति के कारण लिखो ?

उ०—देखो पृष्ठ १० ।

४ प्र०—किस स्थान पर ब, व का तथा ङ, ल का भेद नहीं माना गया ? उदाहरण में स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ १४ ।

५ प्र०—कितनी भाषा काव्य का अङ्ग होती है ?

उ०—देखो पृष्ठ २१ ।

६ प्र०—दोष का सामान्य लक्षण क्या है ? और वह कितने प्रकार के हैं ?
भ्रुतिकटु, अप्रसिद्ध, नेयार्थ—इनका लक्षण लिखकर उदाहरण में स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ २३—२७ तक ।

७ प्र०—वाक्यदोषों का स्वरूप लक्षण उदाहरण द्वारा स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ ३०—३२ ।

८ प्र०—गुण कितने प्रकार के होते हैं ? तथा गुण का लक्षण क्या है ?
गन्धेभविभ्राजितधाम लक्ष्मीलीलाम्बुजच्छत्रमपास्य राज्यम् ।
कीटागिरी रैवतके तपासि श्रीनेमिनाथोऽप्र चिरश्चकार ॥
यहां कौन गुण है ?

उ०—देखो पृष्ठ ३६—४० ।

९ प्र०—समता गुण का लक्षण उदाहरण देकर स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ ४१ ।

१० प्र०—श्लेष गुण तथा ओजो गुण का परस्पर भेद क्या है ?

उ०—देखो पृष्ठ ४२ ।

११ प्र०—ग्रन्थकार ने गुणों का उपसंहार किस भाव को लेकर किया है ?

उ०—देखो पृष्ठ ४६ ।

१२ प्र०—अलङ्कार का सामान्य लक्षण और उसके भेद लिखो ?

उ०—देखो पृष्ठ ५१ ।

१३ प्र०—चित्र, वक्रोक्ति, अनुप्रास, यमक, उपमा, रूपक, अपहृति, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास, समासोक्ति, दीपक, परिश्रुति, उष सङ्ख्य समुच्चय, अप्रस्तुतप्रशंसा, एकावला, परिसङ्ख्य सङ्कर—इन अलङ्कारों का लक्षण लिखकर उदाहरण में पठाओ

उ०—देखो पृष्ठ ५२ से लेकर १४६ तक ।

१४ प्र०—रीति कितने प्रकार का होता है ? उसका लक्षण क्या है ? और किस रीति का क्या उदाहरण है ?

उ०—देखो पृष्ठ १४७—१४६ तक ।

१५ प्र०—रस का लक्षण क्या है ? और वह कितने प्रकार का है ? किस रस के कौन ० रसायिभाव हैं ?

उ०—देखो पृष्ठ १५०—१५१ तक ।

१६ प्र०—शृङ्गार का लक्षण और भेद बताओ ?

उ०—देखो पृष्ठ १५२ ।

१७ प्र०—नायक कितने प्रकार का होता है ? उसका सामान्य लक्षण क्या

उ०—देखो पृष्ठ १५३ ।

१८ प्र०—नायिका के भेद लिखो ? तथा प्रत्येक नायिका का लक्षण लिखकर उदाहरण में स्पष्ट करो ?

उ०—देखो पृष्ठ १५५—१५८ तक ।

१९ प्र०—विप्रलम्भ कितने प्रकार का होता है ?

उ०—देखो पृष्ठ १६० ।

२० प्र०—कदम्ब रस का लक्षण क्या है ?

उ०—देखो पृष्ठ १६१ ।

२१ प्र०—हास्य रस का भेद बताओ ?

उ०—देखो पृष्ठ १६२ ।

२२ प्र०—रोद्र रस के अनुभाव कौन २ हैं ?

उ०—देखो पृष्ठ १६५ ।

इसी रीति से शेष अनुक्त प्रश्न भी जान लेने चाहिए ।

PUNJAB UNIVERSITY.
 ग्राज्ञ PRAJNA-PAPER IV. 1934.

वाग्भटालङ्कारे ,

- I. काव्यम्, प्रतिभा, व्युत्पत्तिः, अभ्यासः, एषां लक्षणानि
 लिखित्वा व्याहृतार्थम्, अप्रसिद्धम्, ग्राम्यम्, व्यस्त-
 सम्वन्धम्, अपक्रमम्, अभीषाम् उदाहरणानि दर्शय । 9

(उत्तर—देखो काव्यलक्षण पृ० २, प्रतिभा ल० पृ० ३,
 व्युत्पत्ति ल० पृ० ४, अभ्यासल० पृ० ४, व्याहृतार्थ
 उदाहरण पृ० २५, अप्रसिद्ध उ० पृ० २७, ग्राम्य उ०
 पृ० २६, व्यस्तसम्वन्ध उदा० पृ० ३१, अपक्रम उ० पृ०
 ३३ ।

- II. के कति वा गुणाः ? एषां कयोश्चित् द्वयोर्लक्षणोदाहरणे
 लिख । 8

(उत्तर—देखो गुण लक्षणोदाहरण पृ० ३६—४८)

- III. वक्रोक्तिः, जातिः, अपहृतिः, विभावना, यथासंख्यम्,
 एषामलंकाराणां लक्षणानि उदाहरणेषु सङ्गमय । 11

(उत्तर—देखो वक्रोक्ति ल० उ० पृ० ५६-६१, जाति
 पृ० ८४-८५, अपहृति पृ० १०६, विभावना पृ० ११५-
 ११६, यथासंख्य पृ० १२५-१२६)

- IV. धीराद्भुतौ रसौ सुष्ठु निरूपय । 5

(उत्तर—देखो धीररस पृ० १६१, अद्भुत पृ० १६३)

पद्मचन्द्रकोष

व्युत्पत्ति विषय सहित ३०००० तीसैं हजार शब्दों का

वृहत् संस्कृत-हिन्दी कोष

इस कोष में प्रथम मोटे टाइप में संस्कृत शब्द, पीछे उस से ऊँ
बारीक टाइप में उन के लिङ्ग, व्याकरणानुसार संस्कृत में व्युत्पत्ति अ
एक एक शब्द के हिन्दी भाषा में अनेक अर्थ स्पष्ट कर दिए गए हैं, जिस
थोड़ा पढ़ा लिखा भी लाभ उठा सकता है । यह कोष यूरोप तथा भारत
बड़े बड़े धुरन्धर विद्वानों, प्रिंसिपलों और प्रोफेसर्स की सर्वश्रेष्ठ सम्पत्ति
प्राप्त कर चुका है । संस्कृत तथा हिन्दी के विद्यार्थियों के लिए अत्यन्त
उपयोगी है । कोष बड़े आकार का है । तृतीयावृत्ति छप कर बिक्रय
प्रस्तुत हुई है । सजिल्द मूल्य ६)

अनुवादप्रभा

अनुवाद के लिए अत्यन्त उपयोगी पुस्तक

आज तक जितनी भी अनुवाद की पुस्तकें निकली हैं, इसने उन सब की
मात कर दिया है । इस से साधारण ज्ञान भी थोड़े ही समय में आसानी से
संस्कृत में सुन्दर अनुवाद बनाना सीख सकते हैं । यह नवीन चतुर्थावृत्ति लेखन
ने पुनः परिधम करके बहुत ही परिवर्द्धित और परिसंस्कृत की है । कई उप-
योगी बातें और भी बढ़ा दी गई हैं, जिस कारण पृष्ठों की संख्या भी बहुत बढ़
गई है । तदपि विद्यार्थियों के हित के लिये मूल्य केवल ॥) बारह आने ही रखा है

लोकोक्तिरत्नप्रभा

इस में संस्कृत की लोकोक्तियों का अपूर्व संग्रह किया गया है, जो
अनुवाद और प्रस्ताव की रोचक और मुहावरेदार बनाने के लिये विद्यार्थियों
को परमोपयोगी है । मूल्य केवल ॥) आठ आना ।

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007

NB—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below

Date	Date	Date
Not to be issued		